

Д(к)-568

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІВАЦЬКИЙ ВЛАДИСЛАВ ІВАНОВИЧ

УДК 930(477) – 054.57“18/21”

1-23

**ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ГРЕЦЬКОЇ
СПІЛЬНОТИ УКРАЇНСЬКОГО ПРИАЗОВ'Я (КІНЕЦЬ ХVІІІ –
ПОЧАТОК ХХІ СТ.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

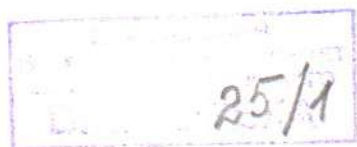

Науковий керівник:

Доктор історичних наук, професор

Пономарьова Ірина Семенівна

Маріуполь – 2017

З М І С Т

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ	1
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Історіографія проблеми.	10
1.2. Джерельна база дисертації	22
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи	33
РОЗДІЛ 2. ГРЕЦЬКА СПІЛЬНОТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ МІГРАЦІЇ ДО ПРИАЗОВ'Я (XVII – XVIII ст.).....	47
2.1. Соціально-історичні умови розвитку грецької спільноти у XVIII ст.	47
2.2. Історичне самоусвідомлення греків та його трансформації наприкінці XVIII ст.	58
2.3. Особливості історичної самосвідомості греків Криму в контексті міграції до Приазов'я в др. пол. XVIII ст.	71
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ГРЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В XIX СТ.	88
3.1. Грецька історична самосвідомість у контексті появи Грецької держави в XIX ст.	88
3.2. Історична самосвідомість грецької спільноти Маріупольського грецького округу (1780 – 1859 рр.).	107
3.3. Етнонаціональні аспекти життєдіяльності грецької спільноти в XIX – на початку XX ст.	128
РОЗДІЛ 4. ІСТОРИЧНА ТА НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ МАРІУПОЛЬСЬКОЇ ГРЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В XX-XXI СТ.	140
4.1. Трансформації в історичній самосвідомості маріупольських греків у взаємовпливі з їхньою національною самосвідомістю	140
4.2. Складові історичної самосвідомості грецької спільноти у другій половині XX – на початку XXI ст.	158
ВИСНОВКИ.....	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	179
ДОДАТКИ.....	223

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ:

- ВУЦВК** – Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет
- ФГТУ** – Федерація грецьких товариств України
- ДАДО** – Державний архів Донецької області
- ДАЗО** – Державний архів Запорізької області
- ДАОО** - Державний архів Одеської області
- ЖМВД**–Журнал Министерства Внутренних Дел
- ЖМГИ** – Журнал Министерства Государственного Имущества
- ТКДА** – Труды Киевской Духовной Академии
- ЗООИД** - Записки Одесского Общества Истории и Древностей
- МКМ** – Маріупольський краєзнавчий музей
- РДАДА** – Російський державний архів давніх актів
- РДІА** – Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі
- СГУ** – Союз греків України
- УСРР** – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- ЦДАВО** – Центральний державний архів вищих органів України

ВСТУП

Актуальність теми. Історія України є яскравим прикладом співіснування та взаємодії багатьох етнічних спільнот на її теренах. Кожний етнос був важливим чинником у формуванні українського народу. Сучасні події з суспільно-політичного життя України роблять актуальним дослідження історичної самосвідомості етносів нашої країни. Національні почуття українців, в яких важливе місце посідає історична пам'ять, піднесли патріотичні настрої та розбудили національну гідність громадян України, сприяють ширшому залученню їх до соціально-політичної та культурної активності.

З найдавніших часів на протоукраїнських та українських землях у різні часи існували осередки грецького населення. У 1778 р. відбулося переселення до Північного Приазов'я греків із Кримського ханства. За часи свого перебування в регіоні, грецька спільнота збільшилась і зараз займає третє місце за кількістю. Згідно з даними Всеукраїнського перепису 2001 року з 91,5 тисячі греків України в Донецькій області проживало близько 77,5%. На українських землях греки зберегли свою етнічну та історичну свідомість, елементи мови і традиційної культури. В умовах незалежності України, греки мають можливість для подальшого розвитку своєї спільноти. Створенню власного культурного простору сприяють грецькі громадські організації. В сучасному грецькому середовищі на теренах Українського Приазов'я духовні та інтелектуальні потреби реалізуються через діяльність чисельних музеїв, учбових закладів, бібліотек, храмів. Після 1991 року для десятків тисяч греків Україна стала Батьківщиною. Тому сьогодні є актуальним дослідження того, як бачать своє минуле ці громадяни України, що становить їх історичну самосвідомість, наскільки специфічні риси їй притаманні.

Актуальність науково-дослідної роботи визначається потребою дослідження основних векторів формування історичної самосвідомості греків українського Приазов'я, зміни якої були пов'язані з проживанням у складі різних державних систем: Османської імперії, Кримського ханства, Російській імперії, СРСР, незалежній Україні. З'ясування особливостей самосвідомості грецької спільноти Донецької області має важливе значення для прогнозування суспільно-політичних подій в регіоні та укріплення української політичної нації.

Зв'язок роботи із програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою державної бюджетної науково-дослідної теми № 06 БФ 046-01 «Історія української державності нової та новітньої доби», програм «Етнонаціональні особливості міжкультурної комунікації населення Приазов'я» (номер державної реєстрації 01055V008911) та «Маріупольський повіт на шляхах до суспільної модернізації (1860-1923 рр.)» Маріупольського державного університету (номер державної реєстрації 0112U005929).

Мета роботи полягає у визначенні того, яким чином та під тиском яких чинників історична самосвідомість грецької спільноти українського Приазов'я змінювалась в процесі історичного розвитку.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- дослідити стан наукової розробки теми, її джерельне забезпечення;
- встановити особливості соціально-політичних умов життєдіяльності греків та чинники трансформації їх історичної самосвідомості в XVIII ст.;
- проаналізувати наслідки міграції греків на терени Приазов'я для їх історичної пам'яті;
- визначити зміни, які сталися в історичній самосвідомості греків, внаслідок появи Грецької державності в XIX ст.;
- виокремити особливості історичної самосвідомості грецької спільноти Маріупольського грецького округу в 1780-1859 рр.

– з'ясувати, які чинники сприяли трансформаціям історичної самосвідомості мешканців Маріупольського грецького округу другій половині XIX ст. – на початку XX ст.;

– проаналізувати зміни в історичній самосвідомості маріупольських греків за радянських часів;

– встановити особливості рівнів функціонування та засобів формування історичної самосвідомості приазовських греків на сучасному етапі.

Вирішення цих завдань дозволить простежити процес розвитку та трансформації історичної самосвідомості грецької спільноти Приазов'я.

Об'єктом дослідження є грецька спільнота українського Приазов'я.

Предметом дослідження є історична самосвідомість грецької спільноти українського Приазов'я.

Хронологічні межі від XVIII ст. – коли греки мігрували з Кримського ханства до Російській імперії на незаселені землі Приазов'я, до XXI ст., – коли греки остаточно інтегрувались в спільноту незалежної України. Отже, хронологічні межі обумовлюються процесами трансформації історичної самосвідомості компактної громади греків: від конфесійної спільноти Османської імперії в Криму, крізь автономну спільноту Російської імперії, національну меншину СРСР і до перетворення на національну меншину України і водночас діаспору Греції.

Територіальні межі охоплюють терени компактного розселення греків в українському Приазов'ї, із хронологічно коротким залученням меж розселення греків на Кримському півострові, де проживали маріупольські греки до міграції.

Методологічна база ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності, системності, історизму. При написанні дисертації використано загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Зокрема, конкретно-історичний (вивчення суспільно-політичних процесів у конкретно-історичних неповторних умовах), конкретно-пошуковий (історіографічний аналіз та систематизація джерел із проблеми), ретроспективний (надає

можливість абстрактно науково відтворити відповідні історичні події з XVIII до початку XXI ст.), системно-структурний (дозволяє виокремити характер і особливості взаємодії ключових елементів історичної самосвідомості), критичний (виокремлення з маси різнотипної інформації достовірних конкретно-історичних фактів). Крім того, для дослідження історичної самосвідомості сучасного періоду залучались методи польових досліджень.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що досліджено актуальну проблему, яка до цього часу не мала всебічного та об'єктивного висвітлення в українській історіографії. На підставі широкого переліку джерел, іноземної літератури дисертант дослідив формування історичної самосвідомості грецької спільноти на теренах України з урахуванням суспільно-політичних змін, які відбувались протягом XVIII по XXI ст. Застосовано також авторську методику дослідження історичної самосвідомості з точки зору рівнів її функціонування та засобів, якими вона формувалась. Відмінною рисою представленої дисертації і важливим фактором новизни є розширення географії дослідження історії грецької спільноти України, а також відстеження розвитку історичної самосвідомості цієї спільноти із загальногрецькою спільнотою.

У результаті *вперше*:

- залучені до наукового обігу джерела із державних та громадських архівосховищ України, значний об'єм іноземної літератури з бібліотек Грецької республіки;
- методом польового дослідження проведене комплексне вивчення регіональних аспектів трансформації історичної самосвідомості греків українського Приазов'я;
- визначені складові історичної самосвідомості грецької спільноти в Україні у різні історичні періоди – від появи спільноти на теренах українського Приазов'я до сучасності.
- в українській науці формулюється сутність та особливості функціонування такого явища як Мілет-і-Рум, на Кримському півострові та

теренах сучасної України, що дає можливість з'ясувати, як цей суспільно-політичний та конфесійний інститут впливав на історичну самосвідомість греків та загалом на їх ідентичність.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання основних положень, висновків та узагальнень дисертаційного дослідження в наукових роботах з історії грецької національної меншини, у працях з історичного краєзнавства, етнонаціональної політики, історії формування та змін етнічного складу населення України, а також при розробці та читанні загальних і спеціальних курсів з історії України, історії Росії, історії країн Балканського регіону та історії міжнародних відносин досліджуваного періоду. Історичний досвід змін у самосвідомості локальних спільнот може використовуватись для формування та корекції сучасної етнонаціональної політики України.

Особистий внесок здобувача визначається постановкою та самостійним вирішенням важливої наукової проблеми, що дозволяє простежити формування грецької історичної самосвідомості на теренах українського Приазов'я. Висновки і результати, зокрема й ті, що характеризують наукову новизну, сформульовані й одержані здобувачем самостійно. У дисертації не використовувалися ідеї та розробки, які належать співавторам.

Структура дисертації підпорядкована меті та завданням дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, які мають поділ на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків.

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 9 статей у фахових журналах, 1 статтю у виданні України, яке включене до міжнародних наукометричних баз та 5 тез доповідей.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи обговорювались на засіданні кафедри історії України Маріупольського державного університету та кафедри історії України Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського, Греко-

болгарській конференції Інституту новогрецьких досліджень Національної фундації досліджень (Афіни); VI міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2008»; VI Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених МДГУ «Українська державність: історія та сучасність»; X підсумковій науково-практичній конференції викладачів МДГУ; Міжнародній науково-теоретичній конференції з актуальних проблем розвитку сучасної етнологічної думки на тему: «Розвиток етнокультури в умовах трансформаційних та глобальних процесів»; «Одеських читаннях 2012» Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Структура дисертації зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків і списку використаної літератури та джерел. Загальний обсяг дослідження – 243 сторінки, з них 178 – основного тексту; список використаних джерел та літератури – 44 сторінки (466 найменувань).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Наявність в Українському Північному Приазов'ї грецької спільноти у контексті її історичної самосвідомості досі не стала предметом комплексного дослідження. Проте саме витoki та зміст трансформацій грецької самосвідомості залишались поза увагою дослідників. Більшість робіт зосереджено довкола етногенезу, історії спільноти, традиційного життя та культурної спадщини. Якщо ж вести мову про світову історіографію, яку звісно досить важко охопити в рамках завдань цього дослідження, то слід вказати на серйозну увагу до грецької самосвідомості у дослідників західних країн. Які глибоко та різнобічно аналізують її у різні епохи, проте не вивчають процеси формування історичної самосвідомості грецької спільноти українського Приазов'я.

Попри зазначені складнощі, урахування багатьох чинників у процесі узагальнення накопиченого у вітчизняній літературі матеріалу дозволило виділити основні етапи розвитку історіографії проблеми: перший – середина XIX – початок XX; другий – 20–80-ті рр. XX; третій – кінець 80-х – початок XXI ст.

На першому етапі, що охоплював період XIX – початок XX сформовано основні відповіді на ключові питання кримського та приазовського минулого, сформовано концепції етногенезу та розпочато збір емпіричного матеріалу з етнографії. Виділяються доробки архієпископа Гавриїла (Розанов В. Ф.) [3.245], протоієрея С. Серафімова [3.264], професора Ф. Брауна [3.242], мандрівника В. Григоровича [3.246], краєзнавчий огляд «Маріуполь та його околиці» [3.254] та низка праць маріупольського

просвітника Ф. Хартахая [3.274; 3.275; 3.276]. Звісно, у своїх спеціальних роботах з географії, економіки та етнографії низка авторів також згадують про маріупольських греків, проте такі дослідження є описовими та не з'ясовують ні питання етногенезу місцевих греків, ні їх історичний розвиток. В той же час робота архієпископа Гавриїла «Очерк повествования о Новороссийском крае...», та особливо низка праць Ф. Хартахая показують історію спільноти із кримських часів, дають відповіді на питання походження спільноти, виробляють концепцію етногенезу та етнічної приналежності спільноти.

Зокрема піднято питання про приналежність тюркомовних приазовських грецьких спільнот, та запропоновано їх вважати греками, які забули рідну мову та культуру. В. Григорович [3.246] та Ф. Браун [3.242] у своїх роботах підкреслювали мовну різницю між окремими спільнотами маріупольських греків. Автори вказують на відсутність різниці між греками еллінофонами та тюркофонами окрім мовної. Не дивлячись на описовий, етнографічний характер досліджень, автори підкреслюють наявність грецької самосвідомості у маріупольських греків та її релігійний зміст.

Краєзнавчий збірник «Маріуполь та його околиці», а особливо частина Є. Маркова «Нотатки про побут греків» [3.254] доповнюють окремими фактами та гіпотезами хартахаяєвську концепцію. Автор згадує місцеві обряди та дає їм історичне та практичне тлумачення. Крім того, автор сумнівається в «істинності» належності маріупольських греків до грецького етносу, використовуючи словосполучення «так називані греки». Тобто признаючи наявність грецької самосвідомості, і також її релігійне наповнення, автор займається пошуками етногенезу греків.

Отже на першому етапі історіографії грецької самосвідомості закладено основну концепцію етногенезу грецької громади – носія самосвідомості. Надано також кілька варіантів пояснень невідповідності загальносвітовому уявленню про еллінів у культурі та мові маріупольських греків. Звісно суспільно-політична думка не дійшла рівня рефлексії аби

розглядати саму ідею грецькості абстрагуючись від носіїв, проте виходячи із загальних висновків досліджень їх можна вважати початківцями вивчення самосвідомості грецької спільноти на теренах Приазов'я. Тобто, на першому етапі історіографії теми, було поверхово досліджено лише місцеву маріупольську грецьку самосвідомість.

Другий період досліджень грецької спільноти – 20–80-ті рр. XX ст., тісно пов'язаний із політичним курсом радянської влади щодо національних меншин. Характерною особливістю періоду стало домінування примордіального підходу серед методів і принципів дослідження. Адже завдання радянського будівництва у середовищі національних меншин потребували з'ясування й розуміння етносоціальної та етнокультурної ситуації в республіці. До організації та здійснення вивчення національних меншин залучилися науково-дослідні установи Всеукраїнської академії наук. Згідно з постановою Історико-філологічного відділу ВУАН від 28 січня 1929 р. створено спеціалізований відділ – Кабінет нацменшин при Етнографічній комісії Всеукраїнської академії наук. Науковці відділу здійснювали комплексні дослідження районів, де компактно мешкали греки [2.211]. Цими науковцями у 20-30-х роках XX ст. проведено низку етнографічних експедицій, створено музеї та архіви греків Маріупольщини. Серед ключових досліджень цієї доби, які прямо або опосередковано висвітлюють питання етногенезу та феномену грецькості є праці Д. Спірідонова [3.268], М. Сергієвського [3.265], та І. Соколова [3.266], голови Грецької секції ЦКНМ ВУЦВКС С. Ялі [3.277]. В цей період науково класифіковано приналежність ідіомів маріупольських греків, методологічно обстежено побутову культуру та традиції, отже сформовано етнографічну базу, на яку відтоді можна спиратись при проведенні наукових досліджень.

Фундаментальністю визначається праця «Греки в УСРР» С. Ялі [3.277]. Вперше у дослідженні об'єднано представників маріупольської грецької спільноти із іншими грецькими спільнотами України. Інші згадані

дослідження висвітлювали окремі елементи традиційної культури та мови. Загалом же концепція етногенезу не зазнала помітних корекцій.

У другому періоді можна виділити окремий етап – 30-40-ті рр. ХХ ст., – коли вивчення національного питання відходить на другий план, оскільки після прийняття «Конституції соціалізму, що переміг» у 1936 р. вважалося, що національне питання у СРСР вирішене. Тому у цей час не вийшло жодної праці, присвяченої розвитку національних відносин та історії національних меншин в Україні. Після «чисток» радянської влади греки Приазов'я втратили багатьох представників еліти, які формували етничну історичну самосвідомість.

Тобто, другий етап історіографії більш детально досліджує і грецьку самосвідомість і виділяє окремі її складові – в тому числі історичну пам'ять. Вперше згадуючи про особливості історії маріупольської грецької спільноти. І також вперше зазначаючи про особливість історичного світосприйняття членів громади греків Північного Приазов'я.

І тільки у 1952-70-ті роки активизувалися дослідження грецької спільноти, пов'язані з діяльністю викладачів та студентів Київського державного університета ім. Тараса Шевченка. Було організовано 9 експедицій з вивчення говірок греків-еллінофонів. Філологи Т. Чернишова [4.307; 8.415] та А. Білецький [4.282; 7.378] приділили увагу історії спільноти та її зв'язкам із античними факторіями Криму, мігрантами-греками більш пізньої доби, християнству, а також кочовим народам, яки оселялись на території Криму та асимілювались із місцевим населенням. Зокрема, вони доходять висновку, що саме симбіоз різних кочових та місцевих осілих народів та православної церкви сформував грецьке населення Криму.

Подальші дослідження були пов'язані з іменами с авторитетних вчених в галузі мови (О. Гаркавець) та етнографії (В. Наулко, Ю. Іванова), праці яких внесли нові вектори для аналізу самосвідомості греків.

Третій етап, що припадає на початок 1990-х – початок ХХІ ст., характеризується насамперед тим, що відновлено дослідження проблеми у

кількох напрямках: розробка соціально-економічних аспектів розвитку грецької спільноти, поглиблений аналіз архівних джерел, використання методів, здобутків інших наук – джерелознавства, історичної географії, етнопсихології, релігієзнавства, соціології.

Зазначений етап історіографії грецької історичної самосвідомості позначений поступовим підвищенням уваги до грецької громади українського Приазов'я. З'являються і наукові дослідження пов'язані із грецьким самовизначенням. За результатами цих досліджень проводились багаточисельні регіональні, всеукраїнські та міжнародні конференції. Зокрема міжнародні науково-практичні конференції «Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України» в м. Києві у листопаді 1998 р., «Проблеми грецької культури» в місті Сімферополь у 1996 р., щорічні міжнародні науково-практичні на базі Маріупольського державного університету, де запропоновано подекуди контрверсійні концепції етногенезу.

В цей час в Інституті Історії України НАН України було створено «Кабінет українсько-грецьких відносин», який очолила Н. Терент'єва. Багаточисельні праці фахівців цього відділу є основою для поняття деяких аспектів етнічного самовизначення греків.

Загалом для цього періоду можна виокремити дослідників, які системно протягом років вивчали питання пов'язані із грецькою спільнотою України, а також окремі монографії та публікації інших дослідників.

У серії наукових публікацій, монографії та докторському дослідженні «Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.)» професора І. Пономарьової [4.304; 7.395; 7.396; 7.397; 8.408; 8.409; 9.455] визначаються елементи традиційної культури маріупольських греків, їх оригінальне місце в культурному просторі України. Етнографічні розвідки, соціологічні опитування, філологічні дослідження дозволили авторці визначити дев'ять діалектів у говорах греків Приазов'я та поділ їх на дві субетнічні групи. Також виокремлено анатолійські, балканські, кипчацькі та

кримські елементи у культурі греків Приазов'я. Короткий історичний опис, узагальнення антропометричних та лінгвістичних досліджень, анкетування мешканців грецьких селищ продовжують думку автора про особливе місце маріупольських греків, як в історії України, так і в її культурному середовищі. Визначаючи певні риси традиційних уявлень маріупольських греків про власну культуру, дослідниця визначає і зміст історичної пам'яті сучасних представників громади. Демонструючи сучасний стан історичної самосвідомості спільноти греків Північного Приазов'я крізь призму етнографічних досліджень.

Формуванню національної самосвідомості греків та суто національному розвитку спільноти приділила увагу Л. Якубова. Монографія «Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років XX ст.» [4.310] підкреслює значущість політики коренізації для формування грецького самоусвідомлення та зв'язку із світовою грецькою спільнотою маріупольських греків. Авторка з'ясовує особливості теоретичного обґрунтування соціально-економічної стратегії більшовиків стосовно етнічних меншин та його відповідність реальним соціально-економічним і національним відносинам у країні; розкриває вплив політики коренізації в УСРР на соціально-економічну політику стосовно етнічних меншин; характеризує концепції докорінної перебудови соціальної структури етнічних меншостей. Окреме місце в роботах посідає характеристика соціальних трансформацій грецької громади у 20-і – на початку 30-х років XX ст., втілення більшовицької програми соціальної реконструкції в етнічному середовищі УСРР та її наслідки як серед греків, так і в республіці загалом [8.416; 8.417].

Також, проведено джерелознавче дослідження Г. Гедьо «Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII–1875 р.: джерелознавчий аспект». В роботі систематизовано більшість відкритих джерел стосовно грецьких громад України. Запропоновано методи роботи із джерелами та пояснено їх специфіку [9.449].

Лінгвістичним особливостям маріупольських греків приділив зосереджену увагу В. Гаркавець. У його дослідженні «Уруми Надазов'я» підкреслюється огузьке та кипчацьке походження говорів приазовських греків. Автор наголошує на можливості виокремлення цих ідіомів у окрему урумську мову алтайської мовної сім'ї [4.285; 4.286].

Разом із історичним оглядом економічного життя греків України від В. Волоніць [9.446], культурознавчим доробком О. Капінус [9.452] та опрацюванням М. Подгайко [9.454] особливостей самоврядування греків в Україні протягом XVIII – XX ст. існує надійна наукова база. А дослідження донецького науковця Ю. Демури [9.450] відносно колонізації українського Приазов'я доповнює історіографічну базу з точки зору процесу колонізації степів України загалом, як із законодавчого так і соціально-політичного боку. Узагальнюючі монографії Ю. Іванової [7.381; 7.382] відтворюють історичну хронологію існування грецької спільноти в Україні від її появи. Завдяки переліченим дослідженням виявлено причини та наслідки переселення греків до Маріупольського повіту з Кримського півострова, особливості діяльності Маріупольського грецького суду та інших органів влади Маріупольського грецького округу. З'ясовано особливості економічного розвитку регіону, побутові та традиційні елементи культури греків, а також історію адміністративно-територіального устрою. Проте, всі зазначені дослідження не звертають особливу увагу на національну самосвідомість та історичну пам'ять грецької громади. Подекуди лише опосередковано зауважуює на існування власного погляду на своє минуле Н. Бацак в своїй кандидатській дисертації «Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.)» [9.445].

Дослідження джерельної бази відносно грецької спільноти в Україні виконала маріупольський науковець С. Арабаджі [9.442]. В її роботі фонди Одеського, Донецького та Дніпропетровського державних архівів систематизовано та зосереджено увагу на їх інформаційних можливостях.

Особливо корисним є огляд фондів, х точки зору того, де можливий вжиток етнонаціональних номінацій греків XVIII – XIX ст.

Історичною самосвідомістю в рамках власної наукової проблематики торкався С. Пахоменко у монографії «Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині XX – на початку XXI століття» [4.313], де ними відстежено особливості політики радянського уряду та незалежної України стосовно національного питання та стосовно власне греків. Монографія також висвітлює вплив цієї політики на культурний та громадський розвиток спільноти греків на теренах Донеччини і в той же час вивчають усвідомлення греків своєї історичної спадщини та ставлення до неї. Автори виокремлюють кілька етапів у вказаних процесах.

Власне, С. Пахоменко в низьці своїх наукових статей більш детально висвітлює кожен із елементів та етапів культурного розвитку спільноти греків України протягом XX ст. Загалом, можна сказати, що С. Пахоменко розкрив окремі особливості формування історичної самосвідомості греків Приазов'я в другій половині XX ст.

Власне питанню розвитку соціальних ідентифікацій на Півдні України приділила увагу українська дослідниця В. Константинова. Монографія «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки)» та кілька її досліджень зосереджено довкола сільських та міських ідентичностей Приазов'я. [4.298; 7.399; 8.403] Підкреслено особливу роль урбанізації у трансформаційних процесах самоусвідомлення у спільнотах Приазов'я. Вперше актуалізовано подібну тематику, виявлено специфіку формування меж «міського простору». В монографії та окремих статтях отримало подальшого розвитку вивчення специфіки модернізаційних процесів у соціально-економічній сфері міських поселень Південної України у порівнянні з сільською місцевістю Півдня і міськими поселеннями інших регіонів. Різноманітно розглянуто соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів, із приділенням особливої уваги питанням соціальної стратифікації та мобільності, ролі міст у суспільному, релігійному, культурному житті

Південної України. У контексті висвітлення особливостей міського населення південноукраїнського регіону зроблено аналіз демографічних процесів у його «міському просторі», етнічної, гендерної специфіки городян. На увагу заслуговує дослідження особливостей міської ментальності та повсякденності, порівняння сільської та міської ідентичності.

В сучасний період дослідження набули регіонального характеру. На базі наукових та навчальних закладів створено окремі регіональні центри у Києві, Одесі, Сімферополі, Дніпропетровську, Запоріжжі, Донецьку та Маріуполі, які розпочали широкомасштабні дослідження цієї теми. Різноманітні матеріали їх діяльності стали приводом для проведення міжнародних науково-практичних конференцій, семінарів. На цьому шляху концепції етногенезу наповнились варіаціями та вилились у кілька напрямів. Проте і цей етап зберігає традиційний вітчизняний примордіалістський підхід до розуміння етнічності, займаючись в основному пошуком «істинних предків» приазовських греків та відповідей на питання відповідності та невідповідності стереотипних грецьких, тюркських та інших культур із культурою спільнот греків.

Серед закордонних досліджень одне ставить собі за мету вивчення грецької етнічної самосвідомості у відношенні до мови. Це кандидатська дисертація російського етнологів В. Баранової [9.444], де докладно визначено сьогоденну складну сукупність номінацій маріупольських греків, визначено досить цікаву ієрархію груп греків: греки Греції – румеї – уруми, із сприйняттям «греків Греції» як групи із найвищим соціальним статусом, а носіїв тюркських діалектів – найнижчим статусом. Визначено також значення рідної мови як маркера етнічної самоідентифікації для різних груп приазовської грецької спільноти. Загалом дисертація дозволяє чітко визначити стан сучасної системи грецької самосвідомості в українському Приазов'ї з точки зору використання рідних місцевих діалектів та новогрецької мови, а також крізь ставлення до них. Тобто авторка розкриває

зміст сучасної грецької самосвідомості в контексті ставлення до місцевих діалектів грецької спільноти: як тюркських, так і еллінських.

Загалом же, сучасна закордонна історіографія лишає поза увагою свого дослідження історію грецької спільноти в Україні. В той же час всебічні дослідження проведено науковцями відносно грецької самосвідомості часів Османської імперії, коли її частиною була грецька спільнота України.

Подібні питання масово досліджені з середини ХХ ст. Одним з перших грецьких дослідників грецької самосвідомості у конфесійному розумінні її змісту був європейський дослідник Теодор Пападопулос [6.340]. З контексту роботи зрозуміло, що грецькість для автора є конфесійна належність осіб до Константинопольського патріархату Православної церкви. Загалом роботу Т. Пападопулоса зосереджено довкола суспільно-політичної системи стосунків православного населення в рамках Рум-і-мілету та військово-політичних органів влади Османської імперії.

Подібну проблематику підняв у своєму дослідженні американський професор І. Ставрянос [6.343]. Розробляючи та поглиблюючи питання про роль церкви у розбудові грецької національної самосвідомості, Ставрянос підкреслював єдність в подальшому різних православних народів Балкан: румунів, греків, югославських народів. Ставряносом також зауважено на ролі спадщини Візантійської імперії, яка разом із давньогрецькою писемною мовою та елліністичними традиціями наклала відбиток на характер світської та церковної системи влади православного мілету. Тобто сприяло появі політичних ідентифікацій у православного населення.

Продовжував досліджувати османське суспільство та православні спільноти англійський професор Пітер Шугар [6.370; 6.371]. Він демонструє наявність чіткої будови османського суспільства. Тобто відштовхування османським класовим суспільством немусульман, змушувало їх виробляти власну ієрархію класів, яка спиралась на церковну систему Рум-і-мілету.

Узагальнююча класична праця англійського науковця Р. Клогга [6.323], витримала кілька перевидань та перекладена з англійської на грецьку. Вона

включає в себе всі попередні висновки Пападопулоса та Ставряноса, і також доходить висновку, про автономність суспільно-політичного життя православної спільноти, частина якої на початку XIX ст. виокремилась у грецьку національність.

Економічні аспекти життя грецьких спільнот Османської імперії досліджували Г. Папагеоргіу [6.366], К. Сталіді [6.374], В. Кардасіс [6.334], Дж. Харлафтис [6.330], К. Папатанасі [6.368], Т. Стоянович [6.345] досліджуючи аспекти економічного життя православних мешканців Османської імперії підкреслюють самодостатність економічних стосунків між православними та іншим торгівельним світом, а також на значні перешкоди з боку ісламської спільноти, яка до того ж домінувала над ними у військово-політичному сенсі. Врешті решт дослідники збігаються у закономірності визвольної революції початку XIX ст. на Балканах, яка фактично створила грецьке національне суспільство.

Х. Хрістов у дослідженні болгарського відродження [6.318] надав висновки відносно стану відносин та причин створення православними спільнотами Османської імперії власних субспільнот та подальшому їх виокремленні на базі національних самоідентифікацій.

Низка лінгвістичних досліджень як серед сучасного населення Греції (Н. Кондосопулос «Діалекти та ідіоми новогрецької») [6.358], так і серед колишніх православних анклавів Османської імперії (Д. Томбаїді «Понтійський діалект» [6.375]) узагальнюється у двох фундаментальних оглядах історії грецької мови: «Історія грецької мови» А. Хрістідиса [6.353] та «Історія грецької мови» М. Копідакіса [6.352].

Загалом з перелічених досліджень відомо про існування десятків діалектних груп еллінофонів, крім того, спільноти які згодом прийняли грецьку національну самосвідомість користувались, як основними тюркськими мовами. Проте централізована освітня політика спочатку Мілет-і-Рум, а згодом Грецького королівства, підтримана художньою, релігійною та науковою літературою призвели разом до консолідації розмовних та

літературних ідіомів, до двох загальноприйнятих форм – димотіки (δημοτική) та кафареуси (καθαρεύουσα). Прибічники кожної з форм – спрощеної та більш складної (відповідно), вступили у полеміку яка вирішилась на користь димотіки лише в останній третині XX ст. Важливість зазначених досліджень для вивчення грецької самосвідомості визначається у демонстрації ними взаємозв'язку влади та суспільно-політичної еліти у формуванні сучасної мовленнєвої норми. Наприклад, трансформація грецької самосвідомості з конфесійної у національну супроводжувалась «чищенням» як усної традиції так і письмової норми суспільного ідіому. Крім того, змінилась суспільна функція мови – вона стала ідентифікаційним маркером [6.342]. Такі зміни широко розглядались під час Першої міжнародної конференції з питань Караманлідських досліджень [6.324].

Власне питання витоків сучасної грецької самосвідомості, в тому числі націоналістичне її наповнення, фундаментально вивчалось грецькими дослідниками з початку 80-х років XX ст. Зокрема, С. Анагностопулу «Греко-православні спільноти: від Мілет-і-Руму до грецької нації» [6.349], Д. Закійфинос «Створення сучасної Греції: від Візантії до незалежності» [6.348] у низці праць простежують трансформацію самосвідомості православної спільноти османського суспільства у національну грецьку самосвідомості. Грецький професор П. Кітромілідіс всебічно досліджував суспільно-політичну думку православної спільноти Балкан та православне просвітництво, грецький націоналізм, одна з робіт навіть перекладена російською – «Епоха просвітництва в Греції» [4.296]. На його думку завдяки фанаріотам та константинопольському патріархату православне суспільство продовжувало активно та майже суверенно розвиватись із візантійських часів. Саме з конфесійної ідентичності оформилась національна грецька ідея та сталась Грецька революція початку XIX ст. Подібна активізація грецької самосвідомості уможливила міграцію православних християн до Приазов'я.

І нарешті монографія у грецьких авторів, що вийшла англійською мовою розглядає історію розвитку грецької національної ідеї від її

зародження до кінця XX ст. Концепція розвитку грецької самосвідомості Т. Вереміса та Дж. Колліопулоса [6.336] загалом знаходиться в рамках концепції сформованої П. Кітромлідесом. Додається лише історія розвитку грецьких діаспор та сучасні трансформації в ідентифікаційних просторах під впливом євроінтеграційних процесів. У витриманому авторами ідейному руслі знаходиться і доробок з питань грецької самосвідомості – збірник наукових праць під редакцією англійського історика Р. Бітона [6.332].

Отже, результати попередніх досліджень, які стосуються грецької історичної самосвідомості, вказують на те, що проблема цілісно не вивчена. В той же час, слід зазначити, що вітчизняна історіографія розкрила окремі елементи історії грецької спільноти, які стосуються історичної самосвідомості. Це і різноманітні праці з історіографії греків Приазов'я, і дослідження історії грецької громади в XIX – XX ст., під час яких дослідники сформували певні концепції етногенезу місцевих греків, визначили певний комплекс етнічних уявлень греків про свою культуру та історію. В той же час пробіл вітчизняної історіографії в аспекті загальної грецької історичної самосвідомості, особливо до міграції маріупольських греків з Криму, де вони складали частину Османського православного суспільства закриває своїми дослідженнями грецька та інша західна історіографія. Даючи можливість як аналізувати складові історичної самосвідомості у предків маріупольських греків, а також можливість для відстеження розвитку загальногрецької історичної самосвідомості та в місцевої спільноти греків українського Приазов'я.

1.2. Джерельна база дисертації

Всі джерела представлено двома великими групами: неопублікованими та опублікованими матеріалами. Неопублікованими джерелами є архівні документи з сімнадцяти фондів сьоми державних архівів та двох архівів громадських установ. Група опублікованих джерел є досить великою та

систематизована у чотири підгрупи: 1. Документальні джерела; 2. Оповідні джерела; 3. Джерела особового походження: спогади (мемуари), листи, автобіографії, матеріали польових досліджень та ін.; 4. Періодична (офіційна і неофіційна) преса.

Провідною групою джерел для дослідження історичної самосвідомості грецької спільноти українського Приазов'я є неопубліковані архівні матеріали. Серед них окрему велику та вагому частину становить група джерел, де презентований документальний матеріал, пов'язаний з діяльністю адміністративних, судових та інших державних установ; матеріали державних інституцій, які засвідчують їх політику в галузі національно-культурного та суспільно-політичного життя.

У питанні визначення наявних групових ідентифікацій та їх змісту в християнського населення Криму до переселення його у Приазов'я корисними є матеріали Державного архіву Одеської області, зокрема фонду «Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора», який містить матеріали організаційного плану, господарчого відносно греко-болгарських поселень у Криму, зразки писемності, якою користувались кримські православні священики. Більша частина даних документів є дублікатами матеріалів, які офіційно надсилалися до Санкт-Петербурга, тому в фонді зберігаються переважно копії: царські маніфести, укази Сенату, інструкції, циркуляри та розпорядження міністерств із питань колонізації Півдня Росії.

Серед місцевого діловодства за багатством статистичних відомостей значне місце посідають документи грецького суду. Частина з них зберігається у фондах Маріупольського краєзнавчого музею (МКМ). Матеріали грецького суду містять важливі відомості про адміністративно-правову структуру відносин Маріуполя і грецьких сіл наприкінці XVIII ст. – у 20-х рр. XIX ст. Звернення маріупольських греків до суду, з яких видно яке значення мала грецька самосвідомість, становлять окремий інтерес.

Велике значення мають довідково-статистичні видання: адрес-

календарі, адресні книги, огляди та збірки за галузями економіки. Мова про звіти Маріупольської земської повітової управи, які розкривають її місце у житті грецької громади та зв'язки із іншими національними громадами останньої третини ХІХ ст.

Задля розуміння трансформаційних процесів доби громадянської війни в Росії та утворення СРСР інформативними є матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Особливим є фонд 413 «Центральна комісія національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті», низка його справ відображають внутрішні перемовини «грецького відділу», перелік створених нацрайонів, створення системи національної освіти та подібні заходи та рішення органів коренізації. Інформативними є «Документи про результати обстеження окрбюро національних меншостей грецького населення», «Документи про роботу Маріупольського окрбюро національних меншостей серед грецького та єврейського населення» та «Постанови, витяги з протоколів ВУЦВК і РНК УСРР, АФК про заходи забезпечення рівності національних мов, відпуск коштів на видання юридичної літератури на мовах національних меншостей і ін.» Перелічені справи містять звіти про експедиції до населених пунктів грецької спільноти, рішення про створення нацрайонів та загалом заходи політики елінізації, а також татаризації приазовських греків.

Подібну діяльність радянських органів відображають фонди партійного відділу Державного Архіву Донецької області: протоколи бюро райкомів, сільських виконкомів національних районів. Донецький держархів зберігає також матеріали фонду №113 «Маріупольське повітове казначейство м. Маріуполь, Маріупольського повіту, Катеринославської губернії 1797–1858 рр.» Державного архіву Донецької області, який налічує десятки справ стосовно грецької спільноти та ревізські казки Маріупольського повіту. Вони дозволяють розібратись у сутності інституційних змін місцевої системи

влади, зрозуміти місце маріупольського грецького округу в системі історичної пам'яті місцевої спільноти.

Матеріали зазначених архівних установ містять як накази та рішення, так і результати дослідницьких експедицій, звіти про проведені заходи та в усій можливій повноті демонструють ступінь впливу влади на групові ідентифікаційні процеси та трансформацію змісту грецької самосвідомості, та групових ідентифікацій нижчого рівня.

Найчисельнішими та різноплановими за інформацією є матеріали діловодства місцевих органів влади. Чимало рішень адміністрації щодо управління колоніями іноземних поселенців вироблялося в результаті чисельних консультацій, що відображені в листуванні вищих органів державного управління з органами губернського управління. Часто саме завдяки звітній документації дослідник може висвітлити розбіжності з дійсністю фактів з реального життя колоністів та того, що декларовано в документації вищих ланок управління. Серед них за формою надання виділяються ордери – документи, які писались від вищої інстанції нижчій. Велике значення мають ордери новоросійського генерал-губернатора Г.Потьомкіна щодо управління губернією, ордери та розпорядження Азовської губернської канцелярії. Основна частина їх міститься у фондах Російського державного військово-історичного архіву.

Для визначення сутності історичного самоусвідомлення греків Приазов'я на сучасному етапі визначальними є поточні архіви СГУ та ФГТУ. Статути товариств, а також протоколи засідань обох товариств є першоджерелом діяльності грецької спільноти у суспільно-політичній сфері. Тому робочі матеріали вказаних організацій є фундаментом для розуміння грецької самосвідомості на теренах сучасної України.

Досить представницьку групу складають статистичні дані. Це великий перелік матеріалів, який надає змогу відстежувати чисельність грецької спільноти Північного Приазов'я в хронологічному розгортанні. Тобто дає змогу відстежувати чисельність носіїв грецької самосвідомості та її місцевих

різновидів. В першу чергу інтерес представляють ревізькі казки м. Маріуполя та грецьких селищ довкола, які зберігаються в фондах Маріупольського краєзнавчого музею, а також справах фонду №131 Державного архіву Донецької області. Ревізькі казки надають інформацію про рух населення та міжетнічні зв'язки, що дає змогу відстежувати рівень стабільності самовизначення та ізольованості грецьких громад. Вони є іменними списками сел, де зафіксовані дані про міграційні рухи маріупольських сіл, наявність робітників, кількісний, статевий, віковий склад населення. Розкриває номінації мешканців та стосунки між спільнотами. Незважаючи на втрати окремих примірників і записів, інформація, що міститься у ревізьких казках, дозволяє простежити динаміку змін у чисельності іноземного населення Північного Приазов'я.

Знання особливостей ревізьких записів дозволяють уточнити дані про конкретну особу при дослідженні історії сімей; виокремити «постійне» і «стороннє» населення в межах одного пункту, встановити місце походження особи, а значить – використовувати ревізькі казки, як додаткове джерело перевірки інформації при вивченні етнічних чи міграційних потоків. Достовірну інформацію про мову спілкування, ендоетнічними та екзоетнічними наявні протягом 1719–1857 рр., коли у Росії було проведено 10 загальних ревізьких описів населення, що підлягало подушному оподаткуванню та відбуванню військової повинності. Точність ревізького обліку була різною у різні роки, адже значний відсоток населення прагнув уникнути перепису. За умов переселення іноземних колоністів на територію Російської імперії їм надавались, згідно з принципами віросповідання, окремі пільги, у тому числі й звільнення від обов'язкової військової служби, тому ревізькі казки цих категорій населення мають порівняно високий ступінь достовірності. Ревізькі казки греків містяться в останніх шістьох ревізіях. Найбільш ранні ревізькі казки грецьких поселенців Маріупольського повіту зберігаються у фондах Маріупольського краєзнавчого музею, згаданих фондах Держархіву Донецької області. Узагальнюючу інформацію щодо чисельності, а також

окремі відомості із конфесійної та мовної ідентичності надають переписи населення.

До групи неопублікованих джерел особового походження, які відображають особливості самосвідомості греків, громадської думки входять матеріали листування Маріупольського повітового казначейства із Маріупольським грецьким судом з фіскальних питань, в яких демонструється практична значимість особливих прав маріупольських греків, які зберігаються в 131 фонді Державного архіву Донецької області. Таку саму практичну значимість грецької ідентичності для маріупольської спільноти містять матеріали фонду №383 «Перший Департамент Міністерства державного майна» Російського державного історичного архіву. Іншу сторону самоусвідомлення мігрантів-християн з Криму розкривають рапорти азовського губернатора генерал-поручика В. А. Черткова та інших російських місцевих чиновників, які зберігаються в фонді №52 Російського державного військово-історичного архіву.

Під час стажування в Національній дослідній установі Грецької республіки було опрацьовано архіви цієї установи та архіви приватної бібліотеки «Геннадеон» Американської школи класичних досліджень у місті Афіни (Греція). Їх фонди налічують низку необхідних для вивчення грецької самосвідомості матеріалів. Найбільшу увагу привертає матеріал щодо включення грецької спільноти Маріупольщини до загальноросійського елліністичного руху, дозволяють висвітлити протоколи першого Всеросійського з'їзду еллінів, двомовні варіанти якого (грецькою та російською) зберігається в бібліотеці «Геннадеон» [2.199]. В документі зафіксовано першу спробу греків із теренів сучасної України створити власну політичну організацію. Протокол містить пропозиції та вимоги до створення національних грецьких органів влади, власних збройних загонів та банку. Документ є унікальним свідомством самоорганізації греків Російської імперії, а маріупольська спільнота зафіксована як один з активних учасників цього з'їзду.

Із даної групи оповідних джерел, бібліотека містить найдавніші з залучених джерел, такі як «Географія нова та стара» Мелетія Мітру [6.362] дають інформацію відносно самоусвідомлення греків у XVIII. Такі самі аспекти визначаються завдяки працям А. Кіпріанос «Хронологія історії острова Кіпр» [6.359], Г. Саккеларіоса «Короткий огляд грецької археології» [6.372] та А. Газіса «Грецька бібліотека» [6.350]. Бачення грецької спільноти та її історична пам'ять досить прозоро виражені у вказаних джерелах. Теж саме стосується перших Конституцій Грецької держави, які чітко визначають поняття «грек», а порівняння кожної наступної редакції конституції республіки вказує на трансформації у розумінні самосвідомості.

Джерельну базу нашого дослідження також репрезентують польові матеріали, зібрані під час експедицій та польових розвідок, які проводилися на базі Маріупольського державного університету у 2006-2016 рр. Польова робота проводилась в грецьких населених пунктах Великоновоселківського, Мангушського, Тельмановського і Старобешівського районів Донецької області та у м. Маріуполь.

Для дослідження етнічної самосвідомості греків українського Приазов'я використовувалися наступні методи польової роботи: інтерв'ю, анкетування, робота із запитальниками та метод безпосереднього спостереження серед населення грецької спільноти. Розроблений запитальник складався із 55 запитань, зведених у три блоки. Перший – запитання, що фіксували стать, вік, освіту, професію, сімейний стан; другий блок містив запитання про етнічну самосвідомість; третій – висвітлював запитання щодо відносин між урумами (тюркофонами) та румеями (єллінофонами). Було заповнено 2178 анкет, опитування проводилося за принципом випадкового відбору респондентів.

До опублікованих джерел належить велика та різноманітна за характером і походженням група документальних джерел. Так, для ситуації стосовно початку XXI ст. інформативними є опубліковані результати Всеукраїнського перепису «Національний склад населення України та його

мовні ознаки: за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року», стосовно ж раннього радянського періоду надають інформацію «Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення». Статистичні відомості з звітів Маріупольського повітового земства, різноманітні адрес-календарі, господарчі огляди Катеринославської губернії та окремо Маріупольського повіту, опубліковані географічні матеріали надають можливість відстежити екзоетноніми, які застосовувались до маріупольських греків, а також відстежувати географію присутності грецької спільноти.

В складі даної групи джерел – опублікованих матеріалів чільне місце посідають збірки Центрального статистичного комітету та публікації результатів першого загальноросійського перепису населення 1897 р. подають відомості про кількість та склад населення, розміри землеволодіння, розвиток промисловості. Важливими є роботи офіцерів генерального штабу російської армії. У них зібрано картографічні матеріали, охарактеризовано стан економіки краю у 50–60-х рр. XIX ст., господарську діяльність окремих груп населення. Згадувані земські щорічні звіти містять матеріали, що дозволяють розкрити місце освітянських установ у повсякденному житті маріупольських греків, та рівень проникнення російської мови та культури в грецьку спільноту в означений час.

Доповнюють законодавчу картину документи «Повного зібрання законів Російської імперії», а саме сорок четвертого [320] та сорок сьомого [319] томів. Законодавчими актами російського уряду надавалися пільги іноземним колоністам за умов їх переселення до Росії, визначалися місця поселення та регулювалась господарська діяльність і громадське життя. Серед таких документів зустрічаються маніфести, статuti, регламенти, жалувані грамоти, іменні імператорські накази Сенату, височайші повеління, височайше затверджені рішення Державної ради, іменні імператорські укази представникам місцевої адміністрації. Закони російського уряду та рапорти на них надають екзоетноніми та бачення греків. Порівняння текстів наказів

та таких документів, що свідчать про їх виконання (рапортів, звітів, доповідних записок тощо), здатне прояснити розвиток вертикальних стосунків (греки – місцева адміністрація – імперські структури). Також законодавчі акти із збірника, які стосувались реформ 60-70-х рр. XIX ст. Результатом яких стало прийняття «Правил при устрій поселян-власників (колишніх колоністів), поселених на казенних землях в губерніях [...] Екатеринославской, Херсонской, Таврической [...]», затверджених імператором 16 червня 1871 р. За цими правилами фактично скасований стан іноземних колоністів, які відтоді перейшли у підпорядкування загальних у селянських справах установ.

Другу підгрупу опублікованих джерел становлять твори історичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистика з історії греків українського Приазов'я. В українській історичній науці такий вид джерел прийнято називати оповідними джерелами. Саме в них продемонстровано складові історичної самосвідомості греків на кожному з етапів історичного розвитку спільноти. Це і краєзнавчі публікації, й інші дослідження з історії мариупольських греків, які періодично з'являлись протягом XIX, XX та на початку XXI ст.

Важливість цих джерел означена зв'язком цих досліджень із впливом на історичну пам'ять мариупольських греків. Часто такі праці ставали неформальними підручниками, формували у місцевої спільноти струнку уяву про власне минуле надовго залишаючись надійним джерелом знань про історичний шлях спільноти. Це група робіт XIX ст. «Мариупольские греки» Ф. Брауна, «К начальной истории города Мариуполя» В. Латышева, «Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря» С. Серафимова, «Очерк повествования о Новороссийском крае» В. Ф. Розанова, «Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и южные побережья Днепра и Днестра» В. Григоровича, «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730–1823» О. Скальковского, а також низка праць Феоктиста Хартахая.

Весь цей перелік праць містить безцінну інформацію про уявлення про минуле мариупольських греків станом на кінець XIX ст., являє собою перші висновки про походження спільноти, формує перші міфи про переселення з Криму до Приазов'я, містить фактологічні матеріали, а також перші спроби пояснити етнічні корені місцевої спільноти греків. Найціннішими є праці Ф. Хартахая через його суспільну роль в створенні першої гімназії в Маріуполі та його активну просвітницьку позицію. Сформована ним концепція історичної самосвідомості, стала яскравим зразком для наслідування місцевою мариупольською грецькою інтелігенцією. Саме тому зазначений комплекс історичних доробків становить великий інтерес з огляду на відомості які може дати для вивчення історичної самосвідомості грецької спільноти Маріупольщини.

До групи оповідних джерел входять і більш пізні роботи: «Греки в УСРР» діяча національної політики більшовиків 20-30-х років XX ст. С. Ялі з оглядом історичного минулого місцевих греків, а також спеціальні філологічні дослідження «Мариупольские говоры» М. Сергієвського та «Історичний інтерес вивчення говірок мариупольських греків» Д. Спиридонова. В останніх двох позначились нові погляди на самовизначення народів – в яких мова посідає чільне місце та доповнює історичну пам'ять як один із головних ідентитетів.

На сучасному етапі формування історичної самосвідомості інтерес представляють науково-популярні праці представників мариупольської грецької громади: «Одиссея мариупольских греков: Очерки истории» Г. Джухи, «Мариупольскому греческому обществу – 10 лет» В. Коноп, «К истории становления и развития клубного дела и музыкального художественного творчества трудящихся Донбасса в годы Советской власти (20–70-е гг.)» В. Бахарева.

Третю підгрупу дослідження складають джерела особового походження: спогади (мемуари), листи, автобіографії, матеріали польових досліджень та ін. Потужним джерелом такої інформації є збірник

опублікованих джерел С. Калоєрова, який з 1989-1992 рр. був головою Донецького товариства греків «З Криму до Маріупольського грецького округу (1652-1783)» [3.250].

Зокрема, залучені ним до наукового обігу низка епістолярних матеріалів, донесень, наказів в збірнику слугують джерелом для встановлення змісту самосвідомості грецької спільноти напередодні міграції християн у Приазов'я. Крім того, збірник С. Калоєрова цінний документами, які зафіксували зміни у групових ідентифікаціях під час переселення та в перші роки в Приазов'ї. Також, «Фірман турецького султана Мухамеда IV митрополиту (кримському) Давиду від 1062 року хіджри», «Фірман турецького султана Мустафи митрополиту Гедеону на Кримську єпархію» дозволяють екстраполювати відому з іноземної історіографії загальноосманську систему відносин та суспільно-політичних ідентифікацій і на Крим. В цілому, такі документи надано у чіткій хронологічній послідовності, відредагованому вигляді та із авторським первинним загальним аналізом. Попри це, подекуди зустрічається неповне посилання на інші збірники опублікованих документів або архіви.

Також, з огляду на сучасний вияв історичної самосвідомості греків Приазов'я, інтерес представляє мемуарний збірник ректора маріупольського вузу К. Балабанова «Україна – Греція: с любов'ю в серце: виступлення, статті, інтерв'ю, роздуми». Де простежується особиста позиція сучасних представників еліти грецької спільноти стосовно своєї історії.

Періодичні та неперіодичні видання становлять ще одну невелику групу опублікованих джерел. Мова йде про пресу 20-30-х років, яка зберігається у фондах Маріупольського краєзнавчого музею. Вся регіональна періодика першої половини ХХ ст. висвітлює офіційну сторону життя громад, заяви влади, окремих її діячів, літературну спадщину, звіти з масштабних офіційних та святкових подій. Мова йде про газети «Приазовська правда», «Приазовський пролетар», зорієнтовані на міське населення Маріуполя, та «Наша правда» на сільське. Перелічені видання на

початку 30-х рр. змінили назви на українські аналоги. У виданнях часто зустрічаються коментарі громадськості та листи до редакції від представників грецької спільноти. Всі ці публікації дають змогу простежити різноманітні вияви історичної самосвідомості греків, в тому числі навіть історичні довідки, які подекуди з'являються в окремих випусках періодики зазначеної доби. Стосовно періоду незалежності, то джерела цієї групи становлять газета «Приазовський робочий» та «Іллічівець», які подекуди, містять виступи та статті представників грецької громади, в яких можна простежити їх уявлення про своє минуле, про історичний шлях грецької спільноти.

Таким чином, джерельна база представлена широким колом джерел, які систематизовано відповідно до прийнятого в українській історичній науці класифікацією: неопублікованою групою джерел та чотирма групами опублікованих джерел. Отже, охарактеризована джерельна база є представницькою та різноманітною. За умови використання у комплексі з уже введеними до наукового обігу джерелами та існуючою літературою з проблематики, вона уможливує комплексне дослідження історичної самосвідомості грецької спільноти українського Приазов'я у XVIII – XXI ст.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи

Дослідженню будь-якого феномену об'єктивної дійсності повинна передувати детальна розробка тих теоретико-методологічних та методичних основ й принципів, з позиції яких він всебічно аналізується. В цьому сенсі питання концептуального визначення ролі етнонаціональних факторів в житті сучасних соціумів, функціонуванні їхньої політичної, економічної, культурної та інших систем залишаються найбільш дискусійними, а тому й досить перспективними для подальшої розробки.

Історична самосвідомість грецької спільноти України являє собою унікальну складову грецької самосвідомості загалом. Саме тому унеможливує

її окреме дослідження як від історії грецької спільноти загалом, так і від історії грецької самосвідомості на теренах України.

Стосовно термінології, яку застосовано в дисертаційному дослідженні, існують певні суперечності. Тому необхідно визначити в якому розумінні застосована кожна з дефініцій.

З точки зору українських науковців: І. Кресіної, О. Антонюка, історична самосвідомість – це складова національної самосвідомості. Вона включає в себе знання про події, традиції, ідеї, теорії — все те, за допомогою чого етнічна спільнота усвідомлює своє минуле (тобто історичну пам'ять). Крім того, історична самосвідомість це і ставлення спільноти до свого усвідомленого минулого. В сукупності знання і ставлення стають мотивацією поведінки етносу в суспільному житті. В історичній самосвідомості фактично віддзеркалена актуалізована історична пам'ять, якою керується народ на шляху свого державотворення. Із категорією історична самосвідомість греків України пов'язані терміни із термінами «ідентичність», «самовизначення». Категорія «ідентичність» розуміється тотожно із «самовизначенням» і використовується в середовищі українських науковців у розумінні її як сукупності рис та ознак, на підставі яких особа чи група осіб співвідносять себе із певною соціальною групою [4.301].

Під терміном «грецька ідентичність» мається на увазі суспільно-політичний феномен, який характеризує ототожнення групи осіб із самоназвою «грек» та її аналогами у період з XVIII по XX ст. Грецька ідентичність виражається через низку зовнішніх та внутрішніх характеристик, за наявності яких особа-носій зараховується до групи «греки». Крім того, перелік цих маркерів, ідентифікаторів дозволяє кваліфікувати саму грецьку ідентичність як конфесійну, територіальну, мовну, національну або культурну – в залежності від переліку маркерів які є «перепусткою» до групи.

Під конфесійною грецькою ідентичністю мається на увазі ідентифікація індивідів себе із спільнотою, що визнавала за лідера

Константинопольського патріарха, православне християнство за «свою рідну» віру, біблійську історію світу за колективну пам'ять із переліком групових героїв та міфів. Власною батьківщиною вважала Османську імперію, а політичним представником «Мілет-і-Рум». [6.349] Крім того, письмова мова церкви – старогрецька, або візантійська вважалась «офіційною православною мовою», а сама Візантійська Римська імперія батьківщиною, яку знищили завойовники іновірці – османи.

Термін «конфесійна ідентичність» вживається у дисертаційних роботах кількох сучасних дослідників для позначення спільності людей довкола певної релігійної конфесії – мусульманства або християнства: наприклад, А. Гафурова «Формирование этнической, конфессиональной и гражданской идентичности национальностей Башкортостана в 90-е гг.», [9.447], або монографії Л. Рязанової «Вплив релігійної та конфесійної ідентичності на етнонаціональну толерантність/інтолерантність» [7.398].

Зазначена категорія підкреслює різноманіття соціальних групових ідентифікацій навіть в межах однієї самоназви – тобто зовнішньо єдина ідентичність може відрізнитись за змістом. Загалом в українському науковому політологічному середовищі категорія «ідентичність» є досить розробленою. Так, М. Шульга пов'язує соціальну ідентичність – із системою соціальних характеристик (норм, ролей, статусів), що дозволяють вирізнити індивідів за груповою приналежністю [2.234]. А загалом процес формування системи соціальних ідентичностей людини відбувається на основі факту приналежності до груп та спільнот, а також на співвіднесенні себе водночас із кількома соціальними групами чи спільнотами та вибудові явища «ієрархії ідентичностей», охарактеризованого в праці Ю. Римаренка.[2.187]

Таким чином, у залежності від характеру соціальних зв'язків ідентичність може стосуватися усіх сфер соціального буття людини, тобто бути класовою, професійною, релігійною, культурною, етнічною, державно-політичною та іншою. [8.405] З цієї точки зору сила впливу цих найбільш поширених типів ідентичності залежить від соціально-політичних обставин.

У системі соціальних ідентичностей сучасності, етнічна та національна ідентичності постають як звичайні та постійні, оскільки саме етноси та нації є спільнотами, приналежність до яких обумовлюється народженням та лишається, як правило, незмінною протягом життя людини. До часу появи ідеології націоналізму та лібералізму, етнічна та національні ідентифікації відігравали другорядну роль. В силу соціально-політичних та економічних обставин домінуючою стала конфесійна та локальна ідентичності.

Постає проблема наукової дефініції яка б нейтрально та точно описувала грецьку ідентичність навіть попри зміни в її змісті та складу її ознак. Її не можна завжди називати національною чи конфесійною. Проте існує категорія запропонована Г. Тешфелом – «соціальна групова ідентичність». Саме вона може бути і національною, і етнічною, і релігійною. Її аналогом в українських дослідженнях є ідентичність другого рівня з переліку Л. Нагорної. Дослідниця розподіляє ідентичність на три рівні, що відбивають «особистісне самовизначення, яке є базовою ідентичністю, систему соціокультурних ідентичностей (національних, професійних, вікових, релігійних, гендерних тощо) на другому рівні, а також глобальну ідентичність на третьому рівні». [4.302. С. 16]

Тобто категорії «грецька ідентичність віднесено до другого рівня. Саме на цьому рівні приналежність до певної спільноти – етнічної, регіональної, національної – передбачає певний рівень залученості людини у неї через систему специфічних зв'язків. Разом із тим, приналежність до спільноти визначається через самоідентифікацію, тобто визнання та усвідомлення самою людиною своєї приналежності (етнічної, релігійно-конфесійної, культурної, національної), виявлення власної самосвідомості. На груповому рівні самоусвідомлення та ідентичність проявляється на підставі єдності ознак, за якими, по-перше, співвідносяться представники групи (спільноти) із нею, по-друге, відрізняють себе від інших груп (спільнот).

Більшість вітчизняних і західних науковців чітко розмежовують поняття етнічної та національної ідентичності на підставі сутнісної

відмінності між поняттями етнічного та національного. Також у вітчизняній науці синтезуються ці поняття з метою дефініції споріднених явищ. Так, на думку дослідника М. Обушного споріднену сутність взаємообумовлених і взаємопов'язаних етнічних і національних чинників відбиває поняття «етнонаціональної ідентичності». Найчастіше дослідники схильні виокремлювати у системі ідентичностей етнонаціональну ідентичність як найбільш поширений та стійкий тип. [8.1.405] Цей тип ідентичності у своїй основі спирається на такі характеристики: спільність походження, етнонім (самоназва), мова, культура, релігія, історична пам'ять тощо, які значною мірою обумовлюють приналежність до етнічної групи чи спільноти. Актуалізована етнічна ідентичність також може супроводжуватися готовністю й здатністю відстоювати спільні культурні, соціальні, економічні, політичні інтереси. [4.294. С. 113]

Саме в такому розумінні слід розглядати категорію «етнонаціональна грецька ідентичність». Вона являє собою ідентифікацію індивідів себе із спільнотою, представники якої вважають своєю батьківщиною державу Греція, а її символіку «своєю» символікою, античних еллінів своїми предками, новогрецьку мову рідною та «правильною мовою греків». Такий перелік маркерів грецької ідентичності фіксується у роботах грецьких дослідників феномену М. Коліопулоса, Т. Вереміса. [6.336]

Тобто, при визначенні притичино-наслідкових дій та явищ у дослідженні грецької ідентичності необхідним є визначення її маркерів та класифікація їх за пріоритетністю та актуальністю. Це дозволить точно визначати рушійні сили трансформацій грецької ідентичності. А також розкриє, у чому саме полягали ті самі зміни у історичному розгортанні.

Підхід до системи ідентичностей, як до явища динамічного, надає змогу системно дослідити грецьку ідентичність. Модифікація ідентичностей, їх уточнення та заперечення постійно відбуваються в процесі суспільних трансформацій. Ідентичностям властиві зміни, зумовлені політичним, соціально-економічним контекстом, а тому вони мають тимчасові, ситуативні

риси. Тобто трансформації та заміни в переліку маркерів часто викликані актуальними потребами спільноти. Практична значимість обумовлює присутність чи відсутність тих або інших маркерів в груповій ідентичності. Таким чином трансформації грецької ідентичності визначені через зміни маркерів ідентичності.

Під час дослідження зауважується той факт, що різноманітні ідентичності в процесі свого формування та трансформації взаємодіють між собою, нашаровуються або й витісняють одна одну, що відбивається на неоднозначності та суперечливості проявів особистісної й групової ідентифікації. З одного боку, ідентичність кожної людини складається внаслідок набуття специфічних ідентифікацій та наслідування системи ідентичностей (етнічної, расової, національної, культурної, релігійної тощо) властивих спільноті, до якої вона належить. Разом з тим, уся система соціальних ідентичностей людини та спільноти може бути суттєво деформована внаслідок дії державно-політичного чинника. Держава, діяльність її інституцій може свідомо спричиняти ослаблення, деформацію та навіть витіснення ідентичності етнічних, культурних, релігійно-конфесійних груп, націй, або їхніх окремих ідентитетів; водночас, держава здатна сприяти збереженню і стимулювати природній розвиток ідентичностей. Саме тому процес дослідження формування грецької ідентичності переплітається із політичною історією Османської імперії, Російської імперії та СРСР. Більш того, грецька ідентичність досліджується протягом усієї роботи відносно її конфесійних та етнонаціональних ознак.

Спільне сприйняття історичного минулого та майбутньої перспективи є однією з передумов усвідомлення необхідності участі в суспільному житті для досягнення спільних цілей та обстоювання інтересів, що сприяє перетворенню населення на націю. Нація як спільнота об'єднується на тій підставі, що більшість її представників поділяють почуття «співпричетності» до неї та суверенності щодо інших націй. [4.279. С. 22] Ключовим маркером, у такому разі, є історична пам'ять спільноти та інститути, що її підтримують.

Тому, в роботі приділяється особлива увага історичним міфам та наявності соціальних інститутів та установ, які б формували та підтримували історичну пам'ять.

Таким чином, грецька ідентичність виступає узагальнюючим терміном, що охоплює групу людей спільною самоназвою яких є «греки». В той же час, сутнісне наповнення, тобто маркери ідентичності, кордони групи, в конкретних умовах зазнавали трансформацій. Для категоризації такої ідентичності застосовано комплекс визначень: імперська, національна, конфесійна, локальна (місцева) ідентичності.

В першу чергу, мова йде про потребу теоретичного пояснення такого явища, як самосвідомість імперського підданого. Крім того, пов'язаною є проблема категоріального віднесення членів релігійних спільнот – конфесіональних. Особливою постає ситуація з соціально-територіальними спільнотами. Наприклад, проблема ідентифікацій членів ізольованої спільноти, що до ізоляції відчували приналежність до певної імперської та конфесіональної групи. А знаходячись у відриві від основної частини таких спільнот сформували власну спільноту на базі старих категорій, нових умов та рефлексії інтелектуальної еліти крізь призму парадигми націоналізму.

Таким чином, під конфесійною грецькою ідентичністю мається на увазі ідентифікація індивідів себе із спільнотою, що визнавала за лідера Константинопольського патріарха, православне християнство за «свою рідну» віру, біблійську історію світу за колективну пам'ять із переліком групових героїв та міфів. Крім того, письмова мова церкви – старогрецька, або візантійська вважалась «офіційною православною мовою», а сама Візантійська Римська імперія батьківщиною, яку знищили завойовники іновірці – османи.

В свою чергу, під етнонаціональною грецькою ідентичністю мається на увазі ідентифікація індивідів себе із спільнотою, що вважає себе «нацією», із самоназвою «Елліни», рідною державою – Грецькою республікою, історичною батьківщиною – південна частина Балкан та островів Егейського

та Іонійського морів, із рідною «народною» мовою – грецькою (новогрецька) та єдиного біологічного походження – від античних греків.

При дослідженні грецької ідентичності застосовано методологічний апарат низки сучасних досліджень питань, пов'язаних із націоналізмом та соціальними ідентичностями. Сформовано категоріальну базу на їх основі, яка дозволяє описати сутність грецької ідентичності та її історичний поступ. Визначено розуміння понять, «історична самосвідомість» «грецька ідентичність», «конфесійна ідентичність», «етнонаціональна ідентичність». Дослідження проведено, виходячи з того, що грецька ідентичність динамічне явище, яке змінювало свої маркери, згідно із суспільно-політичної кон'юнктури.

В цьому ракурсі слід зауважити, що дисертант намагається досліджувати грецьку самосвідомість, зосереджуючи увагу на визначенні факторів та рушійних сил, завдяки яким спільнота маріупольських греків підтримувала власну грецьку ідентичність – тобто віру в спільне походження та спільну самоназву, надаючи у різні історичні часи різне тлумачення такої своєї спільності – як конфесійної, територіальної або етнічної.

Теоретико-методологічними засадами дисертаційного дослідження є принципи об'єктивності, історизму, системності та багатофакторності, що дає можливість розглянути історичний розвиток грецької самосвідомості українського Приазов'я.

Головним принципом, виконаного дослідження є принцип історизму. Принцип історизму дозволяє вивчити вплив османської, російської, радянської та сучасної української влади на процес формування та трансформації групової самосвідомості грецької громади в українському Приазов'ї протягом XVIII – XXI ст. в контексті політичної, соціальної та економічної ситуації. Використання цього принципу дозволило з'ясувати особливості організаційних засад грецьких громад на теренах Криму, під час міграції звідти в Приазов'я та у наступні роки.

Для оцінки історичного явища, яким є самосвідомість грецької громади на українських землях середини XVII – XXI ст., в роботі застосовано принцип об'єктивності, що передбачає використання лише достовірної, перевіреної інформації, залучення неупереджених суджень, незалежних від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій дослідника, відображення всього спектра поглядів на проблему в науковому середовищі. Такий підхід дозволяє уникнути будь-яких елементів заідеологізованості та забезпечує дистанціювання від політичної кон'юнктури. Адже деякі аспекти історії грецької спільноти на українських землях, залишалися невисвітленими через те, що історія національних меншин перебувала поза межами дослідницьких інтересів радянської історіографії. Для того, щоб громадськість все ж таки мала можливість скласти уявлення про історію окремих регіонів, дослідники змушені виконувати соціальне замовлення, що не сприяло об'єктивному висвітленню подій.

Принцип об'єктивності пов'язаний із принципом системності, який орієнтує дослідника на висвітлення цілісності об'єкта, на виявлення його багатогранних зв'язків. Діяльність Мілет-і-Руму, Грецького автономного округу, грецьких національних районів та сільрад, ФГТУ та СГУ відбувалось за часів Османської імперії, Російської імперії, СРСР та незалежної України. Таким чином, грецька самосвідомість стала невід'ємною частиною державної політики урядів цих країн. Водночас сама по собі грецька самосвідомість являла складну за функціями і повноваженнями частину життєдіяльності спільноти. Керуючись принципом системності, проаналізовано структуру, кожен з основних сфер існування грецької самосвідомості на українських землях і виявлено як характерні, так і специфічні риси.

Теоретичні принципи пізнання переходять у площину реальності та стають працюючою теорією за допомогою методів. Враховуючи різноманітність і складність історичних процесів, сучасний стан розвитку науки вимагає при їх аналізі застосовувати різні методи дослідження. Дослідження проводилось з використанням таких загальнонаукових методів, як

діалектичний, аналіз, синтез, індукція та дедукція. Зі спеціальних методів у роботі над дисертацією застосовувалися наступні: історико-типологічний, історико-хронологічний, порівняльно-ретроспективний, синхронний, метод статистичного дослідження, метод історичної реконструкції, а також метод структурно-функціонального аналізу. Застосування такої методичної бази обумовлено необхідністю виявлення ряду чинників, явищ і тенденцій, що мали пряме чи опосередковане відношення до розвитку грецької самосвідомості в українському Приазов'ї. Дослідження зосереджує увагу на змінах у самосвідомості грецької спільноти Приазов'я під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів. Дисертаційна робота має міждисциплінарний характер, її концептуальні засади ґрунтуються на основі не лише історичної науки, але й етнополітології, етнології, етносоціології, релігієзнавства.

Діалектичний метод дозволяє розглянути динаміку соціальних процесів: становлення і розвиток елементів самосвідомості грецької спільноти на українських землях. Діалектика дозволила розглянути усі явища, пов'язані із самосвідомістю грецьких спільнот у ретроспективі, в органічному зв'язку з політичними, економічними, соціальними, культурними та іншими процесами, які відбувалися в суспільстві в зазначений період. Завдяки застосуванню діалектичного підходу отримано можливість виявити і вирішити самоврядні проблеми, що виникають у суспільстві, розкрити діалектичну єдність та детермінованість загальних процесів формування правової, демократичної і соціальної держави в Україні з інституціалізацією самосвідомості.

Діалектична методологія дослідження явища вимагає підходити до нього, як і до будь-якого досліджуваного явища, як до системи. Тому важливе значення має застосування структурно-системного методу, який дозволяє розглядати самосвідомість грецьких громад у сукупності соціальних зв'язків та особливостей політико-правової системи Османської та Російської імперій, СРСР та України, виявити ціле та його частини, розглянути елементи самосвідомості. Специфіка методу полягає в тому, що

логічним центром дослідження стають закономірності розвитку самосвідомості, як цілісного явища. Метод системного аналізу дає можливість виявити специфічні форми взаємозв'язку інститутів влади, суспільного життя, мови та писемності, релігійних вподобань та елементів самосвідомості, як цілісної системи.

За допомогою статистичного методу вдалося проаналізувати й порівняти кількісний та національний склад грецьких громад на українських теренах в зазначений період, зробити кількісну характеристику поселень сільського типу. Виходячи статистичних відомостей з ревізьких казок та переписів населення встановити приблизну чисельність носіїв грецької самосвідомості на різних етапах розвитку, виявити специфіку кожного з них.

Одним із важливих методів дисертаційного дослідження став порівняльно-історичний метод. Порівняння є одним з універсальних методів наукового пізнання, який дозволяє встановити схожість та розбіжність досліджуваних предметів та явищ. За допомогою порівняння встановлюється те загальне, що притаманне двом або декільком об'єктам. А виявлення загального, яке знайшло відображення в повтореннях явищ, є кроком на шляху пізнання закономірності. Відповідно до предмету дисертаційного дослідження цей метод є одним з пріоритетних. Застосування порівняльно-історичного методу дало змогу розкрити сутність явищ, які вивчають за схожістю або відмінністю притаманних їм ознак (і навіть у тих випадках, коли ця сутність є неочевидною), дослідити головні напрями розвитку та змін самоусвідомлення грецьких громад в тісному зв'язку з тією історичною ситуацією, в якій вони існували й водночас у контексті змін, що відбулись на певному історичному етапі. За допомогою історичних порівнянь, паралелей, зіставлень вдалося з'ясувати як загальні закономірності трансформацій самосвідомості, так і специфіку подібних етнонаціональних явищ.

Системне застосування методів наукового пізнання дає оптимальне уявлення про різні сторони розвитку грецької спільноти на українських землях Приазов'я середини XVIII – XXI ст., дозволяє з різних боків підійти

до дослідження самосвідомості, простежити вплив різноманітних соціально-політичних подій, інститутів та явищ на її розвиток.

Комплексне використання різноманітних архівних матеріалів, нормативно-правової бази та значної кількості фактологічної інформації і статистичних даних дозволяє простежити динаміку розвитку етнонаціонального самоусвідомлення грецької громади у зазначений період.

Поєднання хронологічного принципу та аналітично-логічного методу дозволило викласти фактичний матеріал послідовно. Викладений у хронологічному порядку зміст дисертації за допомогою комплексного підходу дозволяє простежити певну еволюцію об'єкту та предмету дослідження в контексті їх взаємовпливу.

Метод комплексного підходу полягає у поєднанні різних засобів історичного дослідження, використанні при цьому міждисциплінарних зв'язків, специфічного підходу до добору та роботи з джерелами, що дозволяє запобігти однобокості у висвітленні проблеми самосвідомості грецької спільноти українського Приазов'я XVIII – XXI ст.

Структура роботи дозволяє виділити три найбільш важливих аспекти теми: грецька конфесійна самосвідомість напередодні міграції спільноти кримських християн до Приазов'я (др. пол. XVIII – поч. XIX); територіальна та національна самосвідомість у греків Приазов'я у XIX ст.; трансформації самосвідомості грецької спільноти в XX – XXI ст.

Під час дослідження використано значну кількість загальних та спеціальних методів, здійснено ретельний відбір, поєднання несуперечливих методів і правильне їх застосування. Дослідження формування історичної самосвідомості грецької спільноти українського Приазов'я вимагає застосування широкого арсеналу методів на принципах міждисциплінарного підходу із поєднанням принципів історичних, політологічних, психологічних та соціологічних наук.

З метою конкретизації змісту основних категорій, застосованих у дослідженні, пояснено, в якому розумінні використано терміни: «історична

самосвідомість», «самосвідомість» і тотожна їй «ідентичність», «грецька самосвідомість», «конфесійна ідентичність», «етнонаціональна ідентичність. Значення основного терміна «історична самосвідомість» розкрито крізь національну самосвідомість. Вона містить у собі знання про події, традиції, ідеї, теорії – все те, за допомогою чого етнічна спільнота усвідомлює своє минуле (тобто історичну пам'ять).

Теоретико-методологічними засадами дисертаційної роботи є принципи об'єктивності, історизму, системності та багатофакторності, що дає можливість розглянути розвиток історичної самосвідомості грецької спільноти українського Приазов'я. Загалом, сукупне застосування таких наукових принципів і методів пізнання дозволили викласти матеріал у послідовній і логічно завершеній формі та об'єктивно відобразити процес становлення й розвитку самосвідомості грецької спільноти в українському Приазов'ї.

Висновки до розділу

Грецьку історичну самосвідомість в українських наукових колах майже не досліджено. Відсутні дослідження, які б зосереджували увагу саме на самовизначенні греків. Існують праці з історії грецької спільноти в Україні, її етногенезу та мови. Англомовні та грецькомовні дослідження приділяють більшу увагу грецькій самосвідомості. Наявні різноманітні дослідження як історичного, так і культурологічного та політологічного напрямів. В той же час, їх увагу зосереджено на самосвідомості грецької спільноти на Балканах, менше в Європі та світі, українська історія грецької спільноти не входить до кола актуальних проблем гуманітарних наук західних дослідників.

Відповідно до класифікації, яка є загальноприйнятою в історичній науці, використані в роботі джерела розподіляються на такі групи: 1. Неопубліковані джерела; 2. Документальні джерела; 3. Оповідні джерела; 4. Джерела особового походження: спогади (мемуари), листи, автобіографії, матеріали польових досліджень та ін.; 5. Періодична (офіційна і неофіційна) преса. Таким чином, джерельна база дослідження представлена

різноманітними за походженням джерелами, інформативний потенціал якої дозволяє вирішити основні дослідницькі завдання.

Методологічною основою даної дисертації є принципи історичного пізнання – об'єктивність, історизм, багатофакторність. У роботі використані методи: типологізації і класифікації, структурно-системний і статистичний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-аналітичний, ретроспективний та синхроністичний, як це вимагав комплексний підхід до вивчення проблеми. Закономірним є використання регіонального підходу, оскільки такий принцип вивчення необхідний для встановлення змісту процесів, що досліджуються в цілому. Історичну самосвідомість проаналізовано з одного боку з огляду на засоби її формування. Це соціально-політичне оточення, освітня система, література, засоби масової інформації, наукові дослідження та усна історія. З іншого боку її досліджено з огляду на рівні функціонування: етнічний, державний, релігійний, а також локальний.

РОЗДІЛ 2. ГРЕЦЬКА СПІЛЬНОТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ МІГРАЦІЇ ДО ПРИАЗОВ'Я (XVII – XVIII ст.)

2.1. Соціально-історичні умови розвитку грецької спільноти у XVIII ст.

Предки «мариупольських греків», які жили в Криму, знаходились у суспільно-політичному просторі Османської імперії та її васалу Кримського ханату. Сучасна грецька спільнота Приазов'я, нащадок християнської кримської спільноти, становила частину єдиного цілого православного світу Османської імперії. [6.343, с. 418] На сьогоднішній день встановити структуру влади, сутність адміністративно-політичних процесів та діяльності соціально-політичних інститутів, в яких формувались предки мариупольських греків можна завдяки низці досліджень західних науковців. Ними досліджено більшість особливостей функціонування суспільного та політичного устрою Османської імперії та Криму, існує низка аргументованих висновків відносно них. Виходячи з цього факту, видається необхідним складання загальної картини тогочасних політико-правових процесів, аби зрозуміти їх сутність на території Криму.

На кінець XVII ст. більшість носіїв грецької самосвідомості були підданими османського султана. Звісно, спільнота, що генерувала грецьку націю, як ідею, складалась із мешканців Балканського півострова та найближчих регіонів. Всі вони в різний час потрапили під владу турків. Культурний та політичний центр грецького світу захоплено у 1453 році. Після падіння Константинополя у 1456 році турки захопили Афінське герцогство, взяли Фіви, острови Лесбос і Морея в 1460 році, крім деяких недоступних гірських територій Лаконії і небагатьох приморських пунктів. Останні, так само як і острови архіпелагу та Іонічного моря, належали Венеціанській республіці, яка мала претензії на всю Грецію. Крим підкорено

у 1475 р. Османське військо під командуванням Гедике Ахмеда паші підкорило генуезькі володіння і князівство Феодоро. Кримське ж ханство потрапило у васальну залежність [6.336, с. 243-247].

Отже, з часу потрапляння до османської держави до кінця XVIII ст. греки проіснували під османським підданством близько трьох з половиною віків. Об'єднання у єдиному політичному просторі дозволило грекам сформувались як нація, як етнополітична спільнота. Що сприяло формуванню національних ідей, що дозволило грекам виокремитись з іншої османської спільноти? Якими правами володіли мешканці османської імперії, яке правове поле було того часу, чим був «грецький світ» кінця XVIII століття – часу останнього перебування досліджуваної спільноти у єдиному політичному просторі із тими громадами, що пізніше створять грецьку державу, з якою їх будуть пов'язувати.

Суспільно-політична структура османського суспільства складалася із кількох прошарків. Перш за все всі мешканці імперії поділялись за громадянськими правами на кілька груп – мілетів – маркер диференціації становила релігійна, конфесійна ідентичність [6.336, с. 240].

Із самої появи державності, османи, разом із прийняттям ісламу виробили особливу систему політичних та юридичних прав своїх підданих. Османська влада, виконуючи вимоги ісламу, визнавала право на існування інституційних утворень у «Народів Книги» – християнам, іудеям, зороастрійцям. Все населення імперії мало регулювати власне життя згідно із власною вірою, отже, релігійною ідентичністю. Мусульмани становили спільноту Мусульманського мілету, в той час як інші релігійні громади, були підзвітні Православному, Григоріанському вірменському, Йудейському, Католицькому та у XIX ст. Протестантському мілетам [6.323, с. 13-27].

В кожному з мілетів існувала власна ієрархія класів. Так мусульмани поділялись на чотири категорії, (*mulkiye*– правознавці, *kalemiye*–письмені, *seyfiye*– військові, *ilmiye*– вчителі). Які також поділялись на менші групи. Всю імперію розділено на округи відповідно до класів. Так кадилики

формувались довкола суддів, та були найменшими адміністративними одиницями. Вілайети становили найбільші адміністративні одиниці, розміром біля 100-200 тис. км². Керувати ними призначались паші, вони також очолювали військове ополчення вілайету. Йому підпорядковувались менші групи – санджаки. Ділянки поділялись за розміром в порядку зростання площі: тимари, заїми, вакуфи, хаши. Типова структура санджаку – 20% землі султану та найбагатших – хашів, 40% – тимари, по 10% – займи, вакуфи та 10% – віддані на утримання військових службовців фортифікаційних споруд [6.370, с. 75-80].

Володіння землями формувало військову ієрархію. Фактично всі землі розділено у відповідності із військовим рангом. Окремі ділянки становили володіння невійськових класів. Всі інші мусульмани, що не потрапляли до вказаних класів відносились до категорії райя, тобто простий народ.

Проте, що стосується немусульман, то вони знаходились поза рамками усіх чотирьох класів, та взагалі виокремлювались із османсько-мусульманської спільноти. Вся наведена система стосувалась лише головного мілету – ісламського. Інші мілети як правило складались з духівництва, яке виконувало обов'язки й чиновництва, а також простого люду – ремісників, торговців, селян. Від самого підкорення перших християн їх взагалі не включали в спільноту. Вони сплачували податки та відробляли на землях власника ренту. Всі інші питання іновірці вирішували у власних судах, релігійних установах та інших суспільно-економічних утвореннях. Підкорення османами Константинополя змусило їх ввести вже і офіційні порядки для іновірців (оскільки було захоплено релігійний центр християн). Було створено два мілети – вірменський, юдейський та православний.

Колишніх підданих Візантійської імперії розділено саме за вказаними релігійними інституціями. Спільнота, в якій у XIX ст. сформується грецька національна самосвідомість, складалась із православного люду, та мала назву Мілет-і-Рум [6.323, с. 18].

Грецька православна церква, що лишилась після розвалу та захоплення турками Візантійської імперії стала готовим механізмом, із своєю ієрархією та територіальним устроєм. Який турки і застосували для керування захопленими землями. Всі православні церкви передано у власність Мілет-і-Руму, разом із землями, що оброблялись силами кліру. Головою мілету був Константинопольський Вселенський патріарх, якого вибирали голосуванням Святого та Священного Синоду, обраний патріарх затверджувався султанським бератом, в якому розписувались його права та обов'язки [6.370, с. 81-97].

Збройні сили та адміністрація османів були злиті в єдиний організм через ідентичну структуру та призначення. Вся адміністративна структура складалась із військових, так само як всі офіцери мали адміністративні повноваження. Збір податків покладено на військових, частину з яких вони залишали собі як платню за службу. Всі сіпахи сплачували частину дозодів від власної ділянки особисто султану і були фактичними адміністративними головами своїх земель. Ними керували призначувані султаном санджак-беї, які керували санджаком. Всіх беїв поділено на дві групи – азіатську та європейську, кожен з них очолював власний берлейбей. З розширенням імперії число берлейбейів зросло до 35, та змінилась їх назва, на «Велі», а підконтрольна їм територія називалась «вілайєт». Кожен велі мав муфтія (йому підпорядковувались всі судді-толмачі Корану ейялету), «рейс ефенді» (секретар) та «дефтердар» (казначей). Також до штату входили прості службовці та представники мілетів. Санджакбеї дублювали таку систему на своєму меншому рівні. Стосунки османської військово-адміністративної влади із представниками мілетів залежали від особистої позиції кожного бея або велі. Замети та тимаріоти, становили найменших представників влади на місцях. Вони узгоджували свої дії лише з місцевими муфтіями. Кожен з зазначених службовців отримував ділянку за службу, з якої він міг збирати податки для себе, та частину для султана. Для всіх інших видатків (школи,

судді, мечеті, бібліотеки, публічні бані) існувала система вакуфів, з доходів яких і покривались [6.340, с. 8].

Така військова система керування імперією стала причиною кількох важливих можливостей для народження «національних держав». По-перше, це самостійність кожної з малих спільнот. Так, низка віддалених, погано доступних гірських районів із християнським населенням імперії випадали з загальної системи. Через свою ізольованість та малопродуктивність, а також ворожість до турків вони не мали османської адміністрації, а значить і податків на її утримання (разом із муфтіями, мечетіми та іншим) [6.340, с. 22]. Збір податків виконували представники Мілет-і-Руму і тільки на користь султана. Мова йде про такі області, як Аграфа, Дервенохорія (7 селищ), Елефтерохорія (три групи селищ біля Салонік), Загорохорія, та ще кілька інших у середній Греції та Пелопонесі. Всі вони або не платили податки або користувались великою долею самоуправління. Тобто, фактично вказані території жили під керівництвом Мілет-і-Руму і лише платили невелику данину султану [6.343, с. 86].

По-друге, адміністративна система держави становила інструмент збирання коштів під військовим тиском. У стосунках ромеїв та мусульман простежується відносини двох організованих спільнот – одна з яких домінує над іншою. Сформувався вид організації життя суспільства за допомогою консолідації всередині нього осіб за ідентифікаційними ознаками у окремі взаємоконтактуючі спільноти. Військове панування османів-мусульман інституційовано у їх військово-адміністративній системі. Ромеїв виокремлено в спільноту із власною ієрархією. Найбільш привелійованим мілетом був ромейський. Як через чисельність так і через конкретні політичні фактори (наслідник Візантійської імперії) [6.343, с. 100].

Тобто така політична система сприяла виокремленню православної спільноти всієї імперії у автономну політичну одиницю із власною бюрократичною системою. Території імперії, де мешкали православні, розділено на єпархії із митрополитами на чолі. Їм підпорядковувались ще

менші одиниці – кожна церква становила найменшу адміністративну одиницю мілету. Священик, що очолював таку церкву був і головою спільноти, що знаходилась у веденні тієї церкви. Владу таких «етнархів» або ж «милетбаші» поширювалось на регулювання як релігійних стосунків, так і на цивільне право, нагляд за освітою, право збирати церковні податки [6.343, с. 101].

Всі інші аспекти повсякденного життя, як релігійні, так і соціально-економічні вирішувались місцевими священиками, як їх називали «архонтами». Так, єпископ Теофілос Кампанійський писав у своєму «Номіконі»: «у часи Християнської імперії прелати керували лише церковними справами не втручаючись у світські. Зараз, провінційні прелати взяли в свої руки світський закон та щоденні справи та вирішують усі питання у контексті Християнської моралі» [6.343, с. 21].

Звісно ж, у випадках конфлікту із мусульманською владою або правом, домінувало саме воно. При цьому у османської спільноти було домінуюче право на всіх рівнях. Тому окрім власного церковно-адміністративного виміру для ромеїв мало значення і система вілайетів (або неофіційно – пашаликів). Їх очолювали паші, що призначались султаном на чолі кожного з таких вілаєтів. Більшість грецько-православного населення мешкало в межах вілайету Румелія. Турецькому паші звітували місцеві «милет-баші». Наприклад населення Румелії на 1520 р. складали: ромеї (православні) – 814 777 (81,0 %), правовірні (мусульмани) – 186 952 (18,6 %), юдеї – 4134 (0,4 %). При тому, що більшість міського населення становили мусульмани, і лише в Афінах та Салоніках православні та євреї відповідно [6.343, с. 91-104].

Меншими адміністративними одиницями були санджаки та кадилики. Втручання в життя немусульманських народів обмежувалось збором податків та наглядом за порядком. Крім того, всі новопризначені «голови конфесійних спільнот» вітали турецьку місцеву адміністрацію подарунками. Від щедрості подарунку залежала майбутня відносна самостійність «архонтів» [6.343, с. 19]. Періодично надіславши дари паші «милет-баша», тобто місцевий єпископ,

фактично був правителем регіону. Напівсвітське життя, яке вели священники негативно позначалось на їх прямих обов'язках, на їх моральності. В той же час, вони залишались єдиним місцем, де ромеям можна шукати справедливості, оскільки турецька адміністрація справами неправовірних не займалась (окрім випадків за участю мусульман) [6.320, с. 237].

Також більшість православних населених пунктів обирали серед себе старших, які відповідали перед турецькою адміністрацією за спокій та збір податків. А також перед представниками церкви. Їх називали «старости», «архонти», «перші» або «коджабаши». Наприклад, шість санджаків материкової Греції ділились на 267 зіаметів, та 1625 тимарів [6.370, с. 112].

Господарське життя регулювалось та підзвітне як турецькій адміністрації, так і мілету. Для взаємної підтримки, захисту та організованих контактів із представниками обох фіскальних систем підприємці організовувались у спілки – еснафи. Такі союзи могли базуватись в містах або кількох сусідніх селищах. Об'єднували, зазвичай, підприємців спільного напрямку занять – ремісників, торговців, лихварів. Еснафи складались із осіб одного мілету. Виключення становили товариства лихварів та жебраків, що складались із ромеїв та турків, або ромеїв, юдеїв та вірменів. Слід зауважити, що лихварство заборонено Кораном, та є гріхом, саме тому мусульман не було у лихварських товариствах [6.343, с. 107].

Протягом XVII-XVIII століття еснафи розвинулись в усіх містечках та островах Егейського басейну, Македонії, Епіру, Фракії. Вже наприкінці 18 століття існували міжміські об'єднання, із власними назвами (Товариство Амбелакійців) які об'єднувались як у рамках однієї спеціалізації, так і міжпрофесійні [6.340, с. 273]. Тобто наприкінці XVIII ст. еснафи являли собою відносно того часу великі об'єднання із торгівельними інтересами, а оскільки їх інтересам заважали внутрішні митниці Османської імперії, тиск турецьких посадовців, приниження з боку мусульман, то в них зародились і політичні інтереси.

Вплив еснафів настільки зріс, що їх життя почали керувати султанськими фірманами. Фірман Султана від 1773 року стосувався усіх еснафських утворень держави. Еснафи отримали більше прав на виробництво, реалізацію товарів та самокерування. Обраного голову еснафу необхідно підтверджувати у турецької влади [6.374, с. 23]. Еснафи входили до системи мілетів. Голови всіх еснафів (чорбаджи) присутні на зібраннях голів церков – «міллетвекілі» (народні представники). Ця рада була дорадчим органом при митрополитах [6.368, с. 38].

Таким чином, система впорядкування суспільно-політичного, господарського, юридичного, духовного життя Османської імперії становила кількарівневу структуру. Турецька влада являла собою військову силу, яка за допомогою адміністративної вертикалі «султанський двір – вілайєт – санджак – кадилик» обслуговувала єдину мету – отримання ресурсів (грошима, товарами, людьми). Всі інші аспекти, особливо пов'язані із немусульманами, знаходились у повноваженнях мілетів. Фіскальні, судочинні, духовні та освітні функції Мілет-і-Руму робили його інститутом влади.

Ядром суспільно-політичного життя ромеїв був Константинополь, а саме район Фанар, де розташовувалась резиденція патріарху та мешкали найбагатші з ромеїв [6.374, с. 26-28]. Еліта Мілет-і-Руму – фанаріоти – грали роль аристократії мілету, займаючи найвищі посади від патріаршої до митрополитських в провінціях. Формування власної еліти спричинило появу серед них певних політичних ідей з огляду на їх вчинки, такі як закриття Охридського архієпископства та Опекського патріархату, які проявляли певні сепаратистські настрої (використання болгарської та сербської мов у своїй офіційній діяльності) у 1766-67 роках [6.318, с. 59]. Політичність ідей підтверджуються побажаннями, які висловлено пізніше в рамках «грецького проекту» Катерини II та пропозиціях відтворити візантійську християнську імперію. Треба зауважити, що позиція фанаріотів та загалом церковної еліти не співпадала з основним напрямом просвітницької пропаганди та бачення політичного майбутнього ромеїв. Якщо просвітники формували національні

ідеї, та «народжували» еллінську націю, то фанаріоти втілювали інші побажання, – творення ромейської християнської держави, про що свідчить їх література. Різниця полягала в тому що «Ромейська імперія» бачила своїми підданими усіх православних, підданих Мілет-і-Руму, в той час як просвітники-націоналісти орієнтувались лише на еллінів. Наприклад, відомо про агресивну політику елінізації слов'янського населення з боку церковних установ та шкіл Мілет-і-Руму [6.318, с. 54-56].

Регіон Фанар закріплено за патріархом у 1601 році. Він став більше комерційним районом ніж клерикальним. Фанаріоти займали високі посади як в патріархаті так і на світські посади. Такі як Великий Перекладач, або намісник султана в Валахії та Молдавії. До кінця сімнадцятого століття фанаріоти зайняли всі значущі управлінські посади церкви, керуючи власністю, наглядаючи за монастирями, зберігаючи цінні літургічні об'єкти та інше. Єпископи, архієпископи та патріархи зазвичай виходили із середи фанаріотів. На практиці аби зробити кар'єру в церкві необхідно, якнайменше, мати зв'язки із фанаріотами [6.340, с. 140].

Тобто формувалось два напрями політичної самореалізації – націоналістичний (сучасною термінологією) та монархічно-релігійний. Врешті решт все більшого домінування досяг націоналістичний [6.340, с. 105]. Проте і інший напрям розвивався, обидва вони злились в симбіозі Венізелоса «Мегалі ідеа» [6.357].

Роблячи висновок, Мілет-і-Рум становив собою конфесійну державу в державі. «Держава православних» мала власну еліту, голову із адміністрацією, офіційну мову та адміністративну вертикаль. Майже повноцінна самостійність цієї держави зазнавала військового, морального та фінансового тиску з боку турецької адміністрації по усій вертикалі – від голови до простих громадян. Консолідація православної спільноти посилювалась «зовнішнім» ворогом – турецькою владою. Тобто, православні-ромейці становили не тільки конфесійну спільноту із власною

релігійною ідентичністю, а й латентну політичну спільноту, що скріплювалась економічним співтовариством.

Автономність регулювання власного життя конфесійною спільнотою також дозволяє вести мову і про політичну ідентичність. Справа в тому, що Російська імперія, наприклад, асимілювала підкорені спільноти унітарною політичною структурою, що врешті призводило до формування єдиної політичної ідентичності, базованої на вірності імператору. В системі Османської імперії православні не володіли рівними із мусульманами правами, чим відштовхувались від солідарної османської самосвідомості. Що в епоху народження націй призвело до швидкого вироблення власної політичної ідентичності на базі релігійної та елементів автономії. Тобто грецька ідентичність за османських часів на теренах Криму залишалась конфесійною, проте поступово перероджувалась у політичну.

Особливості ісламського політико-правового простору не давали зникнути візантійській державності. Вона переродилась та продовжувала існування у вигляді Мілет-і-Руму. Саме тому збереглась самоназва «ромеї». В новому варіанті актуальною була в першу чергу релігійна, конфесійна ідентичність. Все що православних, членів Мілет-і-Рум робило іншими людьми зосереджувалось у самоназві «ромей»: всі маркери як політичні, так і релігійні, юридичні. На той час важливі зараз етнокультурні маркери – мова, культура, походження не мали значення оскільки легітимність політичної влади від них не залежала. Система політичного впливу спиралась в першу чергу на релігійну ідентичність [6.325, с. 140].

Отже, спільною для всіх православних стала релігійно-політична ідентичність із самоназвою «ромеї». В той же час, поширена групова ідентичність іншого рівня. Локальна ідентичність, при чому в межах кількох селищ або острова. Так, характерною рисою грецького товариства до утворення незалежної держави був місцевий патріотизм. Греки бачили в собі перш за все жителів окремого острова або місцевості зі своїми звичаями і

традиціями. Були широко поширені самоназви за назвою місцевості проживання: ідріюти, сіріюти, маніюти, кандіюти, румеліюти і т.д.

Отже залишаючись «ромеями» у політико-правовому та релігійному просторах, османські православні мали ще й локальні територіальні ідентифікації. Кожна ідентифікація мала своє місце актуалізації. Так при контактах із турецькою владою, релігійних, правових питаннях роменська самосвідомість необхідна, а значить підтримувалась. Полею для побутової стала мовна або регіональна ідентичність. Вона підтримувалась вирішенням спільних господарсько-побутових питань, спільним говором. Її простір залишався обмеженим до поширення ідей націоналізму. Необхідно підкреслити, що ромеї Криму мігрували в процесі посилення позицій націоналізму. Через закритість турецького суспільства від іновірців, та обмеженість інтересів турецької влади, на землях де православні становили більшість, турки становили чужий елемент, привілейований, озброєний та агресивний елемент суспільства. Тому зберігалось групова ворожість ромеїв до турок, що проявлялось у постійних бунтах та повстаннях, діяльності розбійницьких загонів – гайдуків, армалатів, клефтів [6.325, с. 151].

В першому підрозділі розглянуто «соціально-історичні умови розвитку грецької спільноти у XVII – XVIII ст.». Визначено, що для всіх православних Криму, як і взагалі Османської імперії, характерна релігійно-політична ідентичність із самоназвою «ромеї». Ця ідентичність спиралась на суспільно-політичну структуру османського суспільства. Перш за все всі мешканці імперії поділялись за громадянськими правами на кілька груп – мілетів – маркер диференціації становила релігійна, конфесійна ідентичність [6.336, с. 240].

Із самої появи державності, османи виробили особливу систему політичних та юридичних прав своїх підданих. Османська влада, виконуючи вимоги ісламу, визнавала право на існування інституційних утворень у «Народів Книги» – християнам, іудеям, зороастрійцям. Все населення імперії мало регулювати власне життя згідно із власною вірою. Більше того, кожен із

мілетів мав власну політичну ієрархію, еліту, норми права, та інші органи управління. Такий специфічно автономний мілет мали і православні або ж християни грецької віри – Мілет-і-Рум.

Території імперії де мешкали православні, розділено на єпархії із митрополитами на чолі. Їм підпорядковувались ще менші одиниці – кожна церква становила найменшу адміністративну одиницю мілету. Священик, який очолював таку церкву був і головою спільноти, що знаходилась у веденні тієї церкви. Владу таких «етнархів» або ж «милетбаші» поширювалось на регулювання як релігійних стосунків, так і на цивільне право, нагляд за освітою, право збирати церковні податки [6.343, с. 101]. Фіскальні, судочинні, духовні та освітні функції Мілет-і-Руму робили його інститутом влади. При чому «громадянство» в цій суспільно-політичній організації отримували за релігійною приналежністю. І відома сьогодні в Українському Приазов'ї ендоетноніми місцевих греків «румей», або ж «урум» означає саме приналежність до цього Мілет-і-Руму.

В підрозділі також визначено, що ця конфесійно-політична організація XVIII ст. – «Держава православних» – мала власну еліту, голову із адміністрацією, офіційну мову та адміністративну вертикаль. Майже повноцінна самостійність цієї держави зазнавала військового, морального та фіскального тиску з боку турецької адміністрації по усій вертикалі – від голови до простих громадян. Консолідація православної спільноти посилювалась «зовнішнім» ворогом – турецькою владою. Тобто, православні-ромей становили не тільки конфесійну спільноту із власною релігійною ідентичністю, а й латентну політичну спільноту Мілет-і-Рум.

2.2. Історичне самоусвідомлення греків та його трансформації наприкінці XVIII ст.

Більшість сучасних грецьких поселень українського Приазов'я засновано вихідцями з Кримського півострова. Який становив частину

православного світу Османської імперії та Кримського ханства із спільним для всієї османської православної спільноти центром – Константинополем (Стамбул).

Як одностайно зазначає більшість сучасних дослідників історії грецької нації, часом змін у світосприйнятті «ромейв» було XVIII ст. Просвітництво спричинило «пробудження народів», посилення ліберальних ідей, Французьку революцію кінця XVIII ст. та інші зміни у світосприйнятті європейських народів, що згодом створило світ націй, та легітимізувало нову форму політичної влади – національну, або народну. Грецьке просвітництво стало базою, стовбуром на якому зросла грецька національна свідомість [4.296, с. 28]. Перш за все слід говорити про вклад просвітників у формування нового типу розуміння часу та простору. Тобто погляду на минуле та сучасне та місце людини у них.

Протягом існування Візантійської імперії актуальними стали християнські ідентифікаційні маркери та групова свідомість. І саме на цій ідеї будувались державницькі концепції. Тобто християнська концепція влади вимагала існування єдино вірного соціально-політичного простору – християнського [6.323, с. 129]. В той же час, існування двох центрів (католицького та православного) політичного та духовного життя у християнському світі мало вносити організаційний розкол в таке уявлення. Тим більшим він став після військових дій католиків проти православних на Балканах та захопленням Константинополя у 1204 році. Внаслідок цих подій ідея єдиної всесвітньої християнської держави дедалі більше деградувала. Внаслідок цих подій ідея єдиної всесвітньої християнської держави дедалі більше деградувала. Духовенство та інтелектуальні кола, що жили у залишках Візантійської держави, Нікейської імперії, Містрійському деспотату виражали певну єдність, групову ідентичність [4.296, с. 16]. Її елементами стали давньогрецька писемність та «духовно істинне» православ'я. Ці маркери допомагали виділяти не тільки варварів-язичників чи мусульман від «ромейв» Сходу, але й «варварів»-християн Заходу.

Ідейною опорою нового ідентифікаційного процесу стала позиція Геміста Пліфона, – він чи не вперше після тисячі років ігнорування античної грецької історії та культури як язичницької, пов'язав сучасних йому греків із античними, наполягаючи що саме через це сучасні греки мають чесноти, що виокремлюють їх із кола інших християн. Грецькі дослідники націоналізму підкреслюють що зазначені ідеї можна вважати «протонаціоналізмом», першою появою національної ідеї у модерному розумінні її значення [6.347, с. 11].

Із захопленням Константинополя та володінь колишньої Візантійської імперії Османами, актуальними стали інші аспекти соціального буття східних християн та «протогреків». Політично, економічно та територіально існування східної церкви було забезпечено та гарантовано завойовниками [6.367, с. 265]. Османи забезпечили Православній Церкві політичні привілеї і вона стала тим інститутом, який посередничав між султаном та його християнськими підданими. Так, християнські народи Балкан, що представлені церковною ієрархією Вселенського Патріархату, включено до османської системи релігійних спільнот відповідно до вимог ісламського права. Із падінням християнської імперії, православна церква прийняла нового «богом даного Василевса» та із лояльністю увійшла до складу нехристиянської імперії [6.370, с. 69]. Так врятовано державницьку ідею християнства.

Тим часом, неоаристотелізм давав нові ідеї. Так Падуанські послідовники цієї філософської традиції намагались визначити сутність явищ фізичного світу, в тому числі і політичної організації, шляхом виключно понять матеріальної причинності [4.296, с. 15-17]. А в такому контексті ідеї для передачі політичної влади від бога монарху не залишались місця, а отже легітимність монархії порушувалась. І саме неоаристотелізм став основою деструкції системи християнської історичної пам'яті.

Неоаристотелізм із його політичними складовими переніс на схід афінянин Теофілос Коридалевс (Θεοφίλος Κοριδαλεὺς) (1570-1646). У

контексті ідеологічних змін спричинених патріархом Кірилом Лукарісом реформовано Патріаршу Академію, яка стала головним навчальним закладом східного християнського світу. Коридалевс очолив академію та продовжив розвиток ідей неоаристотелізму. Він та його послідовники «корідалісти» переглянули традиційну ідею політичного правління та зауважили на необхідності досягнення «світського правління». Тим часом вже сформувалась і готова стати таким новим суспільним утворенням «фанаріотська аристократія», що з'явилась у другій половині XVII ст. Економічне процвітання дозволило фанаріотам (вони так називались тому, що населяли квартал Фанар у Константинополі, де з 1599 року знаходився Вселенський Патріархат) отримувати освіту на Заході та робити кар'єру інтелектуалів, що надавало їм можливості займати найвищі посади при патріаршому дворі та в системі православної освіти. Також вони займали пост Великого Драгомана при османському султані протягом двох століть. В той же час, фактично являючи собою еліту православного світу Османської імперії, фанаріоти консервували християнські ідеї, які гарантували їм їх статус. Так, один з найвизначніших фанаріотів Александрос Маврокордатос (Αλεξανδρος Μαβροκορδατος) (1641-1709) звертаючись до системи викладення історії не звертав увагу на античну, а починав із біблійської історії євреїв та через елліністичну і візантійську входив у свою сучасність [4.296, с. 22-25].

Часткові ознаки зміни типових християнських суспільно-політичних ідей проявлялись також у працях М. Анфракітіса (близько 1660 – близько 1749), А. Катифороса (1685-1763), В. Дамодоса (1700-1752). Праці Дамодоса виділяє використання «народної» мови, тобто розмовної мови його острову Кефалонії. Вершиною ж ідейної еволюції стали представники Просвітництва Никіфорос Теотокіс (Νικηφορος Θεοτοκης) (1731-1800) та Євгеніос Вулгаріс (Ευγενιος Βοθλγαρης) (1716-1806). Окрім викладацької діяльності на території Османської імперії, ці просвітники відомі як релігійно-просвітні діячі на теренах Російської імперії часів Катерини II. Головними їх працями видані

майже одночасно в 1766 р. у Лейпцигу праці «Логіка» Є. Вулгаріса та «Основи Фізики» Н. Теотокіса. Пропагандуючи свободу мислення та філософствування Вулгаріс нищівно критикував схоластичні традиції православної освітньої системи. На тих самих позиціях стояв і Теотокіс, який наполягав на мисленні яке нічого б не стримувало. В той же час, обидва просвітників розходяться у питаннях використання мови – Є. Вулгаріс заперечує можливість «філософствування» простою мовою, а Н. Теотокіс навпаки, вважає що застосування розмовної мови посприє поширенню знань, оскільки саме це є головним завданням Просвітництва. За твердженням П. Кітромілідиса Є. Вулгаріс та Н. Теотокіс знаменували собою оформлення основ ліберального мислення у грецькомовному середовищі Османської імперії [4.296, с. 26-29].

Подальший торгово-економічний розвиток православного суспільства Османської імперії сприяв появі все більшої кількості шкіл, які з'являлись на гроші пожертвувані підприємцями. Поширення освіти грецькою мовою спричинило появу публіки, що читала нову літературу, частину якої складали твори Просвітництва із ліберальними ідеями.

В той же час, само по собі Просвітництво та лібералізм, навіть у політичному полі, як видно з відсутності суспільної реакції, не вплинули на систему ідентифікацій того часу. Домінуючими ознаками для розподілення соціального поля залишалась релігія. Мова (писемна) залишалась лише інструментом отримання та обміну інформацією. Ключовою зміною, що спричинило Просвітництво стало визволення шкільної системи з системи класичної православної освіти. Особливо це проявилось у процесах, що отримали у наукових дослідженнях назву «формування новогрецької свідомості».

Слід вказати, що просвітництво внесло суттєві зміни у історичну пам'ять греків. З огляду як і на методологію та сприйняття минулого, так і на об'єкт дослідження. Так, допросвітницькі історичні праці являли собою інструмент морального виховання, суб'єктом до якого звертались історичні

праці складав загалом Православний світ Османської імперії. Його сутність становила певна ідентифікаційна спільність із самоназвою «ромей». Культурно та мовно ця спільність включала різні народи Балкан та Малої Азії, загалом усіх православних Османської імперії. Традиційною була система уявлень про минуле групи на основі біблійських розповідей та православних хронік. Така групова пам'ять передавалась та підтримувалась шкільною освітою.

Найбільш поширене творіння, яке фіксувало зазначену схему минулого це робота Д. Монембасиоса «Історична книга». Вперше її опубліковано у 1631 році, пережила двадцять перевидань, останнє сталось 1818 р. Схема історичного викладення цієї та подібних їй книг (наприклад, «Епітома священої та мирської історії») продовжувала візантійську традицію. Метою визначалось укріплення «страху божого». Загалом, бачення себе саме християнською спільнотою і не більше підтверджується порядком викладення подій, розпочинаючись із подій Старого Заповіту, історією євреїв, Олександра Македонського, Римської імперії, заснування Константинополя та «закономірного наслідування» візантійської спадщини османськими султанами та завершуючись останніми подіями із життя православної спільноти. Не дивлячись на використання грецької мови, античне минуле не сприймалось як рідне для «ромейської» спільноти. Отже класична православна традиція пов'язувала свою спільність (і на тому формувала групову ідентичність) із духовними процесами, ігноруючи прийняті пізніше, за доби національного світогляду, етнічні «кровні» та культурні корені. Тобто сутність грецької самосвідомості складала духовна релігійна спільність [6.335, с. 121-125].

Починаючи із середини XVIII ст. представники Просвітництва спростовували достовірність Святого Писання та заснованої на ньому історичної картини світу. Крім того, усвідомлення простору через логічні раціональні побудови видало Бога, та надало свободи простору та часу історії [6.340, с. 540]. Агіологія та есхатологія поступилися місцем

дослідженню культури, а також намаганням з'ясувати сутність функціонування спільнот та державних утворень.

З огляду на використання давньогрецької мови як офіційної у справах православної спільноти Порти, а також грецькомовності населення територій античної Греції, західними просвітниками бачився зв'язок із сучасним населенням та античним. Почали широко з'являтися історичні праці із Давньої історії греків, що певним чином вплинуло на світогляд «ромейської» спільноти. Відбувся «крен у грецький бік». Що у ХІХ ст. призведе до виокремлення із цієї ідентифікаційної групи болгар, румунів та македонців також за національною ознакою – тобто за тими ж ідентифікаційними маркерами. Наприклад, Болгарське національне відродження починається з «Історії слов'яно-болгарської» Паісія Хілендарського, в якій вперше висвітлювалась історія болгар, та зауважувалось на національній спільноті, як акторі історичних подій (на противагу туркам, грекам) [6.317, с. 301-304]. Крім того, «Історію» написано болгарською, а не офіційною мовою тодішнього кліру – грецькою. І це у 1760-62 рр. в Зографському монастирі, одній з сьогоденних національних святинь Греції. Тобто в середовищі греків і паралельно їх національним пошукам. [4.296, с. 64-65]. Таким чином попри єдине соціально-політичне поле в межах «ромейів» формувались й інші нації православних.

Першим історичним твором, що ігнорував православну історичну схему став переклад на грецьку О. Кангеларіосом праці «Давня історія» Шарля Ролана. Видання привернуло увагу грецькомовного світу, воно демонструвало зв'язок між сучасними йому греками та античними, підкреслювало спільність території та окремих традицій. Для тодішньої грецької інтелігенції становило велику гордість визнання їх нащадками античних греків, спадщина яких зразок для тогочасних західних ліберальних інтелектуалів. В цьому контексті греки-просвітники розпочали пошук доказів того, що вони справді є нащадками «давніх еллінів». Проблему становила як самоназва – «ромейі» замість «еліни», так і історична дистанція у

кільканадцять століть. Загалом поставлено проблему історичної послідовності. Скептично орієнтовані до «святої історії» греки-просвітники почали творення своєї «національної» історії [4.296, с. 62-63].

З'являються роботи, які демонструють нерозривність духовного поступу «грецької нації». Наприклад «Древності Елінів» Г. Сакеларіоса [6.372] або «Біографічний словник грецької літератури» А. Газіса (в ньому за життєписами античних авторів, йшли автори елліністичні, візантійські та сучасні) [6.350]. В них з'явилися політичні елементи у яких підкреслювалось «пленіння народу» та сучасне «тягчайше іго тиранії» [6.372, с. 491]. Вистроюючи історичну послідовність та шукаючи зв'язок між античним і сучасним, просвітники сприймали візантійську історію, як час занепаду «грецького національного розвитку». «Історико-критична апологія» [6.366] наполягала на визначній ролі як античних греків у облагоражуванні народів Європи, так і сучасних греків у справі збереження істинного християнства. Ці ідеї розвинув Г. Паліурітис, який особливо наполягав на духовному зв'язку античності та сучасного грецького православ'я. Низка праць в позитивному контексті описувала історичний досвід та здобутки античних грецьких держав та пов'язаних із ними військових перемог. Паліурітис виробив певну методологію та основні принципи до вивчення Давньої історії Греції. Крім того ним порушено питання самоназви. Звертаючись до сучасників закликав забути «рабське ім'я «ромеї», яке підкреслювало багатовікове домінування римлян», та наполягав на використанні імені «еліни» [6.372, с. 22].

Таким чином, зв'язок із античним минулим надавав тодішнім грекам не тільки знання національного минулого, на яке могла впертись їх колективна історична індивідуальність, але й також міру, відповідно до якої, вони могли судити політичне сучасне. Також створювало їм орієнтир спільного майбутнього, як єдиного національного творіння. Низка публікацій з античної історії та творення історичної послідовності, що пов'язувала античне минуле із грецьким сучасним надавало можливості сформулювати

окреме національне минуле. Це стало складовою у формуванні грецької національної історичної ідентичності [6.350, с. 308].

Так само релігійно як час сприймався і простір – його сприйняття обмежувалось географією християнської віри. Простір групового сприйняття власної території обмежувався Балканами, островами Середземномор'я із православним населенням та Палестиною [4.296, с. 93]. Тому і література, яка формувала уявлення про святі землі зосереджувала свою увагу на трикутнику – Свята Земля, Синайські гори, монастирі Афонського півострова. Стосовно ж кримських християн розумування християнської еліти Османської імперії стосується в ракурсі трансляції через таку літературу християнської османської історичної пам'яті.

Просвітництво, разом із руйнацією релігійних догм в області історії, астрономії та фізики, звернуло увагу і на географічну та культурну оточуюче середовище. Саме досліджуючи вказані аспекти з'явилися описи місцевостей «рідних» для кожного народу, а також нотатки про «риси народного характеру».

Мелетій Мітру Афінський на початку XVIII ст. одним із перших змістив об'єкт вивчення. В «Географії стародавній та новій» [6.362, с. ІН-ІΘ] широко застосовані як описи античних греків, так і доповнення до них європейських просвітників. До письмових джерел додано описи залишків античних пам'яток, великих міст античної Греції, а також життєписи найвизначніших «великих мужів» грецької старовини [4.296, с. 82]. Найцікавішим у переході від святої географії до національної є опис не релігійних місць поклоніння, а пам'яток грецької старовини, які популяризувались таким чином та ставали символами історичної пам'яті для нової групової ідентичності – національної.

Після Мелетія з'явилися інші роботи. Переклад на грецьку методологічної праці з географії – «Географічної граматики» Г.Фацеасом, а також «Теорія географії» І. Місіодакса [6.355]. Ці методологічні розвідки сформували особливе наукове середовище в грецькомовному просторі

оскільки об'єктом їх були і політичні дослідження. Вони зосереджували увагу на європейському досвіді як на прогресивному, вводили в обіг поняття про народ на основі його етнографічної та політичної традиції. Крім того, вони негативно відкликались про сучасне їм османське панування, як про відстале та деспотичне.

Критичне ставлення до релігійних догматів, свобода мислення головний удар нанесли по геоцентричній системі світу. А як наслідок «захиталась» і вся інша система світорозуміння. Мислителі почали вивчати оточуюче середовище з «чистого аркушу». Окрім явищ фізичного світу, дослідження законів фізики, біології, астрономії увагу приділили і суспільно-політичним поглядам. Увібрав усі роздуми навколо політичних орієнтирів Нікіфорос Теотокіс (Στοιχεῖα Γεωγραφίας), який деякою мірою репрезентував неоарістотелізм Монтеस्कє та його класифікацію форм правління: деспотичні, монархічні, аристократичні, демократичні та мішані. А найголовнішим для формування національного світогляду були описи «національних характерів» різних європейських народів. Так Теотокіс змістив орієнтаційну систему «Ми-Вони» з релігійної турки-мусульмани та християни-католики на національну – іспанці, французи, росіяни, швейцарці та інші групи з якими контактували греки [6.362].

Аналогічні питання підняті і в «Новій географії» 1791 року Д. Філіпідіса та Г. Констандаса. Окрім моральних оцінок політичної системи країн Європи та Османської імперії, аналізу політичних систем та характеру народів, культурним особливостям італійських міст-держав, Франції додані й раніше менш розкриті питання – причини занепаду античної Греції. Найвпливовішим для формування національних поглядів був культурологічний опис сучасної Греції (в межах античного розповсюдження), а також подальша популяризація античних грецьких пам'яток. Афінський Акрополь (язичницьке місце по-суті), наприклад, для національно проникнутих мислителів того часу став фактично місцем

паломництва, що вказує на заміну релігійних символів на національні [4.296, с. 98-102].

У контексті здобутків філософів та істориків XVIII ст. почали з'являтися узагальнюючі історичні праці. Так, досить оригінальна з методологічної точки зору з'явилась праця Кіпріана Куріокурінейського «Хронологічна Історія Острову Кіпр». Він простежує історію одного острова, як самоцінного у хронологічній послідовності. Крім звичайного для того часу прославлення античного минулого, автор вводить нове розуміння Часу, а саме вивчає минуле окремої спільноти, співставляє його із сучасним, та дивиться у колективне майбутнє. Тобто історичне розуміння часу, а не есхатологічне, як у святій історії. Для праці також характерні групоформуючі категорії – як от «історична доля народу». При чому в такому контексті зауважується на новому розумінні і Простору – вводиться поняття народу та чужоземних володарів, без розбору християни вони, чи мусульмани [6.359, с. 148-152].

Процес, що вів греків від релігійного сприйняття часу окресленого у хроніках святого писання до нового історичного розуміння просвітницьких праць вісімнадцятого століття на думку П. Кітромілідіса відбувався трьома шляхами. Перший, відкрив «ромеям» їх «кровний» зв'язок з античними «еллінами», з трактуванням «нація, яка вижила в умовах османського гноблення». Другий вів їх в сучасний світ. Сприйняття дійсності, геополітичної обстановки, дозволило в подальшому грекам вірно оцінити свої можливості у створенні власної держави. Та третій, історіографічний шлях вів їх крізь історію окремих місцевостей, крізь роздуми про суспільні та політичні сили до формування спільної долі греків [4.296, с. 104].

Таким чином, перехід до світського сприйняття часу спричинив зміну групових ідентифікаційних орієнтирів. Ідея окремого «еллінського» національного минулого стала в протигагу загальному «ромейському» священному минулому, те що стосувалось усіх християнських народів, тепер стосувалось лише окремої групи – національної. Крім того, сама постановка

нової спільності – нації – у роль актора історичних подій, відстеження її минулого від самих перших відомостей та конкретизування території діяльності цієї спільності формували у свідомості мислителів кінця XVIII ст. ідею про грецьку націю – а отже і грецьку національну ідентичність.

Протягом XVIII ст. спільнота Мілет-і-Рум переживала серйозні суспільно-політичні процеси під впливом ідей, які згодом отримали назву «православне просвітництво». Слід вказати, що хоч більшість православного населення Криму неписьменні, проте мова йде не про них, а лише про розумування еліти цієї спільноти, духовенства, яке отримувало освіту в православних школах, а інколи в провідних освітніх установах Константинополя і тому їх ці суспільно-політичні процеси стосувались прямо, вони часто приймали в них участь.

Історичну самосвідомість румейської спільноти складали християнські уявлення про минуле. Допросвітницькі історичні праці являли собою інструмент морального виховання, суб'єктом до якого звертались історичні праці складав загалом Православний світ Османської імперії. Його сутність становила певна ідентифікаційна спільність із самоназвою «ромей». Культурно та мовно ця спільність включала різні народи Балкан та Малої Азії, загалом усіх православних Османської імперії. Традиційною була система уявлень про минуле групи на основі біблійських розповідей та православних хронік. Така групова пам'ять передавалась та підтримувалась шкільною освітою.

Метою історичного виховання в школах визначалось укріплення «страху божого». Загалом, бачення себе саме християнською спільнотою і не більше, підтверджується порядком викладення подій, розпочинаючись із подій Старого Заповіту, історії євреїв, Олександра Македонського, Римської імперії, заснування Константинополя та «закономірного наслідування» візантійської спадщини османськими султанами та завершуючись останніми подіями із життя православної спільноти. Не дивлячись на використання грецької мови, античне минуле не сприймалось як рідне для «ромейської»

спільноти. Отже класична православна традиція пов'язувала свою спільність (і на тому формувала групову ідентичність) із духовними процесами, ігноруючи прийняті пізніше, за доби національного світогляду, етнічні «кровні» та культурні корені. Тобто сутність історичної грецької самосвідомості складала духовна релігійна спільність.

Просвітництво внесло суттєві зміни у історичну пам'ять греків. Низка історичних та географічних праць православних просвітників XVIII ст. вказує на зародження нової історичної самосвідомості – національної. З'являється та поширюється самоназва «елліни», нові історичні праці пов'язують минуле цих еллінів із античною історією Еллади, а географічно спільнота пов'язується саме із південними Балканами, в той час як інші території, в тому рахунку Крим, стають віддаленими анклавом елліністичного світу. Всі негрецькі православні народи Османської імперії (румуни, болгари, серби) виштовхуються за рамки нової національної спільноти. Тобто наприкінці XVIII ст. історична самосвідомість румейв-греків значно трансформується. Слід зауважити, що саме в цей час невеличка частина цієї спільноти емігрує до Українського Північного Приазов'я, виносячи із собою звичну, допросвітницьку історичну самосвідомість. Таке твердження можна робити враховуючи, що хронологічно активні зміни в грецькій історичній самосвідомості в Османській імперії сталися саме в період після 70-80-х років XVIII ст. – тобто після того, як предки маріупольських греків покинули османський світ. В той час, як Мілет-і-Рум буквально через кілька десятиріч, став учасником Грецької революції та створення нової держави – Грецького королівства. Грецька спільнота Приазов'я саме в цей момент стала частиною Російської імперії та лишалась осторонь бурхливих подій розбудови грецької нації, із конституційним визначенням того, хто є греком, та іншими потужними змінами в самосвідомості та історичній пам'яті еллінів.

2.3. Особливості історичної самосвідомості греків Криму в контексті міграції до Приазов'я в др. пол. XVIII ст.

Групові локальні, професійні та конфесійні ідентифікації, що відомі на просторах Османської імперії, підтримувались конфесійно-політичним утворенням Мілет-і-Румом, еснафами та органами місцевого самоврядування [6.340, с. 6].

В дотурецький та дотатарський час все християнське населення Тавріки (греки, готи, алани та ін.) об'єднувалося в православні єпархії — Херсонську, Босфорську і Фульську. Власне візантійські володіння в Криму співпадали з територією єпархій. Тобто приналежність до православної церкви та підпорядкованість візантійському імператору була тотожною, оскільки громадянином імперії можна вважатись за умови охрещення. Православна віра транслиувала духовні, суспільно-політичні взірці поведінки, разом із писемною мовою, побутовою культурою, звичаями та обрядами [2.216, с. 45-61]. Отже, поява християнства в Криму пояснюється поширенням візантійської влади. Разом із візантійським християнством в Крим проникла і самоназва «ромеї» та екзоетнонім «греки» – тобто грецька ідентичність.

Інституційна складова ідентичності підтримувалась, як і всюди в Мілет-і-Румі, османською владою, наприклад «Фірман турецького султана Мухаммеда IV митрополиту (кримському) Давиду» від 1652 року. В ньому регламентувалась владна вертикаль Криму. Перш за все, кримська православна спільнота мала одного голову – митрополита, що підкреслено у самій назві документу. З огляду на те, що Султан звертався до трьох кадіїв, виходить, що вони фактично представляли в своєму обличчі османську владу на місці. Більш того, султан інструктує кадіїв, як їм себе вести по відношенню до православних та митрополита. Голова «невірних», незалежний від місцевих представників султану підпорядковуввся окремій системі вертикалі. При чому вся місцева вертикаль також автономна від

місцевої ж османської влади. В бераті кадіям наказано сприяти митрополитові та його службовцям. Підтверджувалось і право збирати низку податків як в свою, так і в султанову користь. Митрополиту підпорядковувались піддані султану «що живуть всередині його митрополії: попи, монахи та інші християни». Тобто голова митрополії виступав в ролі об'єднувача та представника всіх носів грецької ідентичності перед османською владою [6.376, с. 59-63].

Актуалізована роллю митрополита грецька ідентичність фіксувалась низкою соціально-політичних інструментів та інститутів. В першу чергу мова йде про православні релігійні церемонії, грецьку письмову мову, що підтримувались церквами та монастирями. Вони фактично центри продукування значень для грецької ідентичності в Криму. Так, відомо про чотири православні монастирі: Успенський скит (в Маріамполі, передмісті Бахчисараю), св. Феодора Стратілата, св. Івана Предтечі (також розташованих поблизу столиці ханства) та св. Георгія (поблизу Балаклави). Монастирі виконували роль духовних центрів, що виховували службовців для церкви, переписували духовну літературу [3.252, с. 170].

З іншого боку реалізовували та підтримували на практиці такі значення храми та церкви на місцях. Вони стали виконавцями розпоряджень митрополита, а отже і місцевими центрами релігійно-суспільного життя ромейської спільноти. Загалом їх налічувалось близько 90 храмів [3.252, с. 173-174]. Майже в кожному населеному пункті, де мешкали греки, були православні церкви; в деяких великих та заможних селах по дві-три (напр., Камарь, Ласпа, Бешев) і навіть по чотири (в таких, як Ялта і Лакі) [4.294, с. 11-12].

Окрім центрів продукування значень (монастирів) та їх реалізації в соціальному просторі (храми та церкви), берат дозволяв митрополитові, як громадському голові мати адміністративних і судових помічників, що являли собою виборну громадську владу на місцях. Отже, з одного боку кожна громада-носій «грецької ідентичності» підпорядковувалась місцевому

представнику від храму, а з іншого обирала світського старосту, що представляв її інтереси у контактах із владою та іншими громадами.

До лідера, монастирів та храмів важливим елементом підтримки самосвідомості була шкільна справа. Вона слугувала вихованню нижчих чинів для церкви, формуванню уявлення про минуле громади. Грецькі парафіяльні і монастирські школи утримувалися на кошти міських і селищних громад й були малочисельними. Навчатися в них мали можливість лише діти духовництва та заможних верств населення. У цих школах вивчалися, головним чином, грецьке читання та письмо. До їх викладання залучали вчителів з греків Константинополя й Малої Азії. Так, до початку 70-х років XVIII ст. в Кафі викладали вчителі з Трапезунду — священик та економ Давид та ієромонах Никифор Кір'язі, які загинули від рук татар під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. [9.445, с. 119].

Шкільна справа транслювала писемну грецьку мову. Інструмент не тільки для духовництва, але й для торговців або інших осіб, що у своїй діяльності потребували писемність. На XVIII ст. загальнодоступними в Оттоманській імперії були три види азбуки – грецька, арабська та латинська. Ромейське населення в школах при церквах та монастирях оволодівало грецькою знаковою системою. Не володіючи давньогрецькою або візантійською усною традицією, випускники шкіл застосовували грецьку знакову систему для тієї лексики, якою користувались у розмовній практиці – будь-то тюркські або еллінські ідіоми [6.323, с. 43-62].

Вчителі приходських шкіл послуговувалися для викладання підручниками граматики середньогрецької мови (візантійської), адаптуючи їх для сприйняття місцевою спільнотою. Рукописний примірник конспекту широковідомої «Граматики» Костянтина Ласкаріса, датований серединою XVIII ст., що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф.V, №3736), містить навчальні тексти паралельно в двох варіантах — грецькому (апла) та тюркському (приналежність ідіому лінгвістами не вивчалась) [9.445, с. 26].

Також прикладом вільного застосування лексики із грецькою знаковою системою є документи Готфійської єпархії, виявлені в бібліотеці Одеського товариства історії та старожитностей, що відносяться до кінця XVIII ст. Написані невизначеним тюркським ідіомом та грецькими літерами. Протоієрей Тріфіллій, наближений до митрополита Ігнатія, теж писав тюркським ідіомом грецькими буквами, додаючи окремі російські. У документах цих рідко попадаються російські слова – і то з грубими помилками [202, с. 27].

Отже, грецька знакова система виступала маркером ромейської ідентичності, саме лише знакова система, а не лексична, оскільки лексика була розмовною, наскільки можна встановити із наявних письмових зразків тогочасної писемності. Можливо усна традиція виступала маркером локальної ідентичності, в той час як письмова норма – грецької конфесійної (ромейської).

Крім того, підтриманню «ромейської» ідентичності слугували податкові переписи православного населення [9.445, с. 28-29]. Кожен раз, людині необхідно визначати свою приналежність до певних суспільних груп. Відомий, наприклад, Фірман Султана Мехмеда IV від лютого 1652 року для православних, що мали сплачувати податки. В ньому персонально, вказані усі християни грецького закону, із їх локальною приналежністю (по селам), та на якій землі вони живуть – ханська, або султанська. А отже, особам необхідно персонально ідентифікувати себе – звісно цей процес не був вільним, оскільки до відомостей зараховувались не за власним розсудком, а за конфесійною приналежністю. Тобто подібні переписи частиною суспільно-політичного інституту влади – Мілет-і-Рум.

Крім того, відомо про т. н. «Панаїри» – тобто свята в ім'я православних святих, що періодично проводились при церквах, на які збиралось наявне православне населення. Фактично, ромейська ідентичність підтримувалась інституціонально, фіскальними, правовими, обрядовими та духовними заходами [9.455, с. 59-77].

Отже, на другу половину XVIII ст. православне населення Криму мало спільну групову ідентичність – ромейську – термінологією того часу або ж грецьку сучасною. Вона виступала як необхідний елемент державного управління. Окрім християнської віри грецька ідентичність в Криму спиралась на статус лідера спільноти та його вертикалі (монастирі, храми та служителі церкви) фіскальної, духовної та юридичної влади – митрополита, який представляв інтереси спільноти перед османами. Школи, обрядові свята, «Панаїри» переписи населення та грецька знакова система щоденно формували, підтримували актуальність та надавали змісту грецькій ідентичності в Криму. Саме спираючись на зазначену систему інститутів та маркерів ідентичності й існувала можливість для міграції всіх носіїв грецької ідентичності на чолі із митрополитом до сучасного Українського Північного Приазов'я.

Коли у 1771 році в Крим вступили російські війська, вигнали османські загони та зайняли міста із ромейським населенням. Реакція Святійшого Синоду Російської імперії була конкретна – на зайнятих землях створити нову єпархію, місцевих християн зарахувати до її складу. Тобто фактично владні структури Мілет-і-Руму мали бути знищені, а їх місце займали нові російські: «...чи краще нову єпархію створити або переписати все на якусь стару». І тому в такі заплутані соціально-політичні та ідейні стосунки втрутився ще один фактор – самозбереження влади. Кримська частина Мілет-і-Руму намагалась зберегти своє існування. В тому ж місяці у вересні 1771 року, можливо намагаючись зберегти свою посаду, тодішній митрополит Готфейсько-Кафайської єпархії Ігнатій надіслав прохання до Синоду «аби і мене найостаннішого Вашого раба до ліку архієреїв Ваших приєднали, аби мені віднині залежати від святішого всеросійського синоду». Також він просив надіслати йому необхідні російські канонічні порядки та окреслити його обов'язки та права перед паствою, імператрицею та Синодом [4.294, с. 38].

Подальший розвиток подій вказував на те, що найімовірніше російські війська залишать Крим. І проявились наслідки православного просвітницького екстремістського руху ромеїв в теренах Османської імперії. Ігнатій надіслав Катерині II прохання прийняти його, «до ліку останніх Росії архієреїв не лишити мене залежати від влади і розпоряджень христоненавісних татар, про себе самого прохає і всі місцеві моєї єпархії християни від першого до останнього не лишати їх відсторонених державного вашого покровительства; але мати захист ваш в своїх потребах, яких число домів простягається до чотирьох тисяч» [4.294, с. 41]. Показово, що в обох листах митрополита жодного разу не застосовано етноніми грек або еллін – лише «християни». Також не зрозуміло, чого конкретно просив митрополит, та чи є в цьому листі прохання про міграцію, або ж лише прохання залишитись у структурі російської церкви – тобто заміна Константинополя із його гарантіями на Російський Синод із подібними константинопольським гарантіями.

Поки в Криму залишались російські війська ситуація не змінювалась. Прохання митрополита фактично було залишено без уваги. Проте, разом із підписанням Кучук-Кайнарджийського миру, Крим повністю перейшов до володіння Кримського хана, а всі християни стали його підданими. Готфейсько-Кафайська єпархія більше юридично не могла бути частиною Мілет-і-Руму, так само як і мали втратили силу султанські берати, які регулювали її відносини із місцевими беями та ханом. Шагін-Гірей, який посів ханський престол в Бахчисараї, вирішив питання поза системою традиційної османської суспільно-політичної системи – всі піддані хана, отримували рівні права, а конфесійна різниця стосувалась лише правових питань – мусульмани звертались до кадіїв, а християни до своїх священиків та старост. Звісно, реакція мусульман була ворожою, так в Петербург надходили звістки «...про обурене ханське військо» та що цей «бунт розширився на увесь Крим...» [4.264, с. 46]. Але найголовнішим було зменшення повноважень суспільного інституту на який спиралась

«ромейська» ідентичність. Рівність у політичних та економічних правах (звісно, що лише формальна, оскільки її не визнавало татарське суспільство) прибирала «невидимі кордони». Мілет-і-Рум втрачав повноваження держави в державі.

Саме в цей час – протягом зими 1777-1778 років – з'явилась та оформилась ідея про виселення з Криму усіх християн. Епізод із міграцією кримських християн до теренів Російської імперії є досить дискусійним в вітчизняній історичній літературі. Дискусія точиться довкола трактовки самого акту переселення: від добровільного до примусового у вигляді спецоперації російської армії. Проте з огляду на значення акту міграції для самоідентичності тогочасних греків (або ж як їх найменували тоді: християн грецького закону»), добровільність чи примусовість визначає лише те, що така ідентичність була і вона становила вагому частину життя кримських мешканців. Тобто, те що міграція сталась вже само собою говорить про наявність дієвої системи маркерів самоідентичності. Саме це і становить предметний дослідження процесів формування історичної самосвідомості греків Приазов'я. Перший наказ про можливість переселення християн було надано П. Румянцевим О. Прозоровському в лютому 1778 року. Він не обговорює конкретні заходи а лише виказує думку імператриці: «Християн при цьому разі запрошувати на поселення до Азовської або Новоросійської губернії...» [4.264, с. 55-57].

Пояснення надано було імператорським Рескриптом протягом наступних кількох тижнів у березні 1778 року: «...припис генерал-поручику князю Прозоровському, щоб він намагався схилити місцевих греків та інших християн до переселення їх у Росію. ... Умовляти їх, щоб добровільно погодилися перенести домовство своє в Новоросійську і Азовську губернії ... А особливо вмовляти до того тамтешнього митрополита, обнадіив його різними вигодами; ... генерал-поручику князю Прозоровському старанно рекомендувати, щоб він і всі наші військові начальники, приймаючи всіх таких християн з усією ласкою, лагодили їм у надсиланні до згаданих двох

губерній можливі виплати, і як швидко хто з таких бажаючих оголосить, що він має намір оселитися в тій чи іншій губернії, то без затримання адресувати їх до губернаторів тих губерній» [4.264, с. 56-57]. Отже плану не стало, заохочувалась лише добровільна міграція, за зразком тієї що була з території Балкан у попередні роки. Проте, саме по собі звертання до митрополита підкреслює його значення для свого часу, як фігури не лише духовної, але й політичної (звісно ж не у сучасному значенні). Фактично, звернення до митрополита, як до голови спільноти, наділяло його певною політичною силою.

Протягом березня низкою листів поставлено до уваги все керівництво південних регіонів Російської імперії, як губернатори, так і військові командувачі. Все зводилось до питання «про виклик тих, які живуть у Криму греків та інших християн на поселення в Росію, і дайте цьому виходу вигляд і причину власного їх на те християн обурення» [4.264, с. 62].

Показово, що російською стороною вживана термінологія, яка не була поширена в грецькомовному та тюркомовному просторах – а саме термін «грек». В той час як османські православні себе іменували «ромей» або більш рідко «елін». Це певним чином відобразиться на подальшому сприйнятті спільноти у Приазов'ї.

Нарешті, на початку квітня сталося перше звернення до митрополита. Ігнатій, за словами російського посадовця, відреагував позитивно на запрошення. Він не був певен, що християни згодяться залишити домівки, проте цікаво те, що мова велась про всіх християн, оскільки до цього планувалось перемістити лише тих, кого вдасться вмовити. Митрополит відповідав за всю свою паству. Мова йшла про колективне переселення на землі, та заснування на них повністю автономної спільноти, із позитивним правлінням Ігнатія, та підзвітністю йому всієї пастви: «їхні села будуть окремі, не змішані з іншими нашими; що священики і початковими над ними будуть з них же самих, що митрополит справжній, залежачи у всьому від Святійшого Синоду, жити буде проте за смерть при цих поселеннях; і,

нарешті, що в службу військову і цивільну ніхто з них насильно примушуємо і рекрут від них необхідних не буде». Тобто, митрополит наполягав на збереженні своїх повноважень, посади та статусу [4.264, с. 62-67].

Переміщення християнського населення стосувалось не тільки «ромеїв», а й двох інших мілетів – вірменського та вірменського католицького. У кожного з них були свої керівники. В середині липня, домовившись, всі три мілети висунули конкретні вимоги до російського резидента в Криму. Вимоги були ті самі, що їх висунув Ігнатій при першій зустрічі. Митрополит також представляв інтереси всіх трьох мілетів. Притому «ці три спільноти одна від одної незалежні». Також митрополит вимагав гарантувати всі умови монаршою грамотою. Крім членів конфесій з Криму, російські військові виводили ще й «тих, що залишилися у нас купленніков волохів, грузинів і народжених від них в будинках наших, то і тих від нас насильно відібрали». Їх зараховано до головного християнського мілету – грецького закону [4.264, с. 71-114].

Отже, з російської сторони прийшла ідея про саму міграцію, на зразок попередніх переміщень християн Архіпелагу до південних районів імперії. Позитивна реакція голови кримської спільноти – митрополита – вказує на те, що його погляди близькі до поширених серед православних того часу просвітницьких ідей. Він запропонував перемістити все християнське населення, незалежно від його волі. Підзвітність кліру з ще османської системи «Мілет-і-Рум» формально забезпечена бератами, а фактично ворожістю ісламського суспільства, єдність та згуртованість довкола церкви, як соціального інституту підтримувала ідентичність.

Протягом двох тижнів отримано дозвіл хана на добровільне переселення християн. Треба розуміти, що при відході кліру усіх трьох мілетів, паства не могла залишатись у Криму. Весь порядок повсякденності, офіційно-правових стосунків будувався через системи мілетів та клір, а отже залишення наодинці із мусульманами напевно представлялось нереальним для християн. Отже, на початку серпня перші групи християн рушили до

Новоросійської губернії. При тому, що місце їх поселення ще не було остаточно визначено [9.445, с. 144].

Отже, відбулась міграція на терени Російської імперії групи осіб із «грецькою ідентичністю». Інакше кажучи, в контексті актуалізації грецької ідентичності реалізувалось бажання спільноти власного політичного самовизначення. Сам акт переселення пов'язаний із політико-ідеологічною кон'юнктурою того часу. З одного боку, ідеологічний розвиток та уявлення того часу про політико-групову мапу світу, з іншого, турецько-російські відносини. Обидва аспекти втілені на практиці в акті міграції кримських християн, які і стали носіями грецької ідентичності в Приазов'ї. При чому, простежується, в першу чергу, конфесійне та політичне значення грецької ідентичності. Тобто, спільнота носіїв грецької ідентичності в Приазов'ї потрапила у самодостатнє ізольоване становище із кримським донаціональним наповненням грецької самосвідомості. Більше того, розпочала формування власного варіанту грецької ідентичності – так називаної маріупольської грецької ідентичності – іноді конфліктуючи із іншими носіями грецької «балканської» ідентичності.

Процес актуалізації ідентичності, та переселення відбувся. Причини актуалізації є досить дискусійними, проте важливим та очевидним є саме те, що це сталося внаслідок російського втручання та як результату – переселення всіх, хто вважався «християнами грецького закону» - тобто ромеями – членами «Мілет-і-Руму». За його результатами, за даними російського резидента О.Суворова, що відповідав за організацію переселення до російських володінь вийшло 31098 душ обох статей. При чому до тих, хто оселився у Маріупольському повіті відносились «греки, волохи та грузини», їх нараховано 18773 особи [4.294, с. 548-551]. За результатами перепису 1781 року – 14483 особи. Спільнота мала фізично та формально влитись у нове суспільство, відрегулювати юридичне поле, права та обов'язки, режим відносин із російською владою [4.294, с. 466-467].

Представники владної вертикалі, на чолі із митрополитом, підняли питання збереження тих повноважень, що мали в Криму, та навіть поширення права спільноти на територію. Але їх напівполітичний статус вимагав в першу чергу регулювання нового статусу в рамках релігійної догми. Імператорським указом Святійшому Синоду пояснювалось якими правами має користуватись Ігнатій (те саме про що він просив). Офіційно він мав йменуватися митрополитом Готфейським та Кафайським, бути підзвітним архієпископу Херсонському та Слов'янському (до речі на той час ним був один з популяризаторів грецького просвітництва Євгеній Вулгаріс. Також митрополит мав отримати необхідну регламентуючу документацію [4.294, с. 307-308].

Іншим питанням, яке потребувало узгодження стало місцеве оселення спільноти та його умови. Необхідно зауважити, що з цього часу кримські християнські мілети виступали окремо один від одного. Кожен голова – Ігнатій та вірменський Петр Маргос відстоювали власні позиції. Тобто вийшли з тіні ще й міжконфесійне протистояння не домінуючих мілетів османського суспільства «Мілет-і-Ермені» та «Мілет-і-Руму».

Ігнатій вимагав не тільки релігійної автономії але й територіальної: «митрополит, уповательно зі згодою того закону людей, виявляє бажання сісти окремим містом і щоб орні люди все близько одного були». У той же час, вірмени та католики обособлювались від православних: вірменське і католицьке купецтво і ремісничі люди виявляють бажання, безсумнівно зі згодою їх духовенства, до тисячі дворів із необхідним для них, церквами побудувати в передмість цього міста ... а хліборобів поселити б, де визначено буде, тільки ближче...» [9.445, с. 249].

Показово, що митрополит виступав як голова спільноти, реалізуючи звичні для себе повноваження голови Мілет-і-Руму Османської імперії: «архієрей надіслав в Азовську губернську канцелярію лист, в якому написав, що послані від нього з грецьких сіл начальники для прийому і огляду призначених ним для поселення землі повернулися і оголошують, що вона де

земля до поселення зовсім не спроможна» [1.158, арк. 18-19]. Тобто його позиція стала вирішальною, він представляв спільноту перед російською владою, а вона зверталась до нього як до представника спільноти. Отже, митрополит зберіг свій статус голови спільноти і цим вже актуалізовував грецьку ідентичність. Потреба у координації групових зусиль актуалізувала економічні інтереси. Тепер переселенці виконували накази митрополита не з огляду на конфесійну спільність, а з точки зору своїх матеріальних потреб.

Цікава також кооперація спільноти, коли локальні ідентифікації генерували повноваження для виділення «начальників», які виражали інтереси своїх громад митрополиту, а він відстоював їх перед російською владою.

Проте, фактичний статус потребував формального закріплення, яке сталося 21 травня 1779 року, після візиту Ігнатія на прийом до Катерини II, де отримана «Жалувана грамота християнам грецького закону, які вийшли з Криму в Азовську губернію на поселення» [4.294, с. 349-352]. Ігнатію запропонували «надрукувати для оповіщення в закордонні місця, де греки живуть, щоб вони, побачивши пояснення в тих привілеях вигоди, примушують до такого ж, як і ті кримські на поселення в Росію виходу» [4.294, с. 362]. Це єдине задокументоване свідцтво присутності конфесійної ідентичності, звісно, вираженої лише представником еліти (тим більше некримського походження та виховання). Але цікаво, що популяризація запрошення до переселення мала бути трансльовано грецькою мовою (напевно офіційною церковною – візантійським варіантом).

Грамота, самим своїм існуванням, ставала символом спільності, і у майбутньому стане частиною історичного міфу «маріупольських греків». Крім того, вона, пояснювала, які права та обов'язки мають всі, хто себе ідентифікує із спільнотою кримських християн. Тобто, одне її існування створило певні ідентифікації практичного значення на початку, і символічного у віддаленому майбутньому.

Грамота містила кілька положень відносно організації життя спільноти та територій, на які може претендувати грецьке населення. В першу чергу, підтверджувався факт прийняття у підданство, та формально започатковане існування історичного міфу про причини переселення: «... про позбавлення вас від іга, що вам загрожує... приймаємо у підданство...» [463, с. 548-551]. Отже, окрім того, що грамота сама собою ставала символом спільноти, вона своїм змістом формувала історичну свідомість групи. Фіксувала міф спільноти із власною трактовкою подій.

По-друге, згідно із жалуваною грамотою та ордером Г. Потьомкіна до В. Черткова утворювалась єдина адміністративна одиниця для всіх ромеїв, або як їх найменували російською мовою «греків»: «всі ті жалувані оним грекам землі по вищеописаним кордонам мають становити Маріупольський повіт»; а також без доступу інших поселенців: «крім греків до проходження десяти пільгових років нікому з інших націй жодних земель ні під поселення, ні під побудову будинків та інше не відводити ... Проживаючим в сем повіті державним поселянам і на відведених дачах поміщикам, яких число вельми невелике ... всіх звідти переселити». Більш того, правління нової адмінодиниці мало бути винесено за її межі: «земське ж правління сього повіту заснувати у фортеці Петровській» [1.159, арк. 36].

Отже, згідно із розпорядженнями мала утворитись автономна, самокерована спільнота – фактично завершено процес перебудови «ромейської» спільноти, який розпочато актом імміграції із Криму. Новий адмінпорядок, автономність та фіксованість за спільнотою території спричинили появу нової територіальної ідентичності на базі конфесійної. Із подальшого розвитку спільноти відомо, що вона стала називатись «Маріупольські греки».

Наприкінці літа 1780 року нарешті відбулось святкування на честь заснування міста Маріуполя та його заселення: «відбувалася збройова стрілянина полком Війська Донського полковника Харитонова, який для того нарочито введений; по закінченні ж молебні весь сей грецький народ

дякували Ея Імператорської Величності за звільнення від поневолення варварського». Демонстрація військової присутності становила елемент присутності російської влади загалом, таким чином підкреслювався та фіксувався факт знаходження греків на території Російської імперії. Також адресування подяки імператриці закріплювало орієнтування на нового гаранта безпеки та джерела владних повноважень [4.294, с. 398].

На початку осені 1780 року В. Чертков знов звітував Г. Потьомкіну, що греки «на всемілостиво подаровані землі всі переведені, після чого для установи Грецького суду і встановлення між ними порядку відправлений був пан надвірної радник і комісії про поселення християн член Марін, але по виборі балотуванням суддів, заснувати тамтешній суд ... повернувся». Отже, всі організаційні справи завершено ще до початку осені, та спільнота розпочала обживатись на нових місцях. Мова зайшла про створення органів самоврядування [1.157, арк. 14].

Еліта ромеїв, після оселення в Російському Приазов'ї спільноти, витребувала в системі нової політичної спільноти такі самі права, що мала в османській. Перемовини із російськими представниками продемонстрували власну політичну волю еліти спільноти. Наслідками стало фактична автономія грецької громади. Але показовим у плані наявності власної чіткої ідентифікації була тверда позиція відносно оселення «чужих» на території виділеної спільноти. В ході міграційного процесу грецька спільнота отримала важливі на майбутнє символи, а сам процес став міфом. Крім того, Жалувана грамота сама собою ставала символом спільноти, вона своїм змістом формувала історичну свідомість групи. Фіксувала міф спільноти із власною трактовкою подій. Концентрація всіх рішень довкола митрополита Ігнатія робила його представником усієї спільноти, що ставило його у ранг групових символів. Отже, в ході міграції конкретизувалась ідентичність групи, додалися символи – власна автокефалія, митрополит Ігнатій, Жалувана грамота, автономна «своя» територія. Зазначені особливості грецької

самосвідомості створили підґрунтя для появи «маріупольської» грецької самосвідомості.

Визначено, що Мілет-і-Рум повноцінно функціонував на теренах Кримського півострову, а всі характерні для нього елементи суспільного устрою також присутні на півострові. В той же час, румеї кримського півострова являли собою самостійну адміністративну одиницю Мілет-і-Руму. Мали свого очільника – митрополита кримського, в підпорядкуванні якого знаходились десятки ієрархів нижчого рівня. Функціонували школи, які просували звичну для Мілет-і-Руму християнську православну історичну пам'ять.

Із приходом до Криму російських військ саме еліта Мілет-і-Руму виступила представником місцевих християн. Подальший розвиток подій призвів до міграції всіх членів спільноти на чолі із митрополитом Ігнатієм до теренів Російської імперії. Крим перестав бути частиною Османської імперії, правові підстави функціонування Мілет-і-Руму зникли. І очільники кримської православної спільноти знайшли вихід збереження своїх владних повноважень в переселенні на нові території із обіцянками автономії там. Які втілились 21 травня 1779 року, після візиту Ігнатія на прийом до Катерини II, де отримана «Жалувана грамота християнам грецького закону, які вийшли з Криму в Азовську губернію на поселення» [4.294, с. 349-352]. Саме ця грамота самим своїм існуванням ставала символом та правовою базою нової спільноти, і у майбутньому стане частиною історичного міфу «маріупольських греків». Фактично та формально закріплювалось існування нової грецької спільноти, вперше поза конфесійним змістом.

Отже, згідно із розпорядженнями мала утворитись автономна, самокерована спільнота. Новий адмінпорядок, автономність та фіксованість за спільнотою території спричинили появу нової територіальної ідентичності на базі конфесійної. Із подальшого розвитку спільноти відомо, що вона стала називатись «Маріупольські греки».

Висновки до розділу

Визначено, що для всіх православних Криму та взагалі Османської імперії в зазначений період, характерна релігійно-політична ідентичність із самоназвою «румеї». Ця ідентичність спиралась на специфічну суспільно-політичну структуру османського суспільства, із поділом мешканців імперії за мілетами. Такий автономний мілет мали і православні або ж «християни грецької віри» – Мілет-і-Рум. Тобто, православні-румеї становили не тільки конфесійну спільноту із власною релігійною ідентичністю, а й політичну спільноту.

Історична самосвідомість румейської спільноти будувалася на християнських уявленнях про минуле. Допросвітницькі історичні праці являли собою інструмент морального виховання, а суб'єктом, до якого вони звертались, був загалом Православний світ Османської імперії. Його сутність становила певна ідентифікаційна спільність із самоназвою «румеї» (сьогодні у вимові маріупольських греків – «румеї» та «уруми»). Культурно та мовно ця спільність об'єднувала різні народи Балкан та Малої Азії – загалом, усіх православних Османської імперії. Їх система уявлень про минуле базувалась на біблійних розповідях та православних хроніках. Колективна пам'ять того часу передавалась та підтримувалась шкільною церковною освітою. Тобто, сутність історичної грецької самосвідомості складала духовна релігійна спільність. В цій спільноті була поширена відповідна конфесійна історична самосвідомість. Історична тривалість починалась подіями Старого Заповіту, історії євреїв, Олександра Македонського, Римської імперії, заснування Константинополя та «закономірного наслідування» візантійської спадщини османськими султанами.

Просвітництво внесло суттєві зміни в історичну пам'ять греків. Низка історичних та географічних праць православних просвітників XVIII ст. свідчить про суттєві зміни в історичній самосвідомості. З'являється та поширюється самоназва «елліни», нові історичні праці пов'язують минуле цих еллінів із античною історією Еллади, а географічно спільнота

пов'язується саме із південними Балканами. Мілет-і-Рум буквально через кілька десятків років вибухнув Грецькою революцією та створенням нової держави – Грецького королівства. Таким чином, в означений час розпочинаються трансформації історичної самосвідомості грецької спільноти, в тому рахунку і в Криму. Де Мілет-і-Рум повноцінно функціонував.

Із приходом до Криму російських військ, саме еліта Мілет-і-Руму виступила представником місцевих християн. Подальший розвиток подій призвів до міграції всіх членів спільноти на чолі з митрополитом Ігнатієм на терени Російської імперії. Що втілилось 21 травня 1779 року, після візиту Ігнатія на прийом до Катерини II, де була отримана «Жалувана грамота християнам Грецького закону, які вийшли з Криму в Азовську губернію на поселення». Саме ця грамота самим своїм існуванням стала символом та правовим підґрунтям нової спільноти, і, у майбутньому, стане частиною історичної пам'яті «маріупольських греків». Фактично та формально закріплювався новий характер взаємин цієї колективної групи переселенців із російською владою.

Загалом, другий розділ визначає, що історична самосвідомість грецької спільноти кінця XVIII ст. становила собою християнське усвідомлення світу, вміщувала традиційну біблійну історію та візантійську спадщину. Така історична пам'ять підтримувалась вже самим існуванням Мілет-і-Руму. Саме ця спільнота мігрувала з Кримського півострова до Приазов'я у 1778-1780 роках, перенісши на нові місця власну християнську історичну самосвідомість, зберігши стару допросвітницьку румейську самосвідомість.

РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ГРЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В ХІХ СТ.

3.1. Грецька історична самосвідомість у контексті появи Грецької держави в ХІХ ст.

Міграція християн грецького закону з Криму до Приазов'я стала одним з елементів загального історичного процесу перетворень в Османській імперії та в Мілет-і-Рум зокрема. Християни, які залишились на теренах Османської імперії продовжили еволюцію власної самосвідомості, змінюючи при цьому всі її компоненти, в тому числі й історичну самосвідомість. Такий процес розвитку грецької національної ідеї, призвів до серйозних трансформацій визначеної нами в попередньому розділі православної грецької самосвідомості.

Ближче до ХІХ ст. стало з'являтися більше праць, що стосувались політичних, суспільних проблем, як Османської імперії загалом, так і конкретно греків. Із Великою Французькою революцією політизованість суспільно-політичної літератури досягла піку. Активізація політичної думки припадає на 90-ті роки ХVІІІ ст. Це також відображується у активному зростанні книжної продукції, в основному за рахунок світських видань. Протягом десятиліття кількість назв зросла на 20,97%, при частці світських – 43,32% [4.296, с. 117].

Низка перекладів на грецьку мову праць французьких, італійських, англійських та німецьких мислителів становили основну масу видань того часу. Грецькі перекладачі і самі писали окремі праці. Рігас Велестенліс, Констандас, Філіпідіс, Стаматіс, Хрістопулос, Кодрікас – це тільки найвидатніші грецькі інтелектуали останнього десятиріччя ХVІІІ ст. Серед зазначених авторів, що розвивали націоналізм та національне розуміння

суспільно-політичних явищ та процесів виділяється Рігас Велестинлис (Ρήγας Βελεστινλής).

Слід вказати, що Рігаса сучасники називали першим греком-патріотом, що конкретно, у політичних термінах висловив ідею незалежної Грецької республіки [6.359, с. 134]. У друкованому варіанті ідея втілювалась у маніфесті 1797 року «Нове політичне управління мешканців Румелії, Малої Азії, островів Середземного моря та Влахобогданії» [4.296, с. 88], брошура включала в себе революційний заклик, декларацію прав людини, проект політичної системи Грецької Республіки, що мала утворитись на вказаних землях. «Карта Греції» окреслювала землі? на які претендувала нова держава, на південь від Дунаю, острови Егейського моря, та західну частину Малої Азії – які ототожнювались із Грецією, грецькою нацією того часу [6.340, с. 210]. Саме на ці території згодом претендуватиме самостійна Греція, що завершиться низкою балканських війн початку ХХ ст. (поразка у грецько-турецькій війні 1922 року остаточно зруйнувала іредентистські позиції).

Особливо слід підкреслити, що до умовного складу грецької спільноти потрапляли болгари та румуни, які тоді ще не сформували своєї національної свідомості. Як зазначалось, з'явилися лише перші праці інтелектуалів цих народів. Отже, навіть тоді коли сформовано ідею нації (ідею грецької нації, зокрема), етнічна диференціація була відмінною ніж на початку ХХ ст. З цього виходить, що аби бути греком наприкінці ХVІІІ ст. необхідно бути православним Константинопольського патріархату. Більше того, грецька писемність та мова були *lingua franca* Балкан та східного Середземномор'я [6.357], грецьке виховання та знання письма стали свідоцтвом освіченості. Тобто залишаючись маркерами грецької самосвідомості, грецька мова та письмо, православ'я, історія були рівноцінно рідними і для всіх балканських народів, які лише згодом вироблять нову групову самосвідомість на базі власних розмовних мови, письма та автокефалій. Грецький православний націоналізм лише тимчасово об'єднав довкола себе інші національні спільноти, лише на той час поки відбувалось протистояння православної

спільноти із Османської державою. Навіть можна вести мову про тимчасове існування православної паннаціональної спільноти із загальною самоназвою мовою оригінала – «ромеї», а російською – «греки».

Саме на час актуалізації загальноправославного націоналізму припадає переселення християн з території Криму до Російських володінь, до Новоросії, зокрема до Приазов'я. Паралельно формувались православні спільноти по всьому півдню Росії від Одеси до Таганрогу. Всі вони називались грецькими, проте етнічний склад їх був розмаїтий. Часто мігранти походили із території сучасної Болгарії та Румунії, однозначно невідомо яка була доля елінофонів, тюркофонів, слов'ян – саме через те що актуальними були конфесійні ідентифікації. Національна приналежність цих переселенців встановлювалась вже в російському інтелектуальному, лінгвістичному та політичному просторі [6.356, с. 127].

Слід додати, що позиція грецьких інтелектуалів не була солідарною. Існувало щонайменше дві групи із протилежними поглядами. Ідейні пошуки однієї з груп вже представлені в даному дослідженні, іншу групу становили представники традиційного світосприйняття, релігійного. Більшість кліра, що перебував при посадах в Константинополі, а також інших областях імперії займали, або змушені займати ворожу позицію відносно просвітників. Справа дійшла до ворожнечі всередині грецького світу. Так, кінець XVIII ст. визначається гострою полемікою націоналістів та традиційно мислячого релігійного кліру. Полеміка набрала найгострішого забарвлення якраз в останнє десятиліття вказаного століття із появою праці «Анонім 1789 року». В ній відкрито із сатирою зображувались пороки церковників, їх корупція, повне незнання сутності релігійних догматів та підлабузництво. Слідом за цією роботою публікувались відповіді, що захищали честь або навпаки підкреслювали недостойну поведінку кліру: наприклад, робота Х. Памблекіса «Про теократію» [6.345, с. 215].

Врешті, напередодні Грецької революції 1821 року православний грецький світ розколовся на два табори. Два види свідомості – дві ідеї –

Православ'я примирене із Турецьким режимом, та Модерна Грецька нація, яка була несумісна із турецьким домінуванням. Обидві свідомості були поширені серед грецького населення, домінування одного означало підпорядкування іншого, ставлячи антитезис між обома. Саме тому революційні ідеї прийшли разом із грецькими емігрантами-комерсантами, інтелігенцією, що вчилась за кордоном та з ізольованих областей, які були недоступні оку Церкви та її впливу [4.296, с. 244].

На території Балкан та островів Егейського моря, сталася низка грецьких повстань, за участі російських військ протягом російсько-турецьких війн, починаючи із війни 1768—1774 рр. [9.457, с. 97-98] та врешті-решт грецька революція. Її наслідком стало створення самостійної Грецької держави у 1821 р. Кордони не співпадали із обмальованими Рігасом, тобто велика частина греків лишилась поза власним політичним утворенням. Виникла серйозна розбіжність у поглядах між греками у вільній Греції та греками в Оттоманській імперії. Російський дипломат князь Григорій Трубецькой описував його наступним чином: «Якщо греки королівства називають себе наступниками давніх еллінів, то греки, що живуть у Туреччині, чи не з більшою підставою вважають себе нащадками візантійців» [4.296, с. 276].

Територіально вплив просвітницьких ідей розповсюджувався на низку освітніх закладів Балкан та найближчих островів: Іонічні острова, придунайські князівства та трикутник із Яніни, Фесалоніками та містами західної Македонії. Найвизначнішими послідовниками ліберальних ідей Теотокіса та Вулгаріса були І. Місіодакс, Х. Памблекіс, Д. Катардзис. Ближче до середини XVIII ст. у Валахії та Молдавії де протягом початку XIX ст. господарями були фанаріоти з'явилась так називана «придунайська» група грецького Просвітництва: Г. Констандас, Д. Філіпідіс, К. Стаматіс, а також Р. Велестінліс, який конкретизував ідею грецької нації у політичному полі. Крім того, навколо А. Кораіса функціонував гурток у Парижі, а в Яніні навколо А. Псалідаса [6.356, с. 134-159].

Ідеї таких просвітницько-ліберальних, революційних гуртків містять не тільки націоналістичні гасла, для нього націоналізм є засобом досягнення лібералізму. Тому боротьба греків була не тільки за національну незалежність, вона була лише засобом отримання необхідних ремісникам та торговцям економічних свобод із якими пов'язувались щастя та благополуччя. Отже, не можна говорити, що метою ромеїв було створення незалежної православної держави. Ідеєю, яка володіла тодішньою ментальністю це отримання свобод – прав, які пропагувались лібералізмом. Тому ворогом ставала османська адміністративно-репресивна машина. Тобто, консолідована довкола «Мілет-і-Рум» православна спільнота, вмотивована прикладом втілення просвітницьких ідей на практиці подіями Великої Французької революції, розпочала власну боротьбу за щастя, яким його намалювали просвітники.

Грецька республіка Рігаса була новим баченням Візантії [6.357, с. 112]. Із створенням рівної для всіх релігій та народів владою. Наприклад, у 1825-1826 роках грецька влада зверталась до чорногорців та сербів із пропозицією створити єдину державу із концептом «Еллінська раса». В цьому простежується вже племінний, націоналістичний зміст. Македонські слов'яни брали участь у війні за незалежність Греції. Але не за свою націю і не як Елліни, а як православні, за православне королівство. Проте, згодом, внаслідок розвитку націоналізму, внутрішньої політичної боротьби, міжнародного становища Греція, як політична спільнота, розпочала «привласнення» православної символіки, тобто всього що складало православний зміст поняття «грек». Одночасно додаючи нових елементів та нового значення грецькій самосвідомості.

Конфесійна ідентичність трансформувалась у національно-конфесійну. Конфесія виступала не просто релігійною догмою, а комплексом культурних маркерів, з політизацією конфесії, тобто з одержавленням Афінської автокефалії, конфесія стала частиною політичної ідентичності. Державні кордони об'єднували носіїв обох ідентифікацій у спільну групу – формуючи

змішану конфесійно-політичну ідентичність громадян Грецького королівства.

Провідниками мішаного типу грецької самосвідомості стали державні службовці та військові. Вони становили собою групу населення, нову для грецького суспільства (як конфесійної спільноти), яка формувала та пропагувала своїм існуванням та діяльністю нову символіку, нову систему маркерів: державну. Вони формували стандарти спільної мови, культури. Вони стандартизували уявлення про «грецькість» [4.296, с. 42-43].

На початок XIX ст. локальні спільноти, що увійшли до складу грецької держави вирізнялись одна від одної локальними самоназвами, ідіомами, одягом, звичаями. Грецька школа Мілет-і-Руму та збройна боротьба за незалежність об'єднала всі ці культурно різні спільноти у єдиний ідентифікаційний простір, а згодом у єдине державне утворення. Сформовано поведінковий зразок та образ національного героя – «палікарі», хороброго, неголеного відчайдуха, що його поведінковий зразок присутній у грецькій повсякденності і на початку XXI ст. [6.341, с. 243-260].

Окрім героїчного образу, що закріплював певні поведінкові норми, формувались і національні герої, на основі конкретних історичних осіб. Одним з найпомітніших є Рігас Велестінліс, якого повішено 1798 року. Його праці набули популярності внаслідок саме розправи із ним турецькою владою. Його ідеї, книги водночас стали творіннями національного героя [6.348, с. 162].

У державницький час, тобто період існування незалежної Греції, відбувалось конструювання історичної національної пам'яті. К. Папарігопулос та С. Замбеліос (50-60 рр. XIX ст.) створили «національну історію» грецького народу. Греки ставали нацією, а «православний» вже не дорівнювало «греку» за змістом. З переліку Еліни, Греки, Ромеї, Ромії – залишилось лише «Еліни» – напевно через більший зв'язок із античністю. З'явилися болгари, серби, румуни, греки які були категоріями одного рівня, а православний – означало більш широке поняття. Ніхто не цікавився

негрецькомовними греками, поки болгари не почали розвивати власну національну ідею [6.336, с. 184]. Теорія історичної тривалості грецької нації у Папарігопулоса спиралась на розуміння нації, як культурної спільноти у часі та просторі [6.336, с. 215-221]. Показова одна з найвідоміших та впливовіших на націоналістичну думку публікацій «Вступ до історії та відбудови грецького народу» 1846 рік (відома в Греції як «лекція 1846 року»). В роботі визначено сутність терміну «нація» - «нації ... (є) моральні істоти, які формують помалу та розвивають крізь час потреби, інтереси, емоції, звички та ідеї» [6.336, с. 231].

Кілька років згодом, Папарігопулос публікує шеститомну «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» (історія грецької нації) (1860-1874). В ній демонструється прямий розвиток греків, як спільноти, як нації від античного часу до сучасній йому незалежній держави. Тобто вироблено історичну державницьку етнічну міфологічну систему. Нею стверджувалась легітимність Греції як незалежної держави, що спирається на стародавню державницьку традицію [6.336, с. 233-245].

Фактично, він став першим грецьким національним історіографом (у значенні – «той, хто пише історію») [6.337, с. 54]. Вистроювалась риторика – сучасні греки це онуки античних, та діти візантійських. Проте остання робота Папарігопулоса містила дещо інше усвідомлення сутності грецької нації. «Ιστορία грецької цивілізації» 1877 року, подавала загальний огляд історії елленізму, як культурно-ідейної течії, без прив'язки до її етнічного виміру. Такий підхід характерний для частини сучасних грецьких історіографів, проте в XIX ст. Греція потребувала розбудови національного історичного міфу, який би легітимізував існування державності, а еллінізм як культурно-ідеологічна течія не міг надати такого інструменту, як концепція «грецької нації». Останній том «Ιστορίας грецької нації» Папарігопулоса не зміг конкурувати із першими п'ятьма та залишився в їх тіні [6.348, с. 160]. Македонське питання 1992-1994 років продемонструвало, що греки претендують на монопольне володіння минулим. Вони, сучасні, претендують

на назви, які існували 2500 років тому – привласнення історії [6.337, с. 54]. Історична самосвідомість, або ж усвідомлення власного минулого у грецької спільноти в XIX ст. радикально змінилось. Стандартна періодизація грецької історії: Антична Еллада – Візантійська імперія – Туркократія – Грецьке просвітництво – Грецька революція – Грецька держава.

Паралельно із історією політичною, розвивалось самопізнання спільноти в рамках грецької «лаографії» – народознавство засноване як дисципліна у 1884 році Ніколаосом Політісом. Систематизація уявлень про народне, що репрезентує «ми» справило потужний вплив на вироблення «національної свідомості» [6.337, с. 55].

Завданням фольклористів цього часу стало винайдення доказів історичної тривалості античної культури до сьогодення. Національна спадщина, національна традиція, «живі монументи» – греки, що мають довести зв'язок сучасності та античності, надати сучасній державі легітимності та авторитету. В майбутньому етнографічні дослідження дозволять вказувати «живим монументам» їх національність. Якщо винайдені спільні риси, то необхідно віднести до спільної групи. Весь світ переписано за мовною ознакою [6.337, с. 61-62]. Метаксас створив націоналізм «гомогенної та компактної нації». «Компактною» означало «фізіологічної, біологічної, фізичної та історичної єдності» [6.336, с. 236].

Розбудова «еллінської національної ідентичності» відбувалось через мову, історію, географію та наприкінці XIX ст. через фольклор. Відбувалось забуття усього, що не відповідало новій національній концепції. Наприклад, турецькі, албанські, слов'янські назви замінялись елінськими. Востиця стала Егіон, Леонтарі змінилось на Мегалополіс. В тому самому контексті відбувалось «відчищення» мови від латинізмів, тюркізмів, слов'янізмів та інших запозичень у грецькі мови. «Викреслені» слова замінено на грецькі аналоги у буквальному перекладі запозичень. Навіть форма письмового зразка грецької мови отримала назву «кафаревуса», тобто «відчищена» [6.339, с. 39].

На еллінізацію грецька спільнота відповіла з ентузіазмом. Більшість носіїв грецької самосвідомості еллінізували свої прізвища. Так французькі, слов'янські, албанські, турецькі прізвища змінювались додаванням кінцівки -ides, -ades, італійські – -poulos, -atos, турецькі – -tzis, -lis. Особливо активним був подібний рух у 20-х замінюючи турецькі кінцівки -oglu. Грецькі назви отримали і адміністративні одиниці (демос), нижня палата парламенту за першим проектом конституції 1823 року – «вулі», вищий суд – «Арео Пагос» [6.339, с. 42].

Отже, внаслідок діяльності кількох поколінь мислителів, під впливом західних просвітників, частина еліти Мілет-і-Руму засвоїла ліберальні ідеї, та пропагувала їх. Внаслідок сформувалось дві форми змісту грецької самосвідомості – конфесійна та національно-конфесійна. Подальша радикалізація суспільно-політичної думки сприяла утворенню Грецької держави на початку XIX ст. На основі нової подачі історії, православна спільнота «Ρωμαιοί» трансформувалась у етнополітичну «Ελληνες» (також називали себе – «Γένους», «Εθνους», тобто плем'я, нація). Тобто відбулась заміна як самоназви спільноти, так і змісту цієї самоназви. Замість територіально невизначеного «християнського світу ромеїв», елліни отримали територіально визначену орієнтацію, – «Батьківщину» (південні Балкани із архіпелагами). Історична самосвідомість зазнавала потужних змін через забуття святої історії та вихід на перший план яскравого античного минулого, яке визнавалось «по праву» за сучасними греками. Відбулась заміна групових ідентифікаційних символів – античні грецькі пам'ятки замінили християнські святині. Державні грецькі історіографи сформували чітку історичну послідовність грецької нації від античних часів до сучасності.

Із розвитком просвітницьких ідей, мовне питання привернуло велику увагу до себе. В системі світської історичної пам'яті, яку формував просвітницький рух існувала проблема спадкоємності античності та сучасності. Найбільш переконливо на користь прямого зв'язку свідчила

грецька мова. Вона являла доказ того, що спільнота (яку в контексті парадигми націоналізму називають «грецька нація») вижила та пронесла крізь віки свою духовність та своєрідність. Тобто, мова для націоналістів являла собою ключовий символ грецької самосвідомості. Тому мовне питання притягувало до себе усіх діячів грецької національної розбудови [4.296, с. 76-77].

З засобу спілкування та передачі інформації мова стає інструментом розбудови нації. Школи, література, офіційні установи влади стають каналами популяризації та поширення «мови нації». Зазвичай інші варіанти, окрім загальноприйнятого, визначаються як «неправильні», повні запозичень із різних мов, а значить не є «чистою», «рідною» мовою народу [9.451, с. 141-143].

Слід при цьому розуміти, що розмовна мова у виключних випадках співпадає із писемністю. Загалом письмова мова це лише проекція розмовної в знакову систему. Проте, в умовах національного дискурсу писемність стає символом, маркером ідентичності, а не тільки засобом передачі інформації [3.276, с. 120-134].

Від самого початку писемної історії античності відомо про існування кількох давньогрецьких діалектів. В добу еллінізму та наступну добу римського панування аттичний діалект зберігав свої позиції в філософії та розповсюдився на релігійну літературу. Завдяки цьому домінуванню в східному християнстві грецька стала офіційною мовою держави, Церкви та інтелектуального життя у Візантійській імперії. Відбулось мовне та культурне «огречування» [6.353, с. 281-353].

Після падіння Візантійської імперії у 1453 році розпочала ера нової писемної мови: аттичний варіант давньогрецької з деякими спрощеннями. Так, офіційна мова Вселенського Патріарха, як це можна встановити з його листування, була старовізантійською – (η βυζαντινή αρχαϊζουσα), іноді вживалася також проста грецька – (απλοελληνικη). В османську добу Церква

та інтелектуальне життя, яке саме вона і зберігала, користувались давньогрецьким аттичним варіантом (архаїка) [6.353, с. 208].

Отже, на самому початку існування «румейської спільноти», її релігійно-політична інституція вживала два варіанти писемної мови – проста грецька та старовізантійська. Проте це не вказує на існування будь-яких усних діалектів, мова в даному контексті йде лише про письмовий ідіом: офіційний та спрощений.

Грецьку писемну та усну традицію за часів так називаної «туркократії» виділяє зміст видань. Домінуюча більшість як писемних, так і друкованих праць інтелігенції того часу є теологічними та літургічними. Крім того, вони спирались на письмові традиції античної мови, в той час як подекуди у епістолярних та офіційних документах зустрічається багато неологізмів, запозичень із різних мов, часто тюркських [6.340, с. 125-126]. Також виключення становила церковна риторика, яка використовувала спрощену мову (за зразком католицької церкви) для підтримки популярності в народі. Ця традиція бере початок від кінця шістнадцятого століття та досягає поширення на початку вісімнадцятого століття у працях І. Маниатіса [6.354, с. 213-239].

Важливість церкви у збереженні письмової традиції ключова. В часи найгірших умов для писемності зберігалась літературна активність, писались та переписувались теологічні праці. Також слід зупинитись на впливі писемності на усну норму. Службовці церкви часто мали різноетнічне походження, рідною мовою їх були як діалекти грецької розмовної, так і взагалі мови інших сімей – слов'янської, романської, тюркської. Тому офіційна письмова форма старовізантійської використовувалась і як усна загальнозрозуміла мова в церкві. Вона була інструментом комунікації між служителями Церкви. Звісно це ставило деякі бар'єри на шляху інтеграції болгар, румунів, тюркофонів, наприклад, оскільки носіям грецьких діалектів легше давалась офіційна грецька мова (можливо саме тому Патріархат став інструментом творення грецької нації). Крім того, через кращу фінансову

забезпеченість у розвинутих комерційних місцевостях, яким був басейн Егейського моря, в першу чергу існували можливості для функціонування шкіл та середніх учбових закладів. Тобто грецькомовні представники церкви мали не тільки мовні переваги але й чисельні, оскільки випускників шкіл з їх середовища було більше [6.340, с. 150-151].

Р. Клог вказує, що консолідуючими факторами греків були мова та релігія [6.323, с. 84]. В той же час, мова стала головним чином писемна. Саме мова богослужіння була об'єднавчим фактором, оскільки мешканці віддалених регіонів спілкувались різними мовами. Проте за часів Просвітництва постала проблема незрозумілості давньогрецької писемної мови для носіїв не тільки негрецьких, але й для десятків грецьких ідіомів, які потрапляли до шкільної системи. Завданням просвітників була популяризація знань та наукових поглядів на життя. Використовуючи давньогрецьку мову вони мали втрачати набагато більше часу в процесі передачі знань, перекладаючи суть книжок на просту мову. Тому в окремих грецькомовних регіонах Османської імперії шкільні викладачі з початку XVIII ст. почали формувати нову писемність – давньогрецькі знаки із сучасною їм лексикою та граматиною. Приблизно в цю добу з'явилися писемні варіанти «караманлідикі», коли грецька знакова система застосовувалась для тюркських ідіомів [6.324, с. 2-5].

Основна проблема довкола мови зосереджувалась навколо вибору необхідного інструменту, який би допоміг духовному відродженню грецького світу. Автори «Нової Географії» вказували на помилкове судження про те, що зміна мови дорівнює її псуванню. Саме тому частина впливових просвітників, як Є. Вулгаріс, наприклад, вважали що сучасна мова є зіпсованою, і тому не спроможна на письмове існування. Вони вважали, що лише архаїка спроможна повноцінно передати філософські категорії. Розвиваючи цю думку пропонувалось виправити розмовну мову відчищенням та оновленням відповідно до давньогрецьких канонів. Відсуваючи цю думку, Констандас та Філіпідіс стверджували, що така

практика могла привести лише до «мішаного чудовиська», яке буде незрозуміле ні інтелігенції, ні носіям розмовних діалектів. На думку обох авторів зневага до сучасної розмовної мови призвела до широкого розповсюдження неуктва та відсталості. Для широких мас народу повноцінна освіта залишалась недоступною через незрозумілість її мовного інструменту [4.296, с. 115]. А тому вони наполягали на використанні варіанту «апла глоса» – тобто простої розмовної мови (не пояснюючи при цьому, що робити із десятками діалектів).

Н. Теотокіс в своїх працях також застосовував спрощену граматику та лексику. Кілька його праць вийшли з цікавою комбінацією – вступ мовою «архайка», вся інша частина – «апла». Він пояснював свою позицію бажанням розширити прошарок тих, кому зрозуміла філософія.

Константинос-Кесаріос Дапонтес у двотомнику «Зерцало жінок» вибрав також «апла глоса». Його віршовані роздуми надруковано одночасно з працями «Логіка» та «Фізика» Вулгаріса та Теотокіса в одному місті – Лейпцизі. Проте порівняно із обома його поетична праця користувалась найбільш простою мовою. Зміст її розуміло широким комерційним колам, інтелігенції, духівництву [4.296, с. 32-34].

В той же час, існувала мережа церковних шкіл, які розосереджувались по усім селам. В кожному селищі можна знайти писемних людей, які могли читати та писати. Проте (як вже згадувалось про незрозумілість письмової грецької), особливістю церковною освіти давньогрецькою мовою було те, що лише повний курс навчання робив зрозумілими античні, візантійські та сучасні релігійні книги. Звично учні освоювали письмо, рахунок та релігійні ідеї, на цьому завершуючи навчання [4.296, с. 119].

У школах мову вивчали з алфавіту (πινακίδια), продовжували «Октоїхом» та Псалтирем. Такий об'єм дозволяв вивчити лише знаки письма, та вживати їх для приватного листування, використовуючи розмовну мову – саме цим пояснюється розмаїття приватних писемних варіантів, від грецьких діалектів до тюркських (караманлідський та урумський варіанти, які відомі

сьогодні) в той же час, представники кліру, які читали візантійську літературу мали можливість вивчити писемний варіант мови. Ця мова використовувалась як офіційна мова церкви, а також була ознакою приналежності до привілейованого класу християнського суспільства, та освіченості [6.352, с. 216].

Відомо також, що одним з методів викладання учням наукових праць античних та візантійських мислителів були переклади з стародавньої (αρχαία) на «загальну, спільну» (κοινή), (категоріями того часу з «еллінської» на «ромейську») учнями шкіл [6.352, с. 217].

Тому, окрім літератури, офіційної документації та листування для писемності залишався величезний простір повсякденного вжитку. Ці записи виконувались грецькою абеткою, яку засвоювали в школах за «швидким курсом», при тому, що лексика та граматики походила з того розмовного ідіому, яким володів носій. Вони могли бути як елінофонічні, так і тюркофонічні. Великого поширення тюркофонічний вид «народної» мови набув на території Малої Азії. В грецькій історіографії відомий як «Караманлидика» – комплекс тюркомовних ідіомів загальною рисою яких стала вільна лексика та вживання грецьких символів замість арабського в'язу [6.376, с. 25-26].

Але, окрім караманлідикі, яка привертає увагу своєю фонемною негрецькістю, необхідно відмітити, що не існувало і єдиного однорідного мовного простору. Лише різновидів розмовної грецької мови, що відомі на кінець ХХІ століття зберігалось 28 груп [6.358, с. 102]. Кожна з груп має свої лексично-граматичні особливості. При чому в рамках кожної групи, існує ще кілька варіантів, що менш відрізняються між собою. Наприклад, до «понтійської групи» (Н. Контосопулос, Д. Томбаїдіс) відносять говори приазовських греків, які самі поділяються дослідниками на ще п'ять груп. В грецькій лінгвістиці присутня дискусія відносно поділу на групи понтійських ідіомів. У кількох свої працях А. Пападопулос, Д. Томбаїдіс, М. Триандафілідіс полемізують над цією темою, проте єдиного висновку не

виробили. Невизначеність притаманна не лише понтійській групі. Оскільки створення ізоглосів в умовах коли кожний окремий населений пункт мав власні мовні особливості є непростим завданням [6.358, с. 26-27].

Отже, на кінець XVIII ст. у мовному питанні, відносно того, що таке грецька мова, та якою має вона бути аби рахуватись «правильною» склалось кілька напрямів. Започаткований Ф. Коридалевсом (1571-1646) напрямок використання давньогрецької мови текстів Арістотеля, був одним з перших проявів протонаціоналізму. Наслідуючи його Є. Вулгаріс, Ламброс Фотіадіс (1752-1805), Неофітос Дукас (1762-1845), Стефанос Коммітас (1770-1830) вважали що мовою філософії не може бути розмовна мова, повна варваризмів та запозичень з інших мов. Тому формували напрямок «археа глоса» або просто Еллінська (ελληνικά). Вона також становила офіційну мову Церкви Мілет-і-Руму. Крім того, церковними діячами використовувалась спрощена писемність – «Проста мова» (απλή) [6.352, с. 223-224].

Паралельно розвивався напрямок започаткований Франгіскосом Скуфосом (1644-1697) та Іліасом Мініатисом (1669-1714), які вживали розмовну мову регіонів де працювали, як для викладання, так і для написання своїх праць. Сучасники таку писемність називали «Вульгарна» (χυδαϊκή). В контексті цього напрямку можна розглядати і більшість текстів, про які згадувалось. З принципу «хідаїки» бере початок і караманлідика. Тобто це всяке письмо грецькою абеткою та розмовною лексикою.

А також третій напрямок – «Ромейська мова» (ρωμαϊκά), що став основою сучасної мови. Етапною подією в суспільно-політичній та філологічній думці новогрецького Просвітництва була «Ромейська мова» Іоаніса Вілараса (Η Ρωμεϊκή γλῶσσα) – це коротке дослідження, опубліковане у 1814 році. Воно містило пропозицію до грецькомовного суспільства радикально перетворити граматику розмовної грецької мови. Віларас закликав визнати розмовну мову єдиним варіантом духовного, літературного життя. Також, пропоновано замінити давньогрецьку орфографію виключно фонетичною системою письма. Для підтвердження функціональності

пропонованої граматики Віларас включив у свою працю кілька ліричних віршів, а також два переклади творів Фукідіда. Обидві праці відображали націоналістичні політичні завдання лінгвістичної реформи, яку пропоновано суспільству [4.296, с. 81]. Також до напрямку, що розробляв ідею «ромейської мови» відносяться Д. Катардзіс (1730-1807) та А. Хрістопулос (1772-1847). Вони спробували навести порядок та виробити теорію, написати історію мови. У працях «Граматика ромейської мови» (1788 р.) та «граматика Еолодорійської або сучасної розмовної еллінської мови» (Відень, 1805 р.) автори пропонували замінити «природню» мову «ромейв», на протипагу мові староданих еллінів [6.352, с. 227]. Фактично вводились категорії – еллінська мова та ромейська мова, розграничуючи стару та нову мову.

Адамантіос Кораїс (1748-1833) вважав і «апла», і «хідаїка» варіантами неприйнятними через варваризми та вульгарність. Тому запропонував «срединний шлях». Сутність зводилась до використання графіки «еллініки» та слів з вульгарної, розмовної мови, проте відчищеної від варваризмів, тобто запозичень з інших мов. Компромісний варіант Кораїса знайшов підтримку і почав завойовувати позиції, витісняючи усі інші варіанти писемної мови, а разом із поширенням у школах та поширенням самого шкільництва і в розмовних варіантах [6.352, с. 230-231].

Таким чином націоналізм, що зароджувався, отримав символ – ідентифікаційний маркер, за допомогою якого вироблялись «чиста» форма мови, а також чиста грецькість. Цей мовний феномен проявився у виділенні науковими колами початку ХІХ ст. двох категорій, за яким розподілялись усі як писемні так і розмовні норми – існувала «правильна» мова, мова нації, символ нації, всі ж інші варіанти як письма, так і розмовні витіснились до категорії «неправильні» (λαθος). З того часу з'явилась грецька мова, як символ (чітко означений в літературній нормі), та як етнодиференційний маркер. В той же час, сама літературна норма мала два варіанти більш рання «кафаревуса» (вперше використано назву в роботі Н. Теотокіса «Кіріакодроміон» (1796) та «димотіка», вперше згадано Панайоті Кодріка

(1818). Варіант, що запропонований Кораісом (суміш старогрецької та новогрецької), використовувала грецька держава з перших років свого існування, проте, постійно спрощуючи лексичний склад та граматику. З огляду на це, не коректно виглядає казати, що Грецька держава використовувала «кафаревусу», оскільки не існувало фіксованої норми, граматики та лексичного складу мови, це лише був принцип за яким підбирались слова, тобто всі лексеми мали бути грецького походження (своєрідний мовний шовінізм), при цьому зберігаючи спрощену давньогрецьку граматику. В той час як «димотика» мала аналогічний підхід до підбору лексичного складу, та до того ж ще й максимально спрощувала граматику (систему наголосів, синтаксичний зв'язок) [6.352, с. 232].

Привласнення грецької писемності еллінами та її ототожнення із ними почалось та посилилось лише із діяльністю просвітників та появою націоналізму. Тоді ж, у відповідь, з'явився Паісій Хілендарський, який нагадав болгарам про староболгарську кирилицю. Сформувавшись, грецька національна ідея вимагала тепер від всіх, хто називався «ромеем» пов'язувати своє походження із античною Грецією, тому багато колишніх ромеїв обрали іншу самоназву, також у руслі власних націоналістичних дискурсів (болгари, македонці відмовились від «ромей»). Те саме сталося і з самим терміном «ромей» – через трансформацію у національну ідею від самоназви ромеї відмовились на користь античної – «елліни» [6.331, с. 81].

Такі елементи грецькості як мова, церков, культура також були привласнені еллінами. Тому, якщо людина називалась «елліном», але мала відмінності від стандартного образу – розмовляла іншою, або нелітературною «неправильною» грецькою мовою – вона мала «відчиститись». Діалог самосвідомостей ромейської та еллінської закінчився домінуванням останньої та витісненням першої. Поза межами грецького суспільства зміни залишились не так помічені – «грецька» самосвідомість залишилась грецькою.

Отже, «привласнюючи» загальноконфесійні елементи ідентичності, Греція звужувала кількість маркерів: аби залишатись «греком» нового формату – «елліном». Поширюється ідея про зв'язок мови та народу – мова стає маркером істинності відношення до спільноти, до грецької нації. Космас Етолійський вимагав від усіх розмовляти тільки грецькою (замість албанською, слов'янською, волоською) він зауважував православним – «ви втратили мову церкви, ви – греки, а тому маєте розмовляти грецькою. Ви стаєте дурнішими, чим ви краще за дикі створіння?» Грецька мова, як мова релігії, думки уявлявся «розумною» мовою, а інші «дегенеративними», «безкорисними». Наприклад, митрополит Доротеос Сколаріос Деметрійський: «незнання мови – незнання культури» [6.336, с. 159]. Реакцією слов'ян стало, як показав час, відторгнення грецької мови у вигляді рідної, єдиної мови. Себто грецька лишалась рідною лише у тих, хто користувався нею як першою, або як не турецькою мовою – оскільки турецька – мова ворога. Фактично аби лишатись носієм грецької самосвідомості необхідно бути носієм грецької, або визнавати її за рідну. Останній варіант був можливий лише у носіїв мови ворога православних – мусульман-турків. Саме тому, православні та колишні носії тюркомовних ідіомів, згодом стали «еллінами», та долучились до грецької діаспори. Таким чином, грецька державність сприяла виходу зі складу носіїв грецької самосвідомості всіх носіїв негрецьких та нетурецьких мов.

Подальший розвиток грецької самосвідомості йшов шляхом консолідації та стандартизації ключового маркеру: мови. У зв'язку із такою позицією провідних національних мислителів відбувалась і розбудова освітньої системи. Так у 1837 році відкрито Національний Каподистрійський Університет Афін. В той же час, відкрито більше 2000 шкіл, 150 000 учнів усіх вікових категорій сіли за лави. Це приблизно п'ята частина населення всієї держави. Освітні установи змінювали мову, культуру, історичну свідомість. Такі заходи девальвували розмовні ідіоми та введено в широкий

обіг єдину стандартну усну норму, що підтримувалась шкільною освітою, періодикою та літературою [6.336, с. 160-161].

Отже зрозуміло, що в останні роки існування «ромейської спільноти» Османської імперії мовне питання було складним. Відомо також що остаточне регламентування мови (димотика) відбулось протягом 30-40-х років XX ст. у працях М. Тріандафілідіса («Мала граматика новогрецької мови», 1949), а також А. Царцаноса («Новогрецький синтаксис», 1946) [6.352, с. 310-311]. А перехід до неї на офіційному всеохоплюючому рівні, за виробленими стандартами відбувся у 1976 році [6.352, с. 320]. Тобто протягом трохи більше ста років мови, як писемні, так і розмовні, консолідовано в один варіант – новогрецька мова (димотика). Необхідно визначити сутність процесів цього ключового періоду для грецької мови, як національного символу та маркеру грецької самосвідомості.

Отже, на початок XIX століття, сформовано кілька варіантів писемності: «апла еллініка», «хідаїка», «археа еллініка», «ромаїка» (що в подальшому роздвоїлась на кафаревусу та димотику). В розмовному варіанті сучасні лінгвісти виділяють біля 24 груп грецької. Крім того, тими, хто себе називав «ромеями», використовувались тюркські та слов'янські мови. Носії слов'янських мов згодом змінили етноніми на болгари та македонці, а тюркомовні називаючись еллінами, свою мову визначали як неправильну, або як «караманлідіку» – саме за назвою писемності.

Тобто, по-перше, полілінгвістичність розмовних ідіомів православної спільноти Османської імперії не заважала їм мати єдину конфесійну самосвідомість – грецьку.

По-друге, ідентифікаційним маркером виступав письмовий ідіом, який розвивався силами інтелектуальної еліти, та не мав аналогів в розмовній нормі будь-якої з локальних громад Мілет-і-Руму. Як показують випадки творення на основі графічної грецької системи так званих письмових ідіомів «апла» та «караманлідіка», саме писемність стала символом приналежності до грецької православної спільноти. Визнання за «рідний» та використання

грецьких знаків виконувало функцію маркера грецької самосвідомості. Із розвитком націоналізму, появою через це власних писемних норм та фіксації їх в літературі, кожна «нація» виробила власний офіційний ідіом, в той час як грецький лишився «еллінам».

Отже, протягом двох століть грецьку самосвідомість, в тому числі і українських теренів, сконцентровано довкола державності Греції. Внаслідок розвитку складових елементів Грецької республіки зміст самосвідомості трансформувався в етнонаціональний. Національна концепція грецькості витіснила всі інші варіанти, привласнивши право на античну та візантійську історію. Грецька мова під тиском державної освіти, літератури та науки втратила різноманіття і консолідувалась в дві норми. Національна самосвідомість поширювалась навіть на особові імена та назви – викликаючи заміну прізвищ, назв поселень на «еллінські».

Тим часом, носії ще конфесійної грецької самосвідомості в Українському Північному Приазов'ї, залишились поза впливом національних елліністичних процесів Балкан. Їх власні умови життєдіяльності сприяли розвитку нових рівнів формування ідентичності із елементами конфесійного – «маріупольські греки».

3.2. Історична самосвідомість грецької спільноти Маріупольського грецького округу (1780 – 1859 рр.)

Як визначено в другому розділі дисертації, після виселення з Криму грецька спільнота оселилась в Приазов'ї, заснувавши м. Маріуполь та два десятки селищ довкола. Також отримали автономію в межах Маріупольського грецького округу, численні пільги, які закріплювались за вихідцями з Криму та їх нащадками на «вічні часи».

У центрі символічного ряду, що формував нову маріупольську грецьку ідентичність, стало отримання Ігнатієм «Жалуваної грамоти». Сам по собі документ, навіть не дивлячись на його зміст, є «освяченим» символом

спільності групи. Його поява легітимувала перебування греків у Російській імперії, робила їх всіх єдиною спільнотою. Грамота стосувалась лише тих людей, що колись вийшли з Криму та оселились в Маріупольському повіті, тих, хто ідентифікував себе із нею. Саме цьому вона стала фундаментальним символом маріупольської грецької самосвідомості. Звертання до її положень під час конфліктів за землю у ХІХ ст. та збереження її до сьогоднішнього дня в Маріупольському краєзнавчому музеї, демонструє її значення навіть для сучасних представників громади.

Зміст грамоти по-перше, підкреслював єдність переселенців, а також зміну ними підданства – місце хана в політичному порядку мігрантів займала російська імператриця: «...християнам грецького закону ... прийняти всіх вас під Все милостивий наш покров ...». Тобто підкреслювалась єдність мігрантів перед новим сюзереном. Фактично їх визначено у документі групою, вони об'єднані в першу чергу юридичним та соціальним статусом – «переселенці-християни грецького закону з Криму». По-друге, зазначене ставлення як до групи, підтримано виокремленням території, на яку мають право лише представники їх групи: «відвести в Азовській Губернії особливу від інших селищ достатню частину землі ... на користь і вигоду всієї спільноти...» [4.294, с. 349-350].

До територіального виокремлення серед інших підданих імператриці додавались особливі умови оподаткування та державних повинностей. Більше того, спільність групи закріплювалась територією та особливими правами і на майбутнє: «усі ці переваги жалуючи урочисто всьому суспільству на вічні часи» [4.294, с. 349-351].

Особливий статус згідно із положеннями «Жалуваної грамоти» отримав також митрополит Ігнатій: «по смерть його Все милостиво доручаємо паству всіх цих поселян, які з ним вийшли з Криму ...» [4.294, с. 351]. Завдяки ролі ініціатора та представника спільноти перед новим сюзереном, а також посмертного статусу духовного проводиря, Ігнатій став символічною постаттю – відіграв роль у творенні єдиної ідентичності на

зразок «батька нації» європейських зразків – Рігас Велестінліс, Георгіос Караїскакіс для греків Греції, Ататюрк для турків, Тадеус Костюшко для Польщі, звісно із певними особливостями у кожному випадку. Тобто він зайняв місце натхненника, творця спільноти, або ж «нації», такий собі «національний герой». Саме «національні герої» за Б. Андерсоном стоять на початку історії більшості сучасних націй [1.182, с. 201-245].

З огляду на статус церкви, як ядра спільноти, до зазначених маркерів ідентифікації «маріупольський грек» (символічність «грамоти», власна територія, особливі податкові права, «легендарність» Ігнатія) слід додати церковну автономію. Її проголошено законами від 14 березня та 21 травня 1779 р.: першим митрополитом Феодосійським і Маріупольським став з правом довічного управління останній кримський митрополит Готсько-Кафський Ігнатій. Після його смерті місто і грецькі села перейшли у підпорядкування архієпископа Словенського і Херсонського (лютий 1786 — травень 1787 рр.).

У 1787 р. на прохання приазовських і кримських греків призначити їм окремого архієрея з греків, знайомого з особливостями їхнього культу і релігійних традицій, при кафедрі Катеринославської (згодом — Новоросійської) єпархії відкрито вікаріатство під назвою Феодосійської та Маріупольської єпархії. Кафедра вікаріатства знаходилася в кримському містечку Старий Крим, а духовні контора і консисторія при ній — у Сімферополі [4.294, с. 71].

У 1799 р. Феодосійську і Маріупольську вікарну єпархію було скасовано, за словами Указу Св. Синоду від 16 жовтня 1799 р., «з огляду на малу кількість у цій єпархії церков». Таким чином, конфесійна автономія приазовських греків проіснувала лише 20 років, після чого в Маріуполі та повіті було введено церковне управління на загальних підставах. З другої половини ХІХ ст. в грецькі церкви стали призначатися священники з росіян та українців (напр., Ілля Котляров, Василь Ножніков, Павло Щербина — в соборну Харлампіївську церкву Маріуполя). Проте лишити поза увагою

двадцятилітню духовну автономію не можна. Вона існувала на самому початку формування маріупольської спільноти і не могла не справити вплив на напрям ідентифікаційних процесів. Слід додати, що вікаріатство зникло, але обрядові особливості та мова служіння залишалась ще з кримських часів, що мало підтримувати відчуття особливості спільноти щонайменше у релігійної еліти [9.445, с. 65-71].

На відміну від порядку, що існував за султанськими бератами в Кримському ханстві, де митрополит Готфський і Кафський зосереджував у своїх руках не лише найвищу релігійну, але й адміністративну владу, в системі церковного устрою Російської імперії духовний владика греків, митрополит (з 1787 р. — вікарій) Феодосійський і Маріупольський був обмежений у правах щодо управління паствою: в його компетенції залишалося лише керівництво церковними справами. Громадське самоврядування, представлене Грецьким судом, мало повну незалежність від духовної влади. З літа-осені 1779 року світське та релігійне розподілялись на формально окремі гілки управління суспільним життям [1.159].

Отже, до п'яти визначених елементів «маріупольської» самосвідомості, слід додати адміністративно-судову світську автономію, яка посилювала утвердження особливостей маріупольської грецької спільноти.

Маріупольський грецький суд засновано розпорядженням головою комісії з поселення виведених із Криму християн М. Мартіним від 28 червня 1780 р. Суд виконував адміністративні, поліцейські та судові функції, що само собою групувало спільноту довкола нього. Зосереджуючи на собі увагу спільноти, розповсюджуючи свою владу на фіксовану за спільнотою територію цей орган, також, був виборним. Голову та чотири «засідателя» вибирали терміном на 3 роки уповноважені грецьких сіл та міста Маріуполя. Також оскільки переселенці не володіли російською, у суді працював товмач. Їх служба оплачувалась із фондів Азовської губернської канцелярії [1.157].

Згідно із предметним дослідженням М. Подгайко [9.454], засідателі поміж собою розподіляли різні аспекти роботи. Так, на одного покладалися

обов'язки слідчого, на другого – казначейські, а третій виконував поліцейські обов'язки. Столів у суді було шість: карний, громадський, слідчий, господарський, сирітський та поліцейський. Секретар та столоначальники суду призначалися тією адміністративною владою, якій підпорядкувався спочатку Маріупольській повіт, а пізніше Маріупольський грецький округ. Суд мав свою печатку: шестикутний хрест над місяцем – знак перемоги християнської релігії над мусульманською [9.454, с. 105]. Тобто, ключовий орган влади серед місцевих греків підтримував своєю символікою серед усього населення певну конфесійну ідентичність на владному рівні функціонування історичної свідомості.

Однією з функцій суду було складання звітів щодо розвитку господарства. Щорічно грецький суд звітував про стан господарських справ в Маріуполі та грецьких слободах. Його члени займалися рутинною обліковою роботою, вели іншу статистичну документацію. Документи містили статистичні дані стосовно всіх сфер життєдіяльності населення округи – чисельність мешканців, кількість придатної і непридатної землі, будівель, стан землеробства, скотарства, торгівлі, криміногенної ситуації [9.454, с. 127-134]. Тобто, ця печатка із релігійним змістом мала широкий вжиток.

Загалом маріупольський грецький суд – орган самоврядування, який виконував адміністративні, поліцейські та судові функції щодо всіх осіб грецької національності у межах адміністративно-територіальної автономії. Основні напрями діяльності суду: судочинство в цивільних справах, в яких брали участь греки; поліцейська справа – таємний нагляд, здійснення розшуку, затримання злочинців та взяття під варту; митний контроль; виконання секретних постанов губернського правління – розшук втікачів арештантів, фальшивомонетників тощо; контроль за господарськими справами, складання звітів щодо економічного розвитку округи [9.454, с. 141].

Отже, з точки зору впливу на ідентифікаційні процеси такої установи як «Маріупольський грецький суд», визначаються наступні елементи. По-

перше сам факт існування суду, як управлінського інституту, повноваження якого поширювались на територію спільноти «маріупольські греки». По-друге, виборність складу установи, надавало їй легітимності як захиснику, організатору життя та представнику спільноти. Ідентифікаційна приналежність суду проявлялась у символіці печатки із хрестом та місяцем. Фактично, суд обмежувався не тільки територіально, а й ідентифікаційно – бо тільки «маріупольські греки» формували склад та входили в сферу повноважень установи. По-третє, діяльність суду, а саме щорічні описи господарств кожного села, що входили в його орбіту, закріплювали ідентифікаційну приналежність, вказували на місцезнаходження місцевого центру влади (Маріуполь) та таким чином підтримували цілісність спільноти через забезпечення внутрішніх зв'язків між дрібнішими її частинами. Згаданий Маріупольський грецький суд ставав одночасно символом та й суспільним інститутом «маріупольської грецької самосвідомості».

Своїм існуванням та діяльністю суд актуалізовував та підтримував спільну пам'ять, формуючи таким чином спільну ідентичність. Об'єднуючи довкола Маріуполя, як адміністративного центру інші населенні пункти, що пов'язували минуле із Кримом, а майбутнє із Маріупольським повітом. Тобто, реалізовувалась уява спільноти себе як у просторі, так і часі. Він виступав джерелом консолідації та гарантом пільгового становища всіх, хто мав статус маріупольських греків.

Логічним підсумком боротьби греків за реалізацію автономістських привілеїв стало утворення в 1807 р. Маріупольської грецької округи. Керівна роль в окрузі покладалася на Маріупольський грецький суд. Округ поділявся на три частини (дистанції), кожна з яких підпадала під юрисдикцію особливого засідателя, який виконував обов'язки пристава. Маріупольський грецький округ підпорядкований Таганрозькому градоначальству, а з 1859 р. – Катеринославській губернській управі [2.183, с. 68].

Ідентифікація «Маріупольські греки» підтримувалась окрім символів, території, топонімією та історичної пам'яті ще й поточною суспільною

діяльністю громади. Мова йде про практичне застосування прав маріупольської грецької спільноти у господарчому та духовному житті, освіті.

Обмеження подушного землекористування 30 десятинами й надлишковий розмір вільної площі землі Маріупольської округи, яка надавалася грекам, але залишалися поза їх наділами стало потужним фактором актуалізації, як історичної пам'яті спільноти, так і пов'язаних із нею особливих прав її членів. Надавши землю поселенцям у 1779 році, уряд ставив умову колонізувати її протягом 10 років. Після закінчення цього терміну всі незаселені землі повинні були повернутися до казенного фонду [9.450, с. 69].

Імператорським указом таганрозькому градоначальнику від 9 червня 1808 р. уряд підрахував, що після наділення маріупольських греків землею по 30 дес. на кожну ревізку душу невикористаної землі залишалось 427 000 дес. Уряд востаннє попереджав греків, що їм дається 3-річний термін для остаточного заселення всіх земель округи [9.450, с. 70-72].

Греки намагались протистояти вимогам уряду та наполягали на тому, що жалувана грамота «навічно» надавала землі від р. Солоної до Кальміусу, а насправді грекам відведено меншу територію, від р. Вовчої до Кальміусу, звинувачували уряд у тому, що він не створив сприятливих умов для виводу нових переселенців із Кримського півострова. У березні 1816 р. ними було подано скаргу імператорові на порушення привілеїв і намагання відібрати частину пожалуваної їм землі.

Крім землеволодінь піднімалось також питання пільг відносно купців міста Маріуполя, де згадувалась «Жалувана грамота» та кримське походження спільноти. 5 грудня 1799 р. складено прохання до імператора Павла I від імені повіреного «грецького міста Маріуполя градських і сільських жителів» Фотія Матвійовича Логофетова, де останній, вказуючи на умови грамоти Катерини II, зазначав щодо неправомірності рішення

Новоросійської казенної палати про збільшення збору та запровадження обмежень на продаж горілчаних виробів [9.446, с. 145].

Російський уряд розглянув скаргу маріупольських греків, і відповідно до умов жалуваної грамоти від 21 травня 1779 р. прийнято імператорський указ (31 січня 1800 р.), за яким новоросійського губернатора та губернське правління зобов'язано зняти збільшений відсотковий збір із маріупольських купців та звільнити маріупольських греків від військових постоїв. При остаточному розгляді зазначеної справи 2 травня 1800 р. Сенат видав указ, який забороняв стягувати з греків додаткові податки, а вже зібрані до цього кошти слід зарахувати до майбутніх платежів. Сума зібраного за два роки (1798 та 1799 рр.) додаткового платежу, як зазначалося в рапорті Новоросійської казенної палати, становила 391 крб. 51 коп. із загальної суми оголошеного капіталу 58 315 крб. [9.446, с. 146].

Тобто по-перше, тривала у часі суперечка із урядом згуртувала спільноту навколо «Жалуваної грамоти», гарантованих нею спільноті пільг. По-друге, консолідована позиція спільноти сприяла формуванню та фіксації назви спільноти з боку уряду – «маріупольські греки». Так, 19 лютого 1824 р. імператором підписане «Положення про землі маріупольських греків». Надалі цей етнізм закріпився у вжитку й урядовими органами. Наприклад, було складене прохання маріупольських греків, схвалене 6 травня 1863 р. «височайше затвердженою думкою Державної ради про обкладення маріупольських грецьких поселенців поземельним збором взамін тієї, яку платять вони подушно» [9.450, с. 72].

Суперечка уряду та грецької маріупольської спільноти тривала до початку Великих реформ 60-х років XIX ст., коли греки востаннє намагалися поновити свої права на всю пожаловану землю в 1860 та 1861 рр.

Уповноважений від грецької громади грек Григорій Пача, зібравши докупи всі обвинувачення як до уряду, так і до окремих осіб, подав прохання Сенату. Він просив затвердити у правах спадковість на землю, даровану їхнім пращурам, які вийшли з Кримського півострова у кількості 20 000 осіб

по 30 дес. на кожного – разом 600 000 дес.; також на землі для міського вигону – 12 000 дес.; для рибальства – 6 000 дес., для скотарства і заселення в майбутньому – 150 000 дес. Разом – 768 000 дес. Крім того, він вимагав переіменувати землю для об'єктивного обкладання податками, обчислити та повернути грекам надлишкові податки [9.450, с. 73].

Проявила себе групова ідентичність і в ставленні членів спільноти до немісцевих. Об'єднані навколо спільних привілеїв та територіальних прав, мариупольські греки підтримували групову ідентичність, що також проявлялось у міжетнічних відносинах, актуалізуючи тим самим комплекс маркерів «ми-вони». У 1843 р. ревизору від сенату М. М. Жемчужникову було подано скаргу, в якій повідомлялося, що в місті всупереч волі городян селяться «іноземці» і відставні солдати. Всього згідно з ревизькою казкою з числа першопоселенців в місті налічувалося 1518 купців (членів купецьких сімей). А «іногородніх» було 8 родин. Зайвими здалися першопоселенцям і новоприбулі з Малої Азії, що «вийшли з турецького володіння» та заснували село «Анадоль». З числа прибулих (59 душ чоловічої статі) 15 сімей (48 чоловік) побажали «вписатися в поселенські звання за цим селом» [1.98] 168].

Загалом випадок із селом Анадоль є показовим у плані практичного використання етнічного сприйняття «мариупольськими греками» себе та інших «греків». Їх не визнали членами спільноти, це вказує на один з варіантів практичного використання самоідентичності, або, щонайменше, на небажання актуалізовувати більш охоплюючі ідентифікації, ніж локальна «мариупольський грек». На порядку денному стояла не самосвідомість, а земельні наділи і пільги, що до них додавалися, і це показало реальне значення приналежності до мариупольських греків – гарантія пільг та земельної власності за ними.

Отже, борючись за спільні права на землеволодіння, та пільги щодо податків та постоїв, а також особистість відносно «іноземців» «мариупольські греки» застосовували як спільну самоназву, так і згадки про спільне минуле,

консолідовували власну позицію і виробляли спільні вимоги. Попри те що ця діяльність належала певним невеликим «ініціативним групам», проте їх поява вказує на наявність та актуальність маріупольської грецької ідентичності. Тобто суперечки із урядом за пільги та землю протягом 70-80 років являли собою інтегруючий фактор у формуванні спільних ідентифікацій.

«Натовп біля монастиря на березі Дінця біля підніжжя Святої гори. У строкатій верениці траплялися і маріупольські греки – хуторяни, сильні, статечні і ласкаві люди, далеко не схожі на тих своїх земляків, які наповнюють наші південні приморські міста» [3.276, с. 286-287]. Так написав російський письменник XIX ст. А. П. Чехов. Він був родом з Таганрогу та розбирався у особливостях народів, що населяли Південь Російської імперії. Якби там не було, а термін, яким самовизначалась спільнота, зафіксовано навіть у російській літературі.

Окремо слід розглядати роль мови, освіти та духовного життя як факторів, що впливали на перебіг ідентифікаційних процесів спільноти. Всі три зазначені аспекти життя громади мали спільне джерело. Ним було православне церковне середовище.

Як згадувалось, одними із перших будівель у нових заснованих селах Маріупольської округи стали церкви та храми. Як і в Криму, осередками освіти мали стати саме такі будівлі. Крім того, виникла ідея створення місцевого центру духовної освіти. Після смерті митрополита в 1786 р. Никифор Феотокі, відомий грецький просвітител, на той час архієпископ Словенський і Херсонський, у підпорядкуванні якого перебували благочиння Маріуполя і його округу запропонував використати пожертвовані кошти на відкриття в Маріуполі початкового «елліно-російського училища» [3.253, с. 7-8]. Слід зазначити, що Феотокі займався грецьким просвітництвом і на Батьківщині – він відкрив і утримував власним коштом на Керкирі (о-в Корфу) училище з курсом навчання, що наближався до гімназичного [3.267, с. 113]. Така активна позиція спостерігалась у руслі загального

просвітницького руху, що набирав риси націєтворчого, і став таким, як показано у другому розділі даного дослідження. В Полтаві разом із Вулгарісом Теотокі заснував семінарію.

В Маріуполі училище мало стати доступним для дітей всіх верств і майнових прошарків грецької громади Маріуполя і довколишніх сіл, а в перспективі вважав за необхідне організувати за рахунок училища видачу допомоги — одягу та їжі — старанним учням з бідних сімей, а також сиротам. Найбільш здібні учні отримували б можливість продовжити навчання у Полтавській семінарії, інших навчальних закладах, по закінченні котрих, як передбачав просвітитель, перед грецькими дітьми відкрилися б перспективи корисної для громади праці у ролі священників, вчителів, державних службовців тощо [9.445, с. 57]. Однак спроба відкрити в місті навчальний заклад видалася невдалою: 28 листопада 1786 р. Никифор Феотокі був переведений до Астрахані, і, таким чином, важливий в історії освіти греків Маріупольщини почин не знайшов завершення [3.267, с. 125].

Мета Теотокі була суголосна із загальним рухом грецького просвітництва, в якому розмовні діалекти православного населення, константинопольського патріархату (грецької церкви) сприймалися як «забруднені» варіанти «справжньої» грецької мови.

Отже, намагання Теотокі не реалізувались, проте відомо, що з 1810 р. в Маріуполі існувало приватне грецьке училище, утримуване купцем Поповим. А з 1817 року розпочався трирічний процес організації училища в Маріуполі. Слід додати, що попечитель Харківського навчального округу та начальник Таганрозької дирекції училищ постійно надсилали до Маріупольського грецького суду, на адресу попечителів майбутнього училища, листи з наказами прискорити процес організації закладу і навіть погрозами вжити адміністративні заходи в разі невідкриття училища найближчим часом. Тобто місцева грецька громада не особливо потребувала такого закладу, оскільки займалась його організацією лише під тиском з боку царського уряду [9.445, с. 57-58].

15 вересня 1820 р. Маріупольське грецьке училище відкрите. Воно стало одним з дев'яти просвітницьких грецьких закладів Російської імперії. Строк проходження курсу складав один рік. Предметами вивчення встановлювались: новогрецьке читання і письмо, історія, географія (з 1827 р.). Мовою викладання також була грецька. Вивчення російської мови почалося з 15 вересня 1821 р. [4.296, с. 76-77].

В грецькому училищі навчалися лише хлопчики. Навчання для дітей всіх станів безкоштовне. У перший рік до училища прийнято 30 дітей. Новогрецька мова викладалась протягом перших 50-ти років існування училища. Відомі імена греків-вихідців з Туреччини і Греції, що в різний час викладали грецьку мову. Вивчення російської мови в грецькому училищі почалось з 1821 р., коли паралельно з грецьким класом відкрито російський. Вже у 1829 р. створене друге відділення цього класу. Наступного року директор Таганрозької училищної дирекції, дбаючи про «посилення занять російською мовою» наказав відкрити в училищі другий російський клас. У 1834 р., за наказом директора Таганрозької училищної дирекції Бабічева, грецькі класи об'єднані з російськими: викладання в них проводилось двома мовами по черзі [3.258, с. 323].

Отже, у єдиному світському навчальному закладі Маріуполя, та всієї маріупольської грецької спільноти, поширювались паралельно два види граматики – російська та новогрецька. Треба пам'ятати про невідповідність новогрецької граматики усним традиціям, не тільки маріупольських греків але й більшості інших усних грецьких ідіомів. Мова йде про можливість впливу новогрецької лексики на розвиток місцевих говорів. По-перше, приналежність говору м. Маріуполя до тюркської мовної сім'ї. По-друге, за рік вивчення новогрецької граматики лексика не встигала увійти до усного обороту. По-третє, якби окремі елементи новогрецької проникли до усної традиції, малочисельність випускників грецького класу (близько 30 осіб щорічно) не справила би необхідний тиск, аби витіснити місцеві мовленнєві норми. Тому, таке викладання могло дати лише одне – вивчення грецької

знакової системи для вільного написання місцевих грецьких та тюркських ідіомів.

В той же час, російська знакова система, яку засвоювали у російських класах того самого училища мала більш активне використання, через російськомовне економічне та політичне оточення. Попри невелике практичне значення, викладання новогрецької мало символічний зміст. Автономна спільнота із гарантованими автономними правами, статусом, територією, адміністрацією, власним центром (Маріуполем) мала мати власний навчальний заклад із викладанням власною мовою. А те, що тюркомовні люди заснували грецькомовне училище, пояснюється їх конфесійною приналежністю. Бо ж офіційною мовою православних Константинопольського патріархату була грецька. Цей факт демонструє зміст маріупольської грецької самосвідомості на початок XIX ст. – конфесійна.

Паралельно вказаному училищу функціонував також духовний заклад. Відкриті в 1825 р. перші два початкові класи нового навчального закладу утворювали так зване «парафіяльне училище». 2 вересня 1826 р. введені ще два відділення, які отримали назву повітового духовного училища [3.258, с. 324-327].

Від самого початку маріупольські духовні училища призначалися для навчання дітей грецького духовенства. Головною метою навчальних закладів, за «Правилами про утворення духовних училищ і про утримання духовенства при церквах» (1808 р.), стало «грунтовне і тверде вивчення предметів, що належать духовному званню». Особлива увага приділялась вивчанню дітьми священнослужителів давніх мов — грецької і латини [9.445, с. 64-69].

До парафіяльного училища мали право вступати діти всіх церковнослужителів Маріупольського повіту, що досягли шестирічного віку. Курс навчання становив два класи і передбачав проходження програми за два роки. Предметами вивчення були: грецьке і російське читання і письмо,

початкові правила російської граматики, перші чотири дії арифметики, церковний нотний спів, скорочений катехізис. Повітове училище приймало до своїх стін випускників парафіяльного училища, які виявили успіхи в навчанні. Протягом чотирьох років, відведених на проходження курсу в 2-х відділеннях повітового училища (по два класи в кожному), учні мали вивчати елементарну граматику грецької мови та латини, російську і церковнослов'янську мову, математику, церковний спів, початки історії та географії, біблійну та церковну історії, розгорнутий катехізис. церковний устав [9.445, с. 66-71].

Тобто призначення училища вузько прикладне – лише виховання нових священників. Цікаво, що місцеві мешканці, згідно із пільгами наданими їм Катериною II, не переміщувались в інші місцевості, а залишались на теренах Маріупольського грецького округу. Таким чином спільнота замикалась у собі. Оскільки сама для себе готувала священників усіх рівнів: від сільських до повітових. В той же час необхідно зазначити вплив існування власних духовних закладів на замкненість та самодостатність життя духовного кліру. Виховуючи сановників початкового та середнього рівнів для служіння у місцевих храмах, маріупольські греки закривались від появи в їх населених пунктах росіян, із власною ментальністю та мовою.

Окрім світського грецького училища та училищ духовного відомства, в першій половині XIX ст. на Маріупольщині існувало кілька приватних парафіяльних училищ і шкіл. Так, в документах Маріупольського грецького суду існували відомості про приватні школи, що діяли на 1826 р. в Маріуполі: при церкві Різдва Богородиці, в будинку купця К. Попова, а також школа, утримувана місцевим писарем [9.445, с. 14-19].

Вчителями в цих приватних закладах були представники духовенства й греки з-за кордону, вони навчали дітей грецькому і російському читанню та письму, а також молитвам. В школі, що існувала деякий час в будинку члена Грецького суду купця Кирила Попова (одного з тих громадських діячів, хто активно виступав проти русифікації навчального процесу в грецькому

училищі), здійснював викладання спеціально запрошений до Маріуполя грек Михаїл Каловрасі [9.445, с. 65].

Позиція зазначеного члена суду є показовою з огляду впливу особистих інтересів представників влади на розвиток суспільних ідентифікаційних процесів та їх трансформації з конфесійних на суспільно-політичні, національні. Оскільки він особисто зацікавлений у автономії, тому не бажав зросійщення. Йому особисто для збереження владних повноважень потрібна особливість групи, завдяки якій вона залишалась консолідованою. Для продовження свого існування влада потребувала цих групових особливостей – такою могла бути етнічна. Базуючись на цій етнічній особливості владі, звичайно, забезпечено майбутнє.

Протягом 40–50-х років у Маріуполі і повіті існувала практика приватного навчання у запрошених з-за кордону вчителів-греків, а також в майже повних (за кількістю учнів та об'ємом дисциплін, що викладались) приватних навчальних закладах. До таких належали: приватна практика грецького вчителя Метакси; навчальні заклади, утримувані маріупольським міщанином Ф. Поліхроновим та купцем А. Є. Палеологом; приватні школи та пансіони для навчання грецьких дівчаток, відкриті освіченими маріупольськими мешканками — дружиною штабс-капітана Грековою, міщанкою Недзельською, дочкою вчителя парафіяльного училища Кунаховою, дружиною лікаря Беногло, міщанками Померанцевою, О. Медведською та ін. Фінансування цих закладів відбувалося на кошти, що цілком складалися з платні за навчання, яка досить висока: наприклад, учениці пансіону О. Медведської сплачували щорічно за своє навчання від 25 до 100 руб. [9.445, с. 67].

Отже, ідентичність «Маріупольський грек» протягом першої половини XIX ст. розвивалась, підтримувалась та змінювалась завдяки низці факторів серед яких: права на землю, пільги купцям, замкненість групи відносно «іноземних» греків, замкненістю духовного кліру, вивченням письмової грецької мови, як конфесійного маркеру. Актуалізована групова

ідентифікація обслуговувалась системою маркерів: «Жалувана грамота», власне вікаріатство та обряд служіння, символічна постать «батька» спільноти – Ігнатія, спільною «власною» територією.

Але в другій половині XIX ст. розпочався процес поступового знищення елементів, на яких трималась система значень маріупольської грецької самосвідомості.

З середини XIX ст. у житті маріупольської грецької спільноти розпочались зміни. По-перше, у 1859 р. затверджена думка Державної Ради, згідно з якою в Маріуполі дозволялося селитися особам негрецької національності. І до цієї постанови негрецьке населення оселялось на теренах округу та м. Маріуполя. Від початку XIX ст. заробітчани, торговці та інший люд Російської імперії наповнював м. Маріуполь. Крім того, німецькі, козацькі, єврейські поселення засновувались із згоди уряду [3.254, с. 88-89]. Проте, офіційний дозвіл оселятись не тільки в межах повіту, але й у самих поселеннях, зокрема «столиці» маріупольських греків послаблював автономність та ізолюваність спільноти. З іншого боку навпаки, – створював можливість для постійного контакту у побуті із «чужинцями». Вже на кінець 1860-х років греки становили лише половину всього населення округу. Попри це, поселення греків залишались моноетнічними, а якщо і були немісцеві мігранти, то їх місце поселення називалось «слобідками», такі назви зустрічаються і на кінець XX ст. у с. Сартана та м. Маріуполі. З середини 70-х років і до 20-х років XX ст. грецьке населення складало третину всіх жителів Маріупольського повіту [9.445, с. 71].

По-друге, думка Державної ради доповнювала Жалувану грамоту поясненням, що привілеї розповсюджуються лише на тих греків з нащадками, котрі оселені на цих землях на підставі першого виклику уряду. На греків, котрі оселилися пізніше, ці пільги не розповсюджувалися. Треба нагадати, що у 1829 р., вихідці з Малоазійського Понту заснували на території Маріупольського грецького округу село Анадолю [1.95]. Також у 50-х рр. XIX ст., коли після закінчення Кримської війни 1853–1856 рр. Сто

тридцять п'ять (за іншими відомостями – 201) осіб з колишнього грецького легіону були поселені біля міста Маріуполя. Вони заснували у 1857 р. на місці зниклої Гозадинівки село Митрополитське або Волонтерівку [1.172]. Отже, обидва випадки підселення до маріупольських греків «інших» греків розв'язувався створенням окремого населеного пункту. А в останньому випадку із звітів Маріупольського повітового земства відомо, що спочатку волонтерів поселили у с. Сартана, але вони відмовились і заснували власне селище в 5 км нижче за течією р. Кальміус. Поєднуючи, два факти окремого поселення, відчуження немісцевих греків від маріупольських, а також правове протиставлення «нащадків» та інших, показовим видається практичне значення та актуальність для місцевих мешканців ідентичності «маріупольський грек».

Отже, моноетнічність «розбавлено», а також підкреслено особливість «маріупольських греків». Проте процес девальвації автономії так само як і деактуалізація вказаної ідентифікації грецької спільноти продовжувався.

Міністерство юстиції, відношенням від 12 жовтня 1859 р. повідомляло Правлячому Сенату про схвалення російським імператором 28 вересня того ж року пропозиції Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернатора. Імператорським указом в містах Маріуполі і Нахичевані судова справа відокремлювалася від поліцейської. Міська і повітова поліція у Маріуполі засновувалася на загальних умовах і виводилася з компетенції Грецького суду. Маріупольський грецький округ переданий з Таганрозького градоначальства у ведення Катеринославського губернського правління, з перейменуванням цього округу в Маріупольський повіт. Фактично, це означало ліквідацію грецької адміністративно-територіальної автономії [1.174; 1.175].

Черговим кроком у цьому напрямку було прийняття та приведення до дії в Катеринославській губернії «Судових Уставів» 20 листопада 1864 р. Згідно з ним за Маріупольським грецьким судом залишалися лише справи з сирітського суду, казначейські справи з продажу гербового паперу, патентів,

свідоцтв та справи стосовно продовольства арештантів [1.174, арк. 217-230]. Ще більше послаблення самоуправління греків сталося 29 лютого 1868 р., коли «для узгодження височайше дарованого привілею ... із загальними судовими засадами» [1.175, арк. 16].

На підставі Правил про скасування магістратів і ратуш від 13 квітня 1866 р. реформовано маріупольське поліційне управління, з того часу цивільне і карне судочинство серед населення округу здійснювалось в межах загальноросійського судового і поліційного устрою. справи з управління міського господарства покладено на міські Думи, а обов'язки, які раніше по закону виконували члени магістратів та ратуш, повинні перейти до членів Міських Дум. 30 квітня 1869 р. скасовано судове значення Грецького суду, після чого в його віданні залишилися тільки господарські і фінансові справи [9.445, с. 70].

В тому ж році відкрито земство для Маріупольської округи та мирові установи в м. Маріуполі і в окрузі з приєднанням до нього Таганрозького окружного суду. На початку 1869 р. Маріупольські повітові збори обрали місцевий виконавчий орган — земську управу. І, нарешті, восени 1870 р., по закінченні терміну дії повноважень голови і членів грецького магістрату, всі справи його компетенції остаточно передано до міської думи [9.454, с. 161-162].

Для вирішення адміністративно-господарських завдань на території міста 12 червня 1870 р. обрано виконавчий орган думи — Маріупольську міську управу. У її юрисдикції знаходилися благоустрій (освітлення, каналізація, водогін), міський транспорт, засоби зв'язку, керівництво портом, організація торгівлі, фінансово-кредитна, культурно-освітня та медична справи Маріуполя. Міське Положення 1870 р., вдосконалювали систему управління в Маріупольському окрузі. Міністр юстиції, ордером від 6 квітня 1870 р. доручив обер-прокурору запропонувати Правлячому сенату вважати справу, стосовно неправомірності застосування «Правил про скасування магістратів і ратуш» до Маріупольського грецького суду, завершеною.

Пропозицію міністра юстиції підтримав і Господарський департамент Міністерства внутрішніх справ [9.454, с. 162-165].

В 1873 р. земство Маріупольської округи увійшло до складу земства Маріупольського повіту. Були обрані загальні мирові судді, а наглядачі і урядники скасовані. У 1874 р. остаточно ліквідовано грецьку духовну оригінальність – а саме в грецьких селах в храмах введено російські звичаї богослужіння – старослов'янську мову, норми, а також збільшилась кількість священиків немісцевого походження [9.454, с. 164-165].

Останнім державним актом, що остаточно позбавляв пільг та особливих прав «маріупольських греків» Височайше Затверджена Думка Державної Ради «Про влаштування поселення греків і вірмен» від 18 березня 1875 р. Греків і вірменів Маріупольського і Ростовського повітів Катеринославської губернії введено до загального складу її населення. Їх підпорядковано загальним губернським, повітовим і місцевим установам. У сплаті податків маріупольські греки прирівнювались до усіх жителів Росії і підкорялися загальним державним і земським грошовим і натуральним податкам [9.454, с. 161-162].

В той же час, набували поширення та ставала все більш актуальною та практично значимою загальноімперська ідентичність «росіянин». Епіцентром трансформації маріупольських греків на «росіян» стало земство. До 1869 року з Олександрівського повіту виокремлено Маріупольський грецький округ та перетворено його на повіт. Постановою Державної ради від 10 лютого 1869 року «Про створення земських установ в Маріуполі Катеринославської губернії...» створено земство з 4 міських представників та 6 сільських. Перше засідання сталось у грудні 1869 року [2.205].

Слідом за цим 24 грецькі села та Маріуполь згідно із постановою Державної ради від 26 грудня 1872 року «Про зміну кордонів Маріупольського та Олександрівського повітів» [2.204] об'єднано із Маріупольським німецьким колоністським округом, Маріупольським менонітським округом, єврейськими Затишнінськими та Графськими

наказами, землями розформованого Азовського козацького війська та 13 селянськими волостями. Число членів земства збільшилось до 20 представників. Сесії проводили восени щорічно. Для земства у 1875-76 роках збудовано окрему будівлю [3.254, с. 439]. Перший друкований звіт Маріупольського земства видано у 1875 році [1.129].

Отже, у рамках перетворень Маріупольського повіту ліквідовано територіальне самоврядування та символічний зміст кордонів «власної» землі маріупольських греків. А зібрання німецьких, грецьких, єврейських, козацьких та селянських земель під управлінням Маріупольського виборного земства та у кордонах єдиної адміністративної одиниці розпочало формування імперської багатонаціональної ідентичності.

Запровадження земської реформи, «Судових уставів» 1864 р. та «Городового положення» 1870 р. створило новий, уніфікований механізм здійснення адміністративної влади, судочинства та самоврядування як у містах, так і в сільській місцевості. Спеціальними актами від 1868 та 1875 рр., пояснювалось яким чином на практиці мають діяти нові загальнодержавні закони на землях маріупольських греків. Той суспільно-політичний інститут, що повсякденним функціонуванням закріплював та підтримував маріупольську грецьку самосвідомість як самодостатню групову ідентичність, який робив її значною та важливою ознакою щоденного існування скасовано. Його місце зайняли загальноприйняті, звичайні для інших регіонів Російської імперії земства, міські думи та суди. Більше того, маріупольська грецька самосвідомість перестала бути рисою, що захищала від набору в армію, пільгове оподаткування та робила легальним перебування на території грецького автономного округу. Тобто, разом із реформами в Російській імперії зруйновано комплекс суспільно-політичних інститутів, який підтримував маріупольську грецьку самосвідомість. З 70-х років XIX ст. така ідентичність, підтримувана громадським правом власності на вже отриману землю, не надавала ніяких інших особливих прав або пільг її носіям. Сталася деактуалізація її значення.

Отже, протягом п'ятнадцяти років ліквідовано інститут самоуправління маріупольських греків, їх територіальну та духовну автономію, позбавлено їх самих пільг та особливого статусу. Крім того, остаточно знецінилась та поступилась місцем російській грецька графічна система письма. Всі установи переходили на кириличне письмо. Із набору факторів які підтримували ідентифікацію «Маріупольський грек» на післяреформену добу залишались оригінальні місцеві говори, місцеві сільські ідентифікації, права на землю у приватному володінні та історична пам'ять у піснях, переказах та легендах. Протягом 20 років маріупольську грецьку спільноту позбавлено автономії, пільг, території, прирівнено у правах та обов'язках до звичайних підданих імперії. Місцеві органи самоврядування замінено звичайними російськими, грецька спільнота становила третину від загального населення м. Маріуполя та округи. Всі прошарки спільноти, еліта світська та духовна стали частиною єдиного цілого імперського суспільства. Тобто практичного значення, актуальності маріупольську грецьку самосвідомість позбавлено. Як наслідок – знецінення локального змісту ідентичності, та вироблення нового.

Маріупольську грецьку самосвідомість сформовано на автентичних маркерах та символах. Основними є, по-перше – міфологія групи, що базується на акті міграції спільноти з Криму та постаті батька-засновника спільноти організатора переселення митрополита Ігнатія. По-друге – «Жалуваній грамоті», копія якої і по-сьогодні зберігається в Маріупольському краєзнавчому музеї, а в XIX ст. гарантувала пільги, землі та самоуправління нащадкам мігрантів з Криму. По-третє – Маріупольським грецьким округом із органом самоврядування Маріупольським грецьким судом, яка суспільну групову самосвідомість «маріупольський грек» робила громадсько-політичним інструментом управління, тобто актуалізовувала його. Таким чином, практична значимість маріупольська грецька ідентичність сприяла виокремленню маріупольських греків у особливу етнотериторіальну спільноту. Тобто, сталась перша трансформація

самосвідомості греків Приазов'я – від загальноосманської етноконфесійної до етнотериторіальної.

3.3. Етнонаціональні аспекти життєдіяльності грецької спільноти в XIX – на початку XX ст.

Реформи соціально-політичного ладу в Російській імперії, як зазначено в попередньому розділі, торкалися і маріупольських греків. Всю систему, на яку спиралась маріупольська грецька самосвідомість було замінено на іншу систему управління. Маріупольський округ було ліквідовано, а замість нього створено Маріупольський повіт, замість грецького суду створено повітову земську управу, пільги греків скасовано, як і заборону на поселення в Маріуполі та селах греків для інших народів.

З початку 60-х рр. XIX ст. маріупольська грецька самосвідомість опинилась перед новими обставинами. Вона перестала обслуговувати соціально-політичні потреби населення. Тепер приналежність до греків не надавала ані пільг, ані прав. Проте, нові обставини співжиття із іншими підданими Російської імперії надали нового змісту ідентичності. Середина XIX ст. у Російській імперії це доба не тільки всеохоплюючих реформ, це і доба появи більшості сучасних націй пострадянського простору. Це доба кристалізації і української національної ідеї.

Представники маріупольських греків, які обертались у російському середовищі, подібні національні ідеї екстраполювали на власне походження. Врешті, напрям мислення про право нації на самовизначення лягав на тільки-но втрачену автономію маріупольських греків. Маріупольська грецька самосвідомість крізь національну парадигму отримала поштовх до переосмислення. На зазначеному етапі розвитку грецької самосвідомості в Приазов'ї провідну роль відыграла інтелігенція. Одним із найактивніших «будителів», «творців нації» в історії маріупольської грецької громади був Ф. Хартахай. Він походив із родини маріупольських греків. Підчас навчання

у 1858 р. в історико-філологічному факультеті Харківського університету занурився у середовище передових суспільно-політичних ідей. Приймав участь в українському національному русі в Петербурзі, уславився промовою на похоронах Т.Г.Шевченка. За активні дії Хартахая було покарано висилкою до Польщі. Де він долучився до польського національного розвитку [3.273, с. 16-19].

Переїнявши від російських, українських та польських народників ідею про методи національного відродження народів, а саме про місце освіти в таких процесах, Ф. Хартахай застосував ці знання відносно рідних країв. Перебуваючи в Маріуполі, на початку липня 1874 р. він подав маріупольському голові заяву з викладом свого бачення про відкриття в місті чоловічої гімназії або прогімназії. У заяві, зокрема, говорилося: «... відчувається потреба у відкритті в м. Маріуполі якого-небудь середнього навчального закладу; вже з давнього часу відкриття гімназії або прогімназії стало предметом жвавих розмов у середовищі маріупольської громади... і можливо швидке відкриття тієї чи іншої повинно складати і справді становить предмет наполегливого прагнення суспільства...». У заяві вказувалася і особиста вигода автора від відкриття такого училища «Моя особиста вигода полягає лише в тому, що я бажаю на батьківщині отримувати таку винагороду за мою працю, яку я отримую на місці мого служіння, тобто у Варшаві» [2.194, с. 1-2].

Вже 15 липня 1874 р. цю заяву обговорено у Маріупольській міській думі і прийнято. Після відпрацювання подробиць питання 2 серпня 1874 між міською думою і Ф. Хартахаем укладений договір. Клопоту увінчалися успіхом, і 27 січня 1876 Найвищим велінням імператора дозволено з 1 липня 1876 відкрити в Маріуполі чоловічу гімназію. Директором гімназії з 1 липня призначено засновника. На цій посаді Ф. Хартахай залишався до дня своєї смерті – 25 березня 1880 р. [3.273, с. 33].

Загалом, вплив особистості Ф. Хартахая реалізувався у створенні інтелектуального центру маріупольських греків, який «просвітник» створив

для місцевих греків. В першу чергу, він зайнявся формалізацією уявлень спільноти про свою мову, етнічне походження. Мова йде про «Мова вмираючого грецького прислів'я», яке створено у 1859 році. Приймаючи участь в українському націєтворчому русі, який відроджував «малоросійське наречіє», Ф. Хартахай звернув увагу на рідну маріупольську грецьку спільноту. В дослідженні мови Ф. Хартахай підкреслював, що мовою місцевих греків є грецька. Факт використання маріупольськими греками тюркомовних ідіомів та різних діалектів грецької трактувався націоналістично. Таке використання на його думку стало зрадою та забуттям «правильної» грецької мови [3.273, с. 60].

Мова маріупольських греків порівнюються із давньогрецькою. А невідповідність сучасних місцевих говорів давньогрецькій мові пояснюється «збіднінням», фактично називається «испорченный язык». Також Ф. Хартахай доклав слово і до популяризації ідеї щодо застосування у побуті розмовної татарської мови як «зради» свого народу. Не так важлива достовірність цієї заяви, як сама її сутність – греків які розмовляли тюркськими мовами Ф. Хартахай назвав зрадниками, – поставив їх до іншого класу, відділив. Цим фактично не залишав татаромовним грекам іншого вибору окрім як вважати своїми предками античних греків, нащадки яких зтатарились.

Слідом за дослідженням «особливого грецького говору», з'явилося дослідження життя митрополита Ігнатія. Цим дослідженням просвітник створив національного героя спільноти за усіма закономірностями розвитку національної ідеї. В роботі «Ігнатій, митрополит Готфський и Кафський» простежується сучасний класичний набір маріупольських грецьких національних міфологем. Саму роботу присвячено популяризації відомостей відносно національного героя спільноти Ігнатія: «визволителя від ярма мусульман ». Таким судженням пояснюються причини виселення з Криму, та його необхідність. На Ігнатія покладається честь визволителя, та людини, яка зберегла особливість спільноті, її грецькість. Ф. Хартахай підкреслює та так і

називає Ігнатія: «Мойсей маріупольських греків». На його думку переселення сталося саме через бажання християнської спільноти «утримати свою мову, свою національність і релігію» [3.273, с. 170-171].

Романтизм позиції співзвучний загальноєвропейській риторичі того часу та скерований на «відродження самосвідомості своєї національної особистості» у спільноти маріупольських греків. Одночасно із грецькими елементами виявляються і російські складові світогляду автора. Так, продовжуючи думку про місцеву маріупольську молодь він називає її «великоруська молодь». А також визнає строковість актуалізації «націоналістичного світогляду»: «У наш час, коли стали цікавитися народністю, природним чином є необхідна потреба близького і ґрунтового ознайомлення з історією, внутрішнім і зовнішнім побутом і південної Русі, нарівні з іншими спорідненими нам народностями» [3.273, с. 187].

Отже Ф. Хартахай ставить собі за мету відтворення історичної пам'яті спільноти, фактично її формування. А разом із нею і формування на основі такої пам'яті і міжнаціональних орієнтирів для маріупольських греків. Такою формуючою суспільну пам'ять роботою стало «Християнство в Криму», видане 1864 року. Цікаво, що автор, визнаючи пріоритетність християнської ідентичності у маріупольських греків, зацікавився їх національним походженням. Також підкреслював домінантність національності над конфесійною приналежністю, її примордіалістський характер: «Між цими греками вперше зародилося християнство в Тавриді». Крім того, називаючи потомків маріупольської грецької спільноти «греками, він ототожнює їх із античними еллінами: «Таврійські греки, галузь класичних еллінів, що не поступалися жодному з тогочасних народів в освіченості й моральному розвитку так само, як і решта нащадки еллінів, пережили період вірування в язичницьких богів і були готові до прийняття вчення Ісуса Христа - до віри в єдиного Бога» [3.273, с. 212].

І тим самим об'єднав у єдину спільноту із греками Греції маріупольських греків. Крім того, простежується також престижність

грецької національності: «були в усіх відношеннях сильні, і, відрізняючись істинним грецьким патріотизмом, дали своєї цивілізації особливий колорит благородства і мужності, що не покидав їх до останнього дня знаменитої республіки». Невідповідність соціокультурного порядку маріупольської грецької спільноти ХІХ ст. античним зразкам пояснюється Ф. Хартахаем «занепадом», в наслідок «відірваності» від основного еллінського світу [3.273, с. 213].

Також слід зауважити на тому, що Ф. Хартахай підтримував та доповнював міфологічну негативну пам'ять маріупольських греків, роблячи наголос на свавіллі мусульманського татарського населення: «...розлючений натовп татар в поривах злості різав християнам язика, коли вони говорили по-грецьки, палив їх церковні книги і розоряв їхні монастирі...». Продовжуючи, таким чином, офіційну версію мусульмано-християнського антагонізму, поширювану місцевими церковними функціонерами, та вигідну російській владі. Проте, в тій самій роботі Ф. Хартахай сам собі заперечує, чим заважає простоті та стрункості історичного уявлення: «...як безглузді ті перебільшені перекази, які кажуть, що останні кримські хани різали християнам язика і, нанизували на шнурок, відправляли до султана, і як наївні ті хто пишуть про кримських християн, які дають віру подібним безглуздостям». І слідом знов підтверджує сваволю та агресивність татар, тобто акцентує увагу на негативній пам'яті: «Татарський гніт по відношенню до життя греків можна назвати пеклом, який протягом п'яти століть давався в різних прийомах і який, нарешті, остаточно отруїв і знищив його: витончений грек часів квітучого стану Херсонеської республіки в ХVІІІ в. виродився в неосвіченого татарина і за поняттями, і по зовнішній обстановці, так що короткозорі дослідники походження жителів південного Криму не можуть впізнати його, одягненого в татарський костюм» [3.273, с. 242-247]. Тим не менше лишаючи поза увагою пояснення чому сам Ф. Хартахай побачив в цих людях греків.

Отже, Ф. Хартахай проводить прямий зв'язок між античними греками та сучасними, при чому, сучасникам докоряє за втрату «істинних», «правильних», «благородних» рис на користь «згублених», «отруєних». Автор підкреслює, що сталися зміни, оскільки вважає маріупольських греків генетичними нащадками херсонеських античних. Крім того, такі трансформації в уявленні Ф. Хартахая є негативними, він застосовує епітет «іскаження». Постійно підкреслюється, що маріупольські греки дійсні нащадки, які втратили «самобутність» та зтатарились. «Поруч з холодністю до релігії у християн, мало-помалу розвинулося і байдужість до своєї національності; зрівнявшись з татарами в невігластві, вони почали піддаватися і впливу їх життя, яке було до того сильне, що в XVII столітті відступництво від релігії та нації робиться нерідким». При цьому відсутні навіть припущення, що вони можуть бути нащадками охристиянених тюркських племен Криму. Тезу про пряму спадковість маріупольських греків античним Хартахай підтверджує в іншій своїй роботі: «Историческая судьба крымских татар». Він прямо каже: «Християнське населення Криму складалося з греків, нащадків жителів держав Босфорської і Херсонеського» [3.274, с. 140-174].

Наслідком засвоєння вказаних ідей Ф. Хартахая маріупольськими греками став антагонізм між двома намальованими образами: правильні високоморальні нащадки античних греків та «невежественные» татаримумульмани. Згодом місцеві греки соромились тюркських рис своєї культури та демонстрували з гордістю елліністичні [3.273, с. 251].

Крім конкретної міфотворчої ролі Ф. Хартахая також треба зазначити його участь у розповсюдженні модерного світосприйняття серед спільноти маріупольських греків. Так у власній праці «Об учебниках русского языка для народных училищ» він зауважував на пріоритетності вивчення російської мови, її центральному місці у формуванні модерністського способу мислення: «...Це, зрозуміло, привчає дітей у всякому предметі шукати істотних сторін і повідомляє їм навик передавати їх за допомогою слова» або

його аналізі праць Ушинського «...навіть люди дорослі і такі що знають, мабуть, російську мову часто не можуть на папері складно викладати свої найпростіші думки. Це, зрозуміло, відбувається тому, що початкове їхнє навчання чуже всякої логіки і всякого правильного мислення про предмет. Всі викладачі абсолютно помилково вважали, що якщо дитя російське, то воно не потребує знання російської мови, і на підставі такого простого припущення старалися, найголовнішим чином, повідомляти йому всілякі знання, крім тільки знання російської мови» [3.275, с. 70-83].

За великим рахунком, дітей пропонувалось вчити мові заново. Можна вважати, що особи що не пройшли школу, це особи зовсім іншої категорії для того часу, люди з іншого світу. Тобто освіченість – це не тільки вміння писати та читати, це ще й спосіб мислення, світогляд, який відрізнявся від світогляду неосвіченої людини. Комплекс, політичних, історичних етнографічних, та інших знань, давав людині нового світогляду, одним з елементів якого був поділ людей на певні групи – національності.

Протягом кількох років сформульовано основу концепту історичного міфу маріупольських греків, підкреслено престижність грецькості, зв'язок античної історії із сучасною маріупольською грецькою спільнотою, пояснено розбіжності у побуті та мові між ними. По суті з цієї доби можна починати відлік новій сутності грецької історичної самосвідомості в Приазов'ї. З того часу набирала маси елліністичний, діаспоральний її зміст. Отже Ф. Хартахай став ключовою особою у трансформації конфесійної територіальної ідентифікації «маріупольський грек» на діаспоральну «російський грек».

Ф. Хартахай створив гімназію в Маріуполі, під його керівництвом вона стала місцем народження та творчості інтелігенції приазовських греків. Ця інтелігенція поширювала ідеї засновника гімназії. Він заклав основи нового націоналістичного змісту маріупольської грецької самосвідомості, який складався з п'яти елементів. Зокрема, просвітник проводить прямий зв'язок між античними греками, тогочасними та маріупольськими. Це, на його думку, проявляється в побуті та мові. При чому сучасникам докоряє за втрату

«істинних», «правильних», «благородних» рис на користь «згублених», «отруєних». Тобто вводить розуміння чистоти нації – грецької нації. По-друге, засновує міф про переселення греків із Криму в Приазов'я та надає своє пояснення причинам. По-третє, створює образ національного героя – митрополита Ігнатія – у ролі творця спільноти. По-четверте, вносить моральний аспект – про вірність прабатькам та історичній батьківщині. По-п'яте, намагається згуртувати спільноту на основі антагоністичних настроїв до татар та мусульман.

Після смерті Ф. Хартахая вироблення групових маркерів у маріупольських греків продовжилось низкою публікацій: «Маріуполь та його околиці» від 1892 року, роботи В. Розанова, С. Серафімова, «Опис побуту маріупольських греків» А. Аттарінова від 1866 р., В. Григоровича та «Нотатки про побут греків» С. Маркова.

Етнографічні огляди стали джерелом для десятків наступних науково-популярних та етнологічних, історичних досліджень. Ці праці зафіксували традиційну культуру та надали інструмент самовизначення для маріупольських греків. Їх культура стала фіксованою, тепер вони могли говорити «це наше, а це ні».

Отже, самоусвідомлення членами маріупольської грецької спільноти себе як етнонаціональної спільноти призвело до формування у них двох підгруп: однієї – наближеної до еллінської самосвідомості Балкан, іншої – «порченої». Піднято питання «подвійного національного складу колишнього християнського населення Криму» та існування на маріупольщині двох національних груп греків – «тих що перейняли татарську мову та тих, що зберегли рідну» [3.254, с. 10].

Закріпленням такого розподілу стали переписи населення від 1892 [3.254, с. 439] та всеросійський від 1897 років. У першому зазначалась графа «православні-греки» а в другому «греки» і «татари». Саме ці два переписи зафіксували грецьку самосвідомість у формальному визначенні а також ввели у формальний обіг поняття «греки-татари» та «греки-еллінці». Показовими у

плані присутності грецької самосвідомості в Приазов'ї є результати перепису населення від 1897 року. Згідно із ними в Маріупольському повіті нараховувалось близько двадцяти тисяч осіб, які вважали рідними турецьку або татарську мову та сорок вісім тисяч грецьку [2.210].

Трактовки цих результатів можуть бути різними, об'єктивно лише те, що греки-татари номінували свою рідну мову татарською або турецькою. А в ракурсі загальноприйнятого на той час маркеру національної ідентичності (яка мова – така й нація) напевно самоназва та назва мови викликали запитання на які відповів широкий та впливовий (передруки продовжується і на початку XXI ст.) збірник «Маріуполь та його околиці». Розбіжності в розмовних маріупольських діалектах пояснюються занепадом грецької культури в Криму та «переймання» частиною греків татарської мови. В той же час неоднозначно трактується походження «татаромовних» греків – а саме їх етногенез пов'язується із «аланами та асами», а загалом маріупольська грецька спільнота визначається як та, що складається з «подвійного національного складу колишнього християнського населення Криму». Тобто на кінець XIX ст. сформувалось уявлення про дві підгрупи серед греків Приазов'я. [3.273, с. 10].

Таким чином, напередодні Жовтневої революції в українському Приазов'ї сформувався новий вимір грецької самосвідомості. Із локальної маріупольської грецької самосвідомості формувалась нова національна ідентичність з орієнтацією на Грецьку державу, як на нащадка великої античної грецької цивілізації, а маріупольських греків як віддаленого та «зтатареного» анклаву еліністичного світу. Саме користуючись національною доктриною Греції, маріупольські просвітники пояснювали, хто такі маріупольські греки, їх історію та культурно-побутові відмінності від балканських греків. Вони дійшли висновку про те, що маріупольські греки є частиною еллінського світу, тобто діаспорою Греції. Виходячи із цього елліномовні греки номінувались греко-еллінами, а тюркомовні – греко-татарами. Відбулась трансформація маріупольської локальної ідентичності в

національну діаспоральну грецьку самосвідомість із розподілом на греко-татарську та греко-еллінську.

Провідним творцем трансформації став Ф. Хартахай, який власними працями заклав основу національної грецької ідеології у місцевому вимірі – із національним героєм – митрополитом Ігнатієм, національною катастрофою – міграцією, національною батьківщиною – Грецією, національною мовою – новогрецькою (а місцеві говори вважались «іскаженнями»), концепцією національної історії – від античної Греції через Крим до Маріуполя. Ф. Хартахай та кілька його однодумців сформували перший письмовий зразок концепції історії маріупольських греків, заклав основи національної історичної самосвідомості маріупольських греків.

Висновки до розділу

Формування історичної самосвідомості протягом XIX ст. в середовищі маріупольських греків, пов'язано як із внутрішніми факторами, так і з впливом розвитку модерної грецької нації. Якщо одразу після переселення спільноти греків до українського Приазов'я присутні ознаки «автохтонної історичної самосвідомості», то вже з середини XIX ст. відбулося поєднання двох варіантів грецької історичної самосвідомості. Місцевої та тієї, яка формувалась внаслідок появи Греції. Такі історичні процеси призвели до появи інтерпретацій мовних та культурно-побутових відмінностей в середовищі місцевої маріупольської спільноти. Часто ведеться мова про формування у маріупольських греків двох етнічних підгруп: одна – наближена до еллінської самосвідомості Балкан, інша – «зіпсована», або мовою того часу – «тих, які перейняли татарську мову, та тих, які зберегли рідну».

Таким чином, протягом довгого XIX ст. історична самосвідомість маріупольських греків пройшла шлях від конфесійного та державного рівня функціонування в одразу після переселення з Криму до Приазов'я, крізь локальний та конфесійний в першій половині XIX ст., коли спільнота мала

автономію в межах Маріупольського грецького округу, до локального і національного рівнів функціонування, в другій половині XIX ст., коли місцеві греки були позбавлені і конфесійної автономії, і автономії адміністративної, і пільгового становища взагалі в Російській імперії та були прирівнені до інших підданих російського самодержця.

Звісно, змінювались протягом зазначеного періоду і засоби формування історичної самосвідомості. Для першого періоду це був особисто митрополит Ігнатій із його авторитетом та значенням для спільноти. Також це були одразу збудовані в селах церкви, та конфесійна автономія перших двох десятиріч. На другому етапі це була «Жалувана грамота християнам грецького закону...», Грецький суд, із власною атрибутикою та іншою нормативною практикою. А на третьому етапі грецька історична свідомість формувалась засобами науково-популярної літератури, та перших досліджень місцевої громади, за допомогою економічних та соціальних зв'язків місцевою еліти та торговців з Греції. Таким чином, місцеві просвітники, такі як Ф. Хартахай та його послідовники, разом із дослідженням етнокультурних особливостей місцевої громади та розвитком мережі земських народних училищ, щонайменше серед еліти маріупольських греків просував нове бачення історичного шляху спільноти. Тобто, формував новітнє уявлення місцевих греків про те, хто вони, і яке минуле належить їм.

Весь цей час історична самосвідомість інших греків, а особливо еллінів Греції, переживала власний процес перебудови на модерний лад. Цей процес розпочався паралельно із часом, коли утворилась спільнота греків на теренах сучасного українського Приазов'я. При чому рівні функціонування у еллінів історичної самосвідомості розвивались активно. Це і конфесійний рівень підтримуваний засобами Грецької православної церкви, і державний рівень із державною грецькою мовою, шкільною освітою, академічною наукою істориків та літераторів. А ближче до кінця XIX ст. активно розвивається новий національний рівень функціонування історичної

самосвідомості, підтримуваний національними героями та літераторами, процесом відчищення грецької мови від іномовних запозичень.

Таким чином, мариупольські греки протягом ХІХ ст. трансформували власну історичну самосвідомість, спираючись на місцеві цивілізаційні орієнтири. А спільнота, зі складу якої вони мігрували, пережила власні потужні трансформації, внаслідок яких, також значно трансформувалась місцева грецька самосвідомість. Проте, вже наприкінці ХІХ ст. силами мариупольської інтелігенції, місцева грецька самосвідомість розпочала поступовий дрейф до наближення із загальногрецькою, панелінською історичною самосвідомістю – осередком якої, була і є Греція.

РОЗДІЛ 4. ІСТОРИЧНА ТА НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ МАРІУПОЛЬСЬКОЇ ГРЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В ХХ-ХХІ СТ.

4.1. Трансформації в історичній самосвідомості маріупольських греків у взаємовпливі з їхньою національною самосвідомістю

Політизація самосвідомості грецької спільноти українського Приазов'я розпочалась разом із поширенням в російській суспільно-політичній думці національного сприйняття політичного простору. Практичне значення національних ідентифікацій починалась із права націй на самовизначення.

В таких обставинах, виникли перші всеросійські грецькі об'єднання. Актуалізували грецьке національне питання в Російській імперії представники грецької діаспори. Так, 10 липня 1917 року у Таганрозі відбувся перший Всеросійський З'їзд Еллінів [2.214]. Це місто було діаспоральним ядром, оскільки на той час налічувало найбільшу кількість в імперії вихідців з Балканської Греції [6.373, с. 302-370].

Питаннями, що обговорювались стали: Об'єднання грецьких спільнот, автономія грецької церкви, націоналізація еллінських шкіл та визначення політичного статусу еллінів Росії для досягнення означених завдань [2.214, с. 4]. З'їзд вирішив вступити у контакт із представником метрополії – Еллінським королівським посольством у Петрограді. Запропонував створити «Еллінський банк» із контролем над ним з боку грецького королівського уряду та еллінської газети російською мовою [2.214, с. 17-18]. Зазначалось у рішеннях з'їзду, що «Еліни на місцях повинні створити демократичні клуби та союзи для захисту своїх правових та національно-культурних інтересів» [2.214, с. 22]. В цей же час інші народи імперії також займались державотворчими процесами.

В цьому процесі діаспора вважала маріупольських греків невід'ємною частиною еллінської спільноти. Прийнято резолюцію про запровадження автономних кафедр Карсі, Бешташі, Батумі, Новоросійську, «в м. Маріуполі, з найменуванням «Готфічеським та Маріупольським» з підпорядкуванням єпископу усіх православних еллінів Катеринославської та Таврійської губерній та війська донського» [2.214, с. 15].

Також увага приділялась шкільній освіті, рекомендувались предмети до вивчення, а також декларувався намір використовувати для освітніх завдань «загальноприйнятну еллінську чисту народну мову» [2.214, с. 25] та «...організувати при кожній школі народні читання, лекції, бесіди, аби підняти культурний рівень народної маси, відродити та виправити його мову.»Вирішенням «проблеми забуття рідної мови» пропонувалось «...створення особливих штрафів за ухиляння від рідної мови, створення драматичних гуртків, музикальних гуртків та мандруючих музикантів» [2.214, с. 26]. Для маріупольських греків це означало відмову від власних тюркських та еллінських говірок як «забруднених» на користь штучно відтвореної грецької кафаревуси.

За підсумками з'їзду створено Всеросійський Союз Еллінів. Членами його визнавались «всі греки незалежно від віку ... право голосу має з 18 років кожен хто заплатив 1 рубль в банк.» Мали створюватись спільноти там, де проживає більше 100 греків. В населених пунктах із більшістю еллінів вирішено створювати окремі Земські Донського, Катеринославська губ, Таганрог, Ростов). Центральним виконавчим органом Союзу стало Центральне національне бюро з 9 осіб. Апофеозом грецького націоналізму стала підсумкова промова одного з учасників з'їзду – Калпахчи: «залишаючись громадянином батьківщини Росії буду й істинним Еллінським патріотом» [2.214, с. 31-36].

В продовження розпочатого процесу у грудні того ж року в Маріуполі відбувся місцевий З'їзд представників грецького населення з 43 селищ маріупольської околиці, а також організовано Маріупольський союз

еллінського народу, та підтверджено наміри всеросійського з'їзду греків. Крім того, аби захистити власні інтереси в бурхливу добу громадянської війни запропоновано створити військові національні загони: повинність греки-маріупольці мали б відбувати на теренах Маріупольського повіту у спеціальних грецьких частинах [2.214, с. 264].

Грецька самосвідомість проявлялась в практичній площині земельного права. Наприклад, витяг з «Положення для прийняття статуту «Маріупольського Союзу Еллінського народу»: «Усі землі, що займають греки лишаються у земельному фонді тільки грецького народу Маріупольського повіту, у той же земельний фонд у разі відчуження переходять казенні, приватно-володарські, церковні та інші землі;». Поширюючись також і на інші сфери, становлячись національною за сферою владних повноважень: «Повна національна автономія у межах економічної, фінансової, управління, мови, шкільної, культурно-просвітницької та інших; У мирний час військова повинність відбувається грецьким населенням тільки у межах міста Маріуполя та Маріупольського повіту, у грецьких військових частинах із грецькими ж офіцерами під вищим державним крайовим командуванням». Тобто мова йшла про національну автономію, яка була подібна державній за повноваженнями. Отже, грецька самосвідомість у певних колах отримала повноцінного національного змісту. Більш того, і в інших політичних стосунках греки також позиціонувались окремо: «Союз Еллінів приймав самостійну участь у виборах до Всеросійських Установчих Зборів, виставивши свій грецький список №13» [1.2, арк. 25-26].

Отже, маріупольську грецьку самосвідомість, тепер включили до загальноросійського грецького націоналістичного поступу. Це був загальнодержавний рух, загальна мода, що охопила всі етнічні меншини імперії. Причому греки в цьому процесі нічим особливо не виділялись.

Наступне розгортання революційних подій, разом із військовими подіями послабило організований поступ національної інституалізації грецької самосвідомості. Боротьба прибічників різноманітних партій,

міграція переможених, встановлення радянської влади – все це мало змінити як напрям розвитку ідентифікацій так і групу їх носіїв. Не можна казати про деактуалізацію національного питання, проте в хаосі громадянської війни важко зробити будь-які припущення, оскільки цей «казан» ідей та контрідей якраз генерував більш-менш консолідовану позицію суспільства на ключові питання, що постали перед ним. Одне з них – національне питання.

«Після відомої столипінської реформи у грецькому селянстві починається трохи не вперше обезземелення та процес виокремлення бідноти ... Війна ... поглибила збіднення грецького селянства ... Австро-германське, а потому Денікінське свавілля 1918 року врешті решт створило ґрунт для активного виступу Маріупольських греків на арену громадянської війни» [1.2, арк. 23]. Крім того «до війни майже не було робітників серед греків на заводах ... Під час війни у незначній кількості вони стали з'являтися на фабриках та заводах ... Голодні та післяголодні роки викинули вже значну кількість греків на фабрики та заводи» [1.2, арк. 22]. Всі зазначені події розширили серед греків якраз ті прошарки суспільства, на які спиралась радянська влада. Проте вони потребували ідеологічної обробки. Тому постало питання загальної освіти населення.

В той же час, саме ці прошарки (мова йде тільки про тих хто залишався у селі) втрачали можливість добре вивчати російську мову. Бідняки та їх діти рідко покидали рідне село, і користуватись російською мовою не було необхідності. Такий стан речей більшовиків не влаштовував – через не писемність рідною мовою та погане володіння російською, бідняки не мали доступу до ідеологічних постулатів більшовизму. З ними не можна було повноцінно проводити політпросвітню роботу – «на сходах та інших суспільних зборах, що проводились виключно російською мовою, приймає участь в обговорення питань лише окрема група верхівки села, що добре володіла російською мовою ... біднота мовчить, бо не в змозі вільно висловлювати свої думки російською мовою» [1.2, арк. 30]. Тобто, фактично простір для розвитку національної ідентичності зберігався за рахунок

низького рівня освіченості серед грецького люду. Що ж до робітників грецького походження то вони відривались від своїх селищ та належали вже до інших рад – заводських. В таких умовах, на думку тогочасних політичних діячів, у більшовиків не лишалось підтримки в грецьких селах.

Ще більш небезпечний фактор посилювався з боку національних рухів греків. Ось що зазначено у Резолюції ЦКНМ з доповіді Комісії з обстеження грецького населення у Маріупольському та Сталінському округах від 1928 року: «русифікаторська політика царського уряду не могла остаточно придушити грецьку народність, навпаки, викликав шовінізм, що глибоко зачався, який у роки революції призвів до цілої низки спроб щодо національного відокремлення» [1.2, арк. 78]. Саме так прокоментовано післяреволюційну діяльність «Маріупольського Союзу Еллінського Народу». (Додаток А.3)

Навіть із розпуском вказаної організації (Комісії) у 1925 році, ситуація не змінилась – присутня на кількох сільських зборах комісія з обстеження грецького населення отримувала побажання, що загалом збігались із вищенаведеними положеннями. Ця комісія зробила навіть відповідні побажанням висновки: «серед грецького населення живучі настрої пов'язані із їх національно побутовими рисами життя і тому у роботі серед греків необхідне відповідний політичний підхід із урахуванням побуту греків як і серед інших національних меншин» [1.2, арк. 27]. «Таким чином, російською мовою володіє головним чином грецька інтелігенція та верхи заможної частини населення. ... вся інша маса греків, ... розмовляє рідним словом і тому мало активна або майже не активна в суспільно-політичному житті» [1.2, арк. 35].

На думку більшовиків, у ситуації, коли більшість біняків-греків неписьменні та залишаються осторонь політичних процесів, приймали рішення на селі політичні опоненти більшовиків. Вони так розуміли проблему: «стан речей, коли у всіх установах та організаціях села уся робота проводиться російською мовою може створити у грецьких масах уявлення

продовження радянською владою політики русифікації та викликати приховане невдоволення» [1.2, арк. 78]. Таким чином, перед радянською владою виникала негайна потреба у вирішенні проблем серед греків Українського Північного Приазов'я.

Подібні проблеми не були унікальними для СРСР того часу, вони були настільки поширеними, що викликали потужну політичну реакцію – політику коренізації адміністративно-керівних кадрів. Слід вказати, що коренізація, курс на яку проголошено XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р., розумілася більшовиками одночасно і як метод втілення ідеологічної консолідації національних республік у єдину комуністичну державу, і як один із шляхів усунення від влади політичних опонентів. Основну ідею вислов Й. Сталін: «Аби радвлада стала і для інонаціонального селянства рідною, необхідно, щоб вона зрозуміла для нього, щоб вона функціонувала рідною мовою, щоб школи і органи влади формувалися з людей місцевих, що знають мову, звичаї, побут неросійських національностей» [2.211, с. 3].

Отже, встановлення миру та утворення у 1922 році СРСР викликало потребу задоволення націоналістичних побажань носіїв різних національних ідентифікацій. Вирішенням низки споріднених питань мав зайнятися відділ Національних меншин при Народному комісаріаті внутрішніх справ Української СРР створений 1922 р., а також Центральна комісія національних меншин від 1924 р. Конкретно грецькою меншиною мала займатись створена 1925 року Комісія з вивчення грецької національності [2.211, с. 2-8]. А після її швидкого розпуску - грецька секція ЦКНМ.

Задля встановлення чисельності національних меншин, їх районування та з'ясування змін в етнонаціональному складі населення в постреволюційну добу проведено низку переписів населення. Одним з них був перепис від 1926 року. Зокрема виявлено чисельні анклав «грецького» населення у Маріупольській та Сталінській округах – загалом 63 населених пункти. На основі отриманих переписом відомостей з'явилась можливість автономізації певних районів із домінуванням «грецької національності» серед місцевого

населення. Перепис «грецького населення», згідно із яким до спеціального розділу включено «Чисельність «грецького» населення», в трьох районах сталінського округу нараховано 32007 осіб, які визначили себе греками [2.228, с. 22].

З боку офіційної радянської влади втручання в процеси творення грецької самосвідомості окреслено політикою коренізації партійно-керівних кадрів. Адмініструванням політики коренізації мав зайнятися відділ Національних меншин при Народному комісаріаті внутрішніх справ Української СРР створений 1922 р., а також Центральна комісія національних меншин від 1924 р. Основні напрямки та завдання коренізації було визначено в постанові Всеукраїнського ЦВК і Раднаркому від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов...» Згідно із цими постановами кожен народ мав змогу використовувати рідну мову як під час засідань рад різного рівня, заповнювати офіційні документи власною мовою, формувати склад керівних органів своїми представниками, мати освіту та літературу також рідною мовою [2.211, с. 3-11].

Спираючись на зазначені правові статuti, розгорнуто політику «еллінізації» та «татаризації» серед греків Української СРР. Для управління зазначеними процесами створено грецьку секцію Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК, головою її було призначено відомого грека комуніста С. Ялі. Протягом 1925 рр. секція виробила систему заходів стосовно етнокультурного відродження маріупольських греків [8.416, с. 125]. Такі заходи включали коренізацію органів місцевого управління та низку практичних директив відносно діяльності цих органів.

Наслідком стала фіксація грецької самосвідомості в діяльності спеціальної державної інституції: грецька секція при ВУЦВК, плановані шість грецьких районів та двадцять вісім грецьких сільрад регулярно протягом дванадцяти років застосовували номінації, використовували різноманітні «грецькі мови». Етнічна номінація грек набула політичної актуальності.

Прикладом такої діяльності є звіт про «Досягнення у роботі ОПК (міжокружний грецький з'їзд, виділення у ОПК грецького працівника, переведення на татарську мову шкіл та ін.)» [1.85, арк. 18]. В тому ж Великоянісольському районі планувалось зробити більше: «Забезпечити переклад вивісок установ з текстом національною мовою; В будинках культури та червоних кутках вивішувати лозунги національною мовою; активу послідовно займатись питанням ліквідації національної неграмотності; Забезпечити переведення на національну мову діловодства Богатирського, Камарського, Улаклицького, Первомайського сільрад на тюрко-татарський, Константинопольської на еллінську; закупити спеціальну літературу національною мовою; комплектувати штат установ національними кадрами за рахунок кращих ударників та колгоспників [1.68, арк. 123]. Тобто грецька мова сприймаючись більшовиками як інструмент розповсюдження ідеології, паралельно ставала практично актуальним елементом грецької самосвідомості. Надаючи самовизначенню «грек» практичного значення та навіть необхідності.

Так, носію грецької самосвідомості в умовах політики «коренізації» відкривались можливості швидкого кар'єрного росту, що також надавало практичне значення ідентифікації. З іншого боку постійна увага на ознаках грецькості фіксувала їх – робила стереотипом. Більше того, саме ті ознаки, які активізувала влада, і ставали маркерами грецької самосвідомості.

Оскільки творення адміністративної вертикалі відбувалось під контролем Грецької секції при ВУЦВК, то саме вона потребувала інформації про територіальне розташування своїх «підлеглих». Орган державної влади «шукав» того, ким він має опікуватись. І маркером відбору стала мова. Саме мова, за визнанням того часу, стала ознакою національності [8.416, с. 127]. Для з'ясування особливостей рідної мови приазовських греків, упорядкування адміністративного поділу згідно із розселенням (планувалося створити грецькі національні ради) у 1925 році споряджено комісію ВУЦВК з обстеження грецького населення Сталінського та Маріупольського округів.

А слідом за нею створено Грецьку секцію при ВУЦВК. Таким чином, органи партійної диктатури для «невідомої» нації почав формувати вертикаль та згуртовувати, а за великим рахунком створювати грецьку національність в околицях Маріуполя.

На підставі отриманих звітів комісій, щодо схожості говірок греків із димотикою (народна грецька мова, сучасна офіційна мова Греції), на Першій всесоюзній нараді з питань освіти та культурного будівництва серед греків СРСР у 1926 році у Ростові-на-Дону офіційною мовою греків Приазов'я мала стати літературна мова Греції. Іншу частину греків – тюркофонів віднесено до татаромовних, тобто їх офіційною мовою мала стати кримськотатарська. Тобто, інститути влади розпочали «відроджувати» рідну мову греків. Логічна зв'язка «грек» – «грецька мова» – «мова держави Греція» давалась взнаки при виборі «рідної» мови маріупольських греків. Такі зусилля влади зустріли супротив, проте через відсутність письмових норм для кожного з різновидів усних норм у грецьких селах все ж новогрецька зайняла місце офіційної та рідної або ж «національної» мови греків України. При тому, що тільки груп діалектів налічувалось п'ять [4.310, с. 219-243].

Закріплення новогрецької на позиції ознаки грецької національності проходило через офіційну документацію національних сільських та районних рад, шкільну і партійну освіту, літературу та театр. Література ставала інструментом творення та популяризації письмової норми мови, а театр – усної норми мови [3.251]. За сприяння грецької секції при ВУЦВК з'явилися літератори М. Костан, Г. Костоправ, Д. Шаповалов – одні з перших письменників маріупольських греків, які взялися створювати власну грецьку мову – загальнозрозумілий зразок для усіх маріупольських греків-еллінофонів. Влада зі свого боку сприяла створенню періодичних видань національною мовою – це газета «Колехтивістис» та аркуш-вкладиш в газеті «Наша правда» (Додаток 1). Видання виходили новогрецькою мовою. Завданням мало бути поширення ідеології доступною народу мовою, а стало

посилення грецької самосвідомості та створення інтелектуальної еліти [1.91, арк. 146-148].

Ту саму мову мали використовувати актори маріупольського грецького театру: «Забезпечити переклад п'єс національною мовою, «... театр є основним і має обслуговувати все грецьке населення України..» Зайнятись підготовкою п'єс проводячи систематичні заняття еллінською мовою, запросивши педагога-елліна, з грецької мови з артистами» [1.91, арк. 112-114].

Фіксування новогрецької мови у статусі рідної мови маріупольських греків продовжувала система освіти, що створювалась органами радянської влади. Це пункти лікнепу, початкова та середня школа, партійні курси національної мови та педтехнікум. Тільки в Маріупольському окрузі шкіл, що обслуговують еллінське населення 4-річок – 16; 7-річок – 9; серед греко-татар: 4-річок – 10 та 7 річок – 6 [1.61, арк. 26-32]. В тому ж районі гуртків грамоти для комуністів «всього нацмовою 20 груп з них: еллінською 16, татарською – 4» [1.85, арк. 29-31].

Загалом на кінець 1931 року намічалось «перевести не менш ніж 50% лікнепу на грецьку мову. Охопити не менш за 25% грамотного грецького населення школами для впровадження національної грамотності а також організувати школи для навчання партійних та радянських працівників грецькій мові [1.61, арк. 117]. З метою найшвидшого запровадження постанови Уряду про еллінізацію національного району – РайВНО пропонує організувати один піврічний лікнеп (еллінський) для сільського активу: сільради, КНС, сільбуду. Відвідування – обов'язкове. Керівництво лікпунктом покладається на тов. Елевтеріаді» [1.91, арк. 7]. До речі, важливим елементом еллінізації маріупольських греків була діяльність громадян Греції комуністів-мігрантів. Саме їх розуміння грецькості визнавалось правильним і їх призначали на керівні пости.

Така сама увага приділялась і партійній еліті нацрайонів та національних сільських рад: «Комісія нацмен вважає за необхідне для

підготовки радянських кадрів /греко-еллінських та греко-татарських/ організувати 3-місячні курси на місцях по сільрадам з охопленням: Сартана, Мангуш по 40, Урзуф, Старий Крим, Келлерівка, Чермалик, Македонівка по 30 осіб, всього 270 осіб... Зайняття загалом мають поставити собі за мету навчити курсанта читати та писати своєю рідною мовою» [1.92, арк. 44].

Для з'ясування особливостей рідної мови приазовських греків, також упорядження адміністративного поділу згідно із розселенням (планувалося створити грецькі національні ради) у 1925 році споряджено комісію ВУЦВК з обстеження грецького населення Сталінського та Маріупольського округів. На підставі отриманих звітів комісій, щодо схожості говірок греків із димотикою (народна грецька мова, сучасна офіційна мова Греції), на Першій всесоюзній нараді з питань освіти та культурного будівництва серед греків СРСР у 1926 році у Ростові-на-Дону С. Ялі виступив як беззастережний прихильник димотики. Це означало, що офіційною мовою греків Приазов'я мала стати літературна мова Греції (яка протягом того ж часу лише пропонувалась як така на заміну застарілій офіційній «катаревусі»). Іншу частину греків – тюркофонів віднесено до татаромовних, тобто їх офіційною мовою мала стати кримськотатарська. Згідно із вирішенням було направлено вчителів відповідних мов. Отже, рішення було прийнято «згори», не в останню чергу як міжнародний акт допомоги «пролетаріям Греції у боротьбі за народну мову» [8.416, с. 120-127].

Нарешті прийнято Резолюцію Президії ВУЦВК по доповіді Комісії з обстеження грецького населення в Маріупольському та Сталінському округах. Низка розпоряджень, що містилась у резолюції мала великий вплив на етнодиференційні ознаки греків. В першу чергу, мова йде про саму увагу до греків Приазов'я, як до окремої нації. Так, у 1920 році на районному з'їзді рад у селі Мангуш від представників селян було сформульоване запитання: «Чи визнані Маріупольські греки самостійною нацією, чи будуть видані грекам права, що вони мали при Катерині» [1.2, арк. 12-13]. Тому положення резолюції, які адресно скеровані саме до маріупольських греків лише

підтримували вказані почуття, щонайменше у інтелігенції. Фізично, згідно із резолюцією, таку увагу демонстрували всі установи по усій вертикалі Маріупольського та Сталінського округів, за допомогою створення грецьких представництв із штатними працівниками [1.2, арк. 79].

Наступним елементом у моделюванні єдиної грецької національної ідентичності стало створення грецьких Сільрад у населених пунктах з переважною кількістю грецького населення. Загалом їх налічувалось тридцять. Крім того, постановою Президії ВУЦВК від 19 січня 1926 року передбачено створення шести грецьких районів. Цікаво, що попри велику відмінність мов у греків-еллінофонів та тюркофонів пропонуване районування цей факт при формуванні кордонів не використовувало. Проте виконання перерозподілу районів відкладалося на невизначений строк.

Відомо, що музей національної історії, як явище, є важливим етнічним маркером модерного світу. Більшовицька влада не полишила без уваги і музейну справу. Так, Маріупольський краєзнавчий музей створив грецьку секцію і мав отримувати необхідну фінансову підтримку від Маріупольського окрвиконкому [1.2, арк. 80-86].

Одним із найвизначальніших маркерів будь-якої нації є мова, а особливо писемна мова. Наявність власної літературної мови гарантує фізичне відчуття окремішності у часі. Якраз мова і стала головною проблемою – обидві групи греків усталеної традиції писемності не мали. Навіть більше – для них російська стала рідною літературною та діловою мовою. «Власної культури (літератури, писемності загалом) маріупольські греки не мають, освіта у школах ведеться російською. Греки звикли дивитись на свою мову як на мову некультурну, а мова російська вважається передовою. І грек, що добре знає російську, вважається серед греків «освіченою» людиною» – так характеризував у 1925 році, напередодні «елінізації» С. Ялі [3.277, с. 45-69].

Звісно, греки мали власні пісні, казки та інші прояви народної творчості власною мовою, проте у кожному селі власним діалектом, який у

сусідньому селі вже був мало зрозумілим. Справа в тому, що греки, як народ, із простору традиційної культури інтегрувались у модерний російський національний простір. Російська ділова мова, література, «картина світу» були засвоєні ними як рідні. Багато із слів модерного світу просто не існували в їх рідних діалектах. «Таке уявлення про те, що культура є тільки російською могло створитися від того, що у грецькій масі революція проникла російською мовою і була сприйнята на цій же мові розвиненою (з частини мови) частиною грецького населення. ... селянські сходи після революції перейшли з грецької на російську, «збільшовичені» греки (часто солдати, що навчились добре розмовляти російською) виступали та керували рухом російською, тобто тією, якою засвоїли російську революцію». Цікаво, що такі зміни не викликали протестів [1.2, арк. 62].

Є підстави стверджувати, що для греків революція не була революцією у тому ж сенсі як для росіян, а швидше подальшим поступом у зросійщені та засвоєнні нових способів життєдіяльності, самоорганізації. Це видно з того, що комуністи з місцевих, не руйнували місцеву соціальну структуру як таку, що набридла або застаріла, а приносили більшовизм як нову моду. Вони гордо називалися більшовиками, розмовляли російською. Слід зазначити, що напередодні революційних змін, протягом кількох попередніх десятиріч в грецькі села прийшла разом із російською адміністрацією освіта, медицина, ветеринарія, товарно-грошові відносини (які покращили рівень життя греків), ці новаторства заслужили довіру. Традиційні уявлення були зруйновані саме російською культурою. Тобто все російське сприймалось як прогресивне, разом із революцією та більшовизмом.

Отже, не зважаючи на відомі націоналістичні прояви з боку грецької інтелігенції (мова про Маріупольський Еллінський союз), російський культурний складник став невід'ємною частиною греків Приазов'я. Можливо саме тому заходи радянської влади у мовному питанні «нагорі» були успішними, і випуск грецьких газет «Комуністис» та «Колехтивістис», і друкування учбових посібників для грецьких шкіл та педтехнікумів, і заходи

щодо створення грецького алфавіту, як для «греко-татар», так і для «греків-еллінців». «Внизу» ж ситуація ставала з кожним роком критичніше. Дійшло навіть до того, що на батьківських зборах висувалися вимоги закрити «еллінські» класи та збільшити кількість російських [1.67, арк. 29-31]. Ні димотика, ні кримськотатарська не були зрозумілими населенню. Реагуючі на такі закиди селян «коренізатори» намагалися наблизити пропоновану їм мову до рідних діалектів, проте, це вело в глухий кут через недофінансування. Запровадження димотики, як мови міжетнічного спілкування грецьких громад України та СРСР, значно ускладнило й технічну сторону роботи навчальних закладів, видавничих і культурних осередків.

Основною перешкодою в їхній діяльності став вимушений, але ні організаційно, ні соціально не обґрунтований полілінгвізм. Досить сказати, що в сільських школах протягом щонайбільше 10 років діти вивчали російську, українську, одну з іноземних мов, а також димотику при одночасному широкому застосуванні в навчальному процесі одного з місцевих еллінських діалектів (безписемного). Не важко собі уявити досягнення учнів у таких школах, при відсутності до того ж необхідних підручників і кваліфікованих учителів. Низька якість освіти, отриманої в них, зводила нанівець реформаторську діяльність уряду в галузі народної освіти, дискредитуючи саму ідею реформування, живлячи незадоволення населення урядовими заходами, збільшуючи соціальну базу русифікації. Крім того, ситуація ускладнилась розколом «елліністичного» руху СРСР із центрами у Харкові та Ростові-на-Дону. Наприкінці 30-х рр. XX ст. державні структури зневірилися у своїй здатності вирішити «грецьку проблему». Шляхом її розв'язання обрано згортання політики еллінізації як такої, винищення її запроваджувачів [8.417, с. 82-84].

Отже, коренізація для радянської влади стала одним із основних засобів пристосування (й укорінення) політичної ідеології більшовиків на місцевому ґрунті. Планувалось шляхом надання бідноті та жінкам

можливості виражати свою позицію на радах рідною мовою (бо російської вони не знали і на радах мовчали), завоювати їх довіру та підтримку. З точки ж зору моделювання національної самосвідомості відбувалось наступне. Висока владна увага до національності сприяла фіксації уяви про себе як про окремий народ. Офіційне закріплення за грецьким населенням Приазов'я категорій «греки-еллінці», «греко-татари» об'єднало грецькі села за мовною ознакою у дві групи. Створення у Маріупольському краєзнавчому музеї грецької секції, запровадження димотики у школах, діловодстві та літературі зафіксувало у самосвідомості поколінь зв'язок із Грецією, стабілізувало уявлення про себе як про окремий народ, батьківщиною якого є Греція. Важливо також, що втручання влади збіглось у часі модернізаційних змін у традиційному суспільстві приазовських греків. Отже, зрозуміло, що втручання більшовицької влади у етнічний розвиток приазовської грецької традиційної (під час модернізації) спільноти скерувало його до вироблення єдиного національного стереотипу самоусвідомлення. При тому, що радянська влада ставила перед собою геть інші цілі.

Отже, на державному рівні створено вертикаль інституцій, які мали сприяти розвитку національної грецької самосвідомості. Влада на вищому рівні визнала грецьке самовизначення самоцінним. В той же час, суспільно-політична думка не лишала їй іншого змісту, окрім як лишатись у ідейному руслі парадигми більшовизму.

Таким чином, створення грецької секції ВУЦВК створила замкнену вертикаль влади, проводячи відсів за національною ознакою, якою стала мова, вона виділила грецьку самосвідомість та надала їй практичної щоденної значущості. По-друге, для власного обслуговування та функціонування виникла потреба в пресі та освіті, а наслідком стала поява грецького театру та літератури. Фактично ж з'явився потужний прошарок грецької національної еліти Маріуполя.

Окрім мови, ознаками, що виокремлювали носіїв грецької самосвідомості виступали оригінальні риси одягу, побуту, звичаїв та їжі.

Закріпленню цих ознак слугував музей та етнографічні виставки. Демонстрація ознак фіксує їх в пам'яті суспільства та також робить стереотипом – продемонстрована на виставці, визнана національна риса стає маркером ідентичності.

Маріупольський краєзнавчий музей створив грецьку секцію і на її утримання мав необхідну фінансову підтримку від Маріупольського окрвиконкому. Влада вживала заходи аби демонструвати та зберігати грецькі зразки національного побуту – підтримували та популяризувала серед носіїв грецької самосвідомості зразки національної особливості. Наприклад, «Виставка грецького відділу при музеї краєзнавства ... буде перекинута у Мангуш та Сартану на час районних з'їздів» [3.244]. Тобто еліта мала ознайомитись із тим, що таке грецькість на практиці. Такій меті слугували й «національні вечори». Наприклад, навесні 1929 року проведено «Вечір національних меншин» який відбувся для делегатів окружного з'їзду рад [3.243].

Політичну активізацію підтримано літературною діяльністю. Оскільки грецький відділ при ВУЦВК сприяв творенню літературною мови, то виникла ніша для професійних літераторів. Таким став Г. Костоправ, що заснував літературний гурток, твори якого друкувались на літературній сторінці головного місцевого періодичного видання – «Приозівського пролетарія» [4.283]. Вірші та пісні-частівки отримали поширення та підтримували загальний тон актуальності грецької самосвідомості.

Тобто, Грецький відділ ВУЦВК, Маріупольський краєзнавчий музей, літератори, газета Колективістис, грецький театр та місцеві національні грецькі сільради ставали утвореннями існування яких забезпечувалось, гарантувалось та зорієнтовувалось на грецьку самосвідомість. Ці організації залежали від наявності грецької самосвідомості – і в їх діяльності розвивалась і сама ідентичність.

Відбір за національною ознакою тих, кому слугували перелічені утворення, проводився перманентно. Переписи населення та особисті

громадянські документи, в яких людина повинна ідентифікувати себе із пропонованого переліку відомих на той час національностей. Національне самовизначення відбувалось за встановленою схемою: яка мова – така і нація.

Наприклад, у списках комуністів-робітників графа національність могла містити самоідентичність відповідну мовній: «греко-татар, греко-еллін», а рідна мова: «Турецько-татарська, кримсько-татарська, татарська, грецька, еллінська, грек-еллінська, греко-татарська» [1.64, арк. 8]. Або такий випадок: в селищі Мангуш опис дітей за рідною мовою показав наявність тисяча дев'ятсот тридцяти двох дітей, про яких заявили, що рідна в них грецька [1.88, арк. 12]. Хоча мангуська говірка маріупольських греків сучасними науковцями, наприклад І. Пономарьовою, відноситься до тюркської мовної групи.

Розділення серед маріупольських греків на дві групи сталося на основі мовної ознаки, яка в часи коренізації була ключовою ознакою для розбудови владних інститутів та їх функціонуванні, підбору кадрів. Коренізація у випадку маріупольських греків перетворилась на еллінізацію та татаризацію. І відповідно на закріплення двох варіантів грецької самосвідомості – греко-татарської та греко-еллінської. Так у списку «Партія за нацознакою» містилися графи «Греко-татари» та «еллінці» [1.85, арк. 31]. Тобто мовна різниця та завдання коренізації сприяли інституційному розділенню грецької самосвідомості на два підвиди [1.67, арк. 14].

Завданий курс підтримували місцеві ЗМІ. Подібна термінологія з'явилась із необхідністю позначати заходи коренізації для одних та для інших, а популяризація цих термінів проходила за допомогою ЗМІ. Наприклад, активно така термінологія застосовувалась в кінці 20-х, коли розпочалась «еллінізація» [3.249] та «татаризація» [3.269] шкіл Маріупольського та Сталінського округів: 1928 та 1929 рр. відповідно.

Розбудова такої термінології прийшла на роботу «експедиції з вивчення говірок маріупольських греків» у 1925 році [1.7, арк. 1-15]. Розрізнення двох груп серед греків, фактично запровадження двох нових

соціальних ідентифікацій проводилось не тільки в сфері використання мови, але й і в культурно-побутовому плані: наприклад на вечорі національностей та в етнографічних виставках «греко-татари» та «греко-еллінці» презентувались окремо. Не як одна нація, а як дві: наприклад, у переліку учасників виставки обидві групи перелічені як самодостатні національності разом із ассирійцями, німцями та євреями [3.243]. Тобто таке позиціонування груп розділяло їх на дві нації із власними маркерами – і найголовніше – представники влади їх в такій презентації пізнавали як дві різні групи, визначаючи і маркери їх ідентичності окремо один від одного.

Політика еллінізації і татаризації проводилась до 1938 року, коли закрили останні школи із грецькою та татарською мовою навчання, грецький театр, грецький педтехнікум та розпочали серію репресій проти маріупольських греків, яка відома в сучасній історіографії під назвою «Грецька операція».

Починаючи із Лютневої революції та утворення УНР, до сталінських репресій та «розстріляного відродження», із самоусвідомленням маріупольських греків відбулися суттєві трансформації. В першу чергу, мова йде про закріплення в історичній уяві власного походження від античних еллінів та пов'язаних із цим використання новогрецької мови, етноніма «еллін» та, власне, перетворенням на діаспору модерної грецької нації. Більшість історичних досліджень цього часу, газетних публікацій, літературних творів транслюють уявлення про місцевих греків крізь їхню еллінську приналежність. Такі трансформації почались із Всеросійського з'їзду еллінів 1917 року, де представлені і маріупольські греки. Особливо потужно процес перетворень продовжився за часів еллінізації в 20-30-ті рр. із масовою шкільною освітою та спробами запровадити новогрецьку мову в періодиці та літературі місцевих греків, викладання та діловодство в місцевих національних сільрадах та національних районах. Слід зауважити, що маріупольські греки на таку активну еллінізацію відповіли стримано, не розуміючи новогрецької мови, особливо писемної. Тому, загалом

сприйнявши власне походження від давніх еллінів, все ж таки нову національну грецьку самосвідомість із агресивним ставленням до всіх запозичень фактично відштовхнули. Тому і літературні твори друкувались кирилицею діалектами місцевих греків, а в історичній свідомості знайшлося місце для місцевих історичних образів, пов'язаних із драматичним переселенням громади з Криму.

У той же час, зазначені події стосувались не усієї громади маріупольських греків, оскільки для частини маріупольських греків застосовано новий етнонім «греко-татари». І якщо «греко-еллінів» еллінізували, то для греко-татар у школи привозили кримсько-татарських вчителів і відбувались спроби запровадження татарської мови навчання, друку та вживались заходи до широкого вжитку татарської мови. Тоді ж і з'явилися нові унікальні самоназви маріупольських греків: «греки-елліни» та «греки-татари», коли за мовною ознакою для адміністративних потреб радянської влади формально розділено грецьку громаду. Відповідно з'явилися і нові елементи історичної самосвідомості, які пояснювали та уточнювали елліністичний зміст історичної самосвідомості «греків-еллінів» та «греко-татар». Так в роботах інтелектуальної еліти маріупольських греків (С. Ялі, К. Костан) для греко-еллінів підкреслювалось їхнє походження від давніх еллінів, щодо ж кримської частини історії спільноти підтримувалась попередня міфологія про те, що під тиском татар частина греків забула власну мову і сприйняла татарську. Крім того, радянська історіографія додавала нову сторінку до історичної пам'яті спільноти – революційні події в грецьких селах.

4.2. Складові історичної самосвідомості грецької спільноти у другій половині XX – на початку XXI ст.

Друга світова війна та післявоєнна відбудова змістили акценти суспільно-політичних процесів. Національні питання було відсторонено у

культурне поле. В той же час, постійні переписи населення активізували етнонаціональні почуття. Однозначної відповіді науковці не дають, але зміст явища національна ідентичність змінювався: мова більше не була ключовою ознакою, маркером. Так, зазначаючи себе греками люди рідною вважали російську – 82,1%. Практична значимість грецької самосвідомості проявлялась нечасто. Такою була Постанова ЦК КПРС «Про виїзд із СРСР осіб грецької національності» від 18 жовтня 1976 р. І хоча в Донецькому обкомі партії вирішили, що ніхто з греків не буде мігрувати, все ж рекомендували місцевим осередкам вжити попереджувальних заходів. Тобто про таку постанову відомо і вона додавала престижу носіям грецької самосвідомості. Відомо лише, що загалом 5 громадян вирішили скористуватись можливостями наданими Постановою [5.313, с. 33].

У повоєнні роки розпочалась етнографічна робота: кодифікація рис та маркерів грецької самосвідомості. Так у 50-ті роки з метою дослідження діалектів та етнографії приазовських греків відбулось по селам Приазов'я 12 експедицій А. Білецького та Т. Чернишової, а також тюркологів Ленінградського університету. Показовою є дисертація Т. Чернишової «Новогрецька говірка сіл Приморського (Гурзуф) і Ялти Першотравневого району Сталінської області». Дослідниця підкреслює належність мови приазовських греків до новогрецької мови балканських греків. Тобто йде мова про спорідненість місцевих греків із іншими греками світу [4.307].

А в 70-80-ті рр. проводились польові дослідження О. Гаркавця, К. Журавльової, В. Наулка, Ю. Іванової, О. Будіної. Результати досліджень науковців ставали «об'єктивним» доказом існування грецької самосвідомості. Наукові видання демонстрували носіям грецької самосвідомості їх «справжню культуру» фіксуючи її та творячи таким чином єдиний зразок грецькості.

Позиція науковців транслиувалась місцевим грекам через зв'язки із місцевою інтелігенцією: Л. Кіряковим, П. Саварасом, Г. Данченко, Л. Кузьмінковим, В. Константиновичем, М. Гайтан, А. Мацукою, Д. Патрича.

Всі вони, за твердженням дослідника культурної спадщини греків України С. Пахоменка, створили духовний осередок «відродження» приазовських греків. Саме цей «осередок» зайнявся популяризацією праць Г. Костоправа, фактично висуваючи його на рівень мученика нації, на зразок митрополита Ігнатія. Рівень акцентації уваги на постаті письменника досяг уваги М. Рильського із його статтею «Георгій Костоправ». А Донецька організація Спілки письменників УРСР підготували у 1962 р. передачу для Донецького телебачення. Вона, за твердженням сучасників, викликала бурхливі позитивні емоції у греків. В рамках героїзації Г. Костоправа у Маріуполі та селах Донеччини відбулась також серія публічних читань творів поета та вечорів його пам'яті [5.313, с. 34-36].

У наступні роки представники грецької інтелігенції зосередили увагу на власних творах. Більше того, в союзі із науковцями робились спроби вироблення спільного для приазовських греків діалекту мови. Щоправда ігноруючи тюркофонічні говори. Так, обидва офіційних (члени Спілки письменників УРСР) «румейських» поети Л. Кіряков та А. Шапурма протягом 70-80-х рр. видали сім збірок елінофонічних творів російською абеткою. Такою ж формою протягом 1964-1986 років видано 12 самвидавівських збірок. Задля потреб літераторів у 1974 році видано румейсько-російський словник на 13000 слів та у 1980 році російсько-румейській словник на 9000 слів [5.313, с. 44-47].

Словники як і література виконувались елінофонічними говорами, а тюркофонічні діалекти лишились поза увагою. Помітніше закріплювалось уявлення про тюркофонів як про не чистих греків, або «греко-татар». Серед грецьких письменників, як вони самі себе називали, були і греко-татари: В. Кіор та В. Борота. Проте власні твори вони виконували російською мовою [268].

Всі хто займався питаннями грецької історії та фольклору проводили зустрічі, а на початку 70-х навіть спробували відкрити власну літературну секцію «Азов'я» при місцевій регіональній газеті «Приазовський робочий». У

такій діяльності дійшло навіть до складання «Наукового плану грецького народу», який, за твердженням дослідника С. Пахоменка, став «планом відродження греків Приазов'я» [5.313, с. 48-59].

Одночасно в приазовських селах та Маріуполі поширювався фольклорний рух. Регулярне колись церковно-обрядне свято Панаїр перетворювалось на етнографічне свято із виступами грецьких пісенних та танцювальних колективів. Найвищого рівня, за визнанням сучасників, досяг колектив будинку культури с. Приморське (Сартана). Його засновано директором будинку М. Гайтан у 1967 році. «Сартанські самоцвіти» виконували історичні пісні, вірші грецьких поетів Л. Кірякова, А. Шапурми, вдягали традиційний місцевий одяг, танцювали традиційні танці. Репертуар та одяг реконструював місцевий вчений-етнограф Е. Хаджинов [8.414].

Завдяки співпраці із Донецьким обласним будинком народної творчості ансамбль «Сартанські самоцвіти» приймав участь у обласних та республіканських фольклорних фестивалях. Врешті у 1982 році він отримав статус «народного». У часи розквіту ансамбль налічував три групи та 70 осіб. Його репертуар включав навіть демонстрацію грецької обрядності – шлюбну церемонію [7.388].

Тобто колектив займався пропагандою та демонстрацією грецької місцевої культури. Фольклор завдяки самодіяльності ставав маркером грецької самосвідомості. Особа яка вважала себе греком, мала змогу розрізнити власну культуру від інших саме внаслідок її кодифікації. Цьому слугували і окремі збірки згаданого Е. Хаджинова із близько 1000 народних грецьких пісень [8.414].

Менш масштабною етнографічною діяльністю займалися О. Петренко-Ксенофонтова (збирала народні казки в с. Сартана), М. Хорош (формував репертуар Великоновоселівського ансамблю «Тирнихор»), С. Куковцев, М. Аджавенко, Г. Данченко (намагались створити етнографічний музей в с. Гурзуф), а Г. Аніміца із Ф. Шебаніц (також спроба створити музей у селах Володарського району Донецької області). А в селі Старомлинівка вчителем

навіть відкрито самодіяльний музей, де представлено побут та писемні пам'ятки греків села. Творець музею відвідував наукові конференції де пояснював топоніміку Приазов'я. Разом із його краєзнавчими працями існували маловідомі рукописи інших краєзнавців – загалом ще три видання: «Кальміуська паланка», «Історія румеїв», «Настільний календар румейського народу».

Діячі грецького «відродження» по факту фіксували, консолідували та посилювали місцеву грецьку самосвідомість. Вони підтримували між собою тісні зв'язки. Нерегулярні зустрічі у маріупольських художників, на садибі Д. Демержі в приазовській Ялті, а з 1970 року при грецькій секції «Азов'я» маріупольської газети «Приазовський робочий» [5.313, с. 49-62].

Етнографічна та літературна пропагандистська діяльність грецької інтелігенції сприймалась насторожено радянською владою, часто не надавались дозволи до створення грецьких музеїв, секцію «Азов'я» не зареєстровано, а більшість збірок залишались самвидавівськими. Загалом грецька самосвідомість не мала практичної значимості у побутовому житті греків УРСР.

На другому етапі післявоєнної історії грецької спільноти Приазов'я відчутною була увага влади. Постанова Політбюро ЦК КПРС «Про осіб грецької національності» від 1988 року та Пленум ЦК КПРС у вересні 1989 року звертали увагу державних органів до грецької самосвідомості до рівня політики «коренізації». Наприклад ставилося питання до створення окремих національно-територіальних одиниць – так само як і в 30-ті [2.202].

Рішення Пленуму реалізовано низкою законів та підзаконних актів СРСР. І вже в 1990 році створено Державний комітет УРСР у справах національностей. Під його координацією та контролем робились спроби відтворити досвід 30-х у галузі національної політики. В Донецькій області обкомом вирішено реалізовувати національну політику шляхом створення музею етнографії греків Приазов'я, виданням грамплатівок, книжок,

бібліотек та газети грецькою мовою. Цій меті також слугувала ініціатива з підготовки викладачів грецької мови [8.432].

Одночасно і в м. Маріуполі (тоді м. Жданов) в 1989 році створено «Товариство грецької мови і культури при металургійному інституті і БК «Азовсталь». І одразу розпочало діяльність. Так 25 березня 1989 року організувало святкування Дня Незалежності Греції, на якому з дозволу вищих органів радянської влади виконувало гімн та урочисто виносило прапор Греції [4.297].

А наприкінці 1989 року на Установчій конференції із 416 делегатів засновано Республіканське товариство греків України. Яке одразу заснувало власні осередки у більшості приазовських грецьких селах та свою газету «Логос». Активно приймало участь у зборах та конференціях Всесоюзного товариства греків. В ході I установчого з'їзду греків СРСР у березні 1991 року грецьку самосвідомість застосовано задля вимог щодо створення національно-територіального утворення на території СРСР, а також про представництво греків в органах влади.

Подібні вимоги оголошено в лютому 1991 року на організованій РТГУ науково-практичній конференції «Греки СРСР: пошук і формування національної культури». Однією з перших до голови Верховної Ради УРСР адресовано національно-територіальну автономію греків у Приазов'ї [134, с. 23-31].

Загалом організаційна та законодавча ситуація 1986-1991 років подібна для греків на ситуацію 1917-1937 років. Тоді підіймались питання про національну автономію, новогрецьку мову у школах та нерозуміння владою різниці між місцевими та греками Грецької республіки. І дуже подібно до 20-30-х років реагувала грецька громада Приазов'я на активність влади у свій бік. Посилилась літературна та фольклорна діяльність. Поновлено практику видання грецьких альманахів на зразок 30-х рр. Під редагуванням Л. Кір'якова вийшло три альманахи (1988, 1989 та 1991 рр.)

Значно зросла кількість авторів, публікувались також і твори авторів 30-х років, вперше опубліковано тюркофонічні твори. Окремими книжками вийшли твори чотирьох грецьких авторів [5.313, с. 73].

У бібліотеках трьох районів Донецької області та м. Маріуполі проведено серію вечорів пам'яті грецьким місцевим поетам. На радіо та обласному телебаченні часто надавалось слово місцевій грецькій інтелігенції. З 1988 року на Донецькому обласному телебаченні виходила раз у квартал передача грецькою мовою «Калімерас – Вітаємо». А на свята м. Маріуполя та приазовських грецьких селищ з 1988 року запрошувались грецькі фольклорні ансамблі, створювались «грецькі кутки», та кулінарні традиційні виставки. Навіть започатковане в подальшому регулярне етнографічне обрядове свято «Мега юрти».

У селище Сартана у вересні 1988 року пройшло перше таке свято. На такому підвищенні інтересу до грецької спільноти кількість грецьких фольклорних ансамблів зросло з 2 по області у 1987 році до 30 у 1989 році. Найавторитетніший з яких відвідав Кіпр та Грецію в жовтні 1990 року. Також фірмою «Мелодія» видано платівку «Пісні і танці греків Приазов'я» [5.313, с. 76].

Цікаво, що сама громадськість у листі до Пленуму Донецького обкому КПУ зауважувала на «штучності» цих свят. Оскільки «рідної мови ми не знаємо і не розуміємо». Мовне питання особливо гостро стояло і за доби коренізації. Як і тоді в кінці 80-х грецька інтелігенція заперечувала на підміні місцевих діалектів новогрецькою, проте факультативно саме її почали вивчати у двох школах Жданова з 1987 року. А за сприяння заснованого у 1989 році Маріупольського товариства греків сформовано перший клас із вивчення новогрецької мови. І вже на 1991 рік в Донецькій області 19 факультативних груп у 9 школах вивчали саме новогрецьку. Дослідник С. Пахоменко пояснює цей феномен тим, що рідними говорами в цей час ніхто вже не спілкувався, а тим більше молоде покоління вивчало новогрецьку як мови історичної батьківщини. Ця мова сприймалась як символ етнічності.

Питання кадрового забезпечення вивчення новогрецької мови вирішувалось створенням у 1991 р. гуманітарного коледжу ДонДУ в м. Маріуполі [5.313, с. 66-71].

Музейна справа, як відчутний інструмент фіксації та трансляції етнічних маркерів також зазнала посилення у кінці 80-х рр. Одночасно засновано етнографічний філіал краєзнавчого музею Маріуполя, музей грецького селища у Сартані, самодіяльні експозиції у трьох інших селах області. Матеріал для виставок збирали працівники Маріупольського музею з експедиції 1988 р.

Тобто, другий етап позначається великою увагою до спільноти греків з боку офіційної радянської влади. Алгоритм дій схожий із заходами часів коренізації. Коли спільноті стереотипно адресувались заходи без урахування її особливостей. Внаслідок чого маріупольським грекам трансливалась культура та мова балканської Греції. Проте в літературі, музейній справі та самодіяльності зберігалась традиційна культура хоч і з великим впливом «еллінських» номінацій. Фактично із культури кримських християн формували еллінів.

Із проголошенням незалежності України можна вести мову третій етап новітньої історії грецького спільноти. Так, найбільш чуттєвою та показовою зміною для них стала відміна позначки про національність у новому українському паспорті. Оскільки для отримання посвідчення грека потрібна офіційна фіксація національності у документах.

В той же час, низка українських законів надавала широкі національно-культурні права грекам України. Цьому слугували і ратифікації Європейської Хартії регіональних мов у 1995 році. Для реалізації якого новогрецьку внесено до навчальних планів середніх шкіл із 2001 року. В 1996 році при Комітеті у справах національностей та міграції розпочала роботу Рада представників громадських об'єднань. Закон України «Про національні меншини в Україні» навіть виділяв фінансування грецькій спільноті на національно-культурні заходи: від 4 до 7 млн. гривень щорічно [3.246; 2.185].

Крім того, громадянські організації лише фактом свого існування згуртовували грецьку інтелігенцію. Так, одразу після проголошення незалежності України в Донецьку в грудні 1991 року проведено установчий з'їзд Союзу греків України (так стала називатись РТГУ). Делегати 43 товариств з 5 областей узгодили статут та перелік завдань організації. Основним завданням СГУ стало «збереження самобутності приазовських греків» [1.135].

Діяльність позначена низкою внутрішніх конфліктів та невдалою спробою комерціалізації руху, створення низки малих підприємств. Непорозуміння між окремими лідерами товариств та загалом між товариствами Донецька та Маріуполя призвели до занепаду СГУ, коли конференцію 1994 року відвідали представники лише 15 товариств [1.134, м. 59-62].

Врешті у квітні 1995 року 87 делегатів від 17 товариств та 5 областей України провели Установчу конференцію із створення Федерації грецьких товариств України, де було визначено Статут, Програму та організаційну структуру ФГТУ під головуванням очільниці Маріупольського товариства греків О. І. Проценко-Пічаджі [1.151, с. 23-29].

Першими кроками організації стало налагодження зв'язків із Грецією. Протягом 1995 року із оздоровчо-просвітницькою метою до Греції відправлено 760 дітей греків Приазов'я, 16 пенсіонерів, 20 вчителів. В зворотному напрямку слідувала незначна партія офісної техніки для ФГТУ [1.138].

СГУ намагався зберегти вплив і в 1996 році обрав головою громадянина Греції Х. Агурзенідіса. Його соціально-економічна програма та створення осередків СГУ в кожному грецькому селі Донеччини наштовхнулись на інтереси ФГТУ. Склалась ситуація, коли в одних і тих же селах існували представництва обох товариств [1.136]. Другий з'їзд СГУ із 44 організацій затвердив Х.Агурзенідіса президентом та наділив його широкими

повноваженнями. Проте невдовзі СГУ знову занепала, навіть у 2001 році припинила випуск «Логоса».

В 1995 році пройшов I з'їзд ФГТУ, який закріпив розкол. Конфронтація між грецькими об'єднаннями привела до занепаду СГУ та домінуванню ФГТУ. Це проявлялось в підтримці державними органами Маріуполя та Донецької області, фінансуванням з боку Греції та грецьких діаспор світу, співпрацею із самодостатньою Федерацією греків Криму. Так, протягом 1997-2003 років Греція щорічно фінансувала оздоровлення 350-450 дітей від ФГТУ, святкування державних грецьких свят та публікацію просвітницької та освітньої літератури, газети «Елліни України», «Хронос», «Камбана». Представники ФГТУ приймали участь в спортивному святі у Греції «Еллініаді» (2003 р.). Регулярними ставали зустрічі та контакти ФГТУ та представників місцевої влади, а також Президента та Прем'єр-міністра Греції та Кіпру. ФГТУ також активно розвивала професіональні асоціації: Міжнародна Асоціація греків-підприємців (2000), союзи лікарів «Ятрос» та «Гіппократ» (обидва 1997), жінок-грекинь, Об'єднання грецької молоді (1999) [1.152, с. 77-98].

На 2006 рік федерація очолювала 95 товариств із 18 областей України із загальною чисельністю близько 30 тис. членів. Новогрецьку мову викладали 117 вчителів для 6,5 тис. учнів у 103 навчальних закладах. Близько тисячі осіб відвідали Грецію для оздоровлення у 2005 р. профінансовано будівництво Церкви в с. Сартана та поліклініки в с. Старий Крим, діагностичного медичного центру в м. Маріуполі. Фінансово та організаційно підтримувались 57 самодіяльних фольклорних ансамблів, низка пісенних конкурсів, кілька «Днів грецької культури» у багатьох містах України, наукових конференцій та вечорів пам'яті грецьких письменників. Наймасштабнішою акцією став регулярний фестиваль «Мега юрти» [1.153, с. 119-135].

З 2008 року обсяги матеріально-технічної допомоги від іноземних донорів для ФГТУ значно зменшились. Лише окремі програми

фінансувались – в першу чергу освіті. Міністерство освіти та релігії Греції командувало в Україну 21 викладача грецької, а Кіпр профінансував облаштування 42 класів новогрецької мови. ФГТУ збільшила до 66 кількість фольклорних колективів. Проте суттєві фінансові проблеми призвели до суттєвих змін у напрямках діяльності ФГТУ, значного скорочення оздоровчо-пропагандистських візитів до Греції, публічних акцій та пропагандистської літератури. У пошуку фінансування федерація навіть зверталась за допомогою до своїх членів через газету «Елліни України». Голова організації в 2010 виступила із різкою критикою грецької влади за «скорочення уваги до греків діаспори», відсутність «чіткої політики» відносно них. І вже з 2011 року звернено увагу на потребу вивчення не новогрецької, а «місцевих діалектів, культури та традицій греків Приазов'я» [1.154].

Програма діяльності ФГТУ на 2012-2015 роки включала 130 завдань, з них 32 пов'язані із іноземними структурами. Більшість завдань адресують увагу українським державним органам, сподіваються на взаємодію, фінансування та допомогу української влади. Що є незвичним для напрямків діяльності ФГТУ, яка протягом 1995-2010 років займалась розвитком контактів із іноземними організаціями, Грецією та Кіпром [1.154].

Грецька спільнота підкреслювала свою автентичність і поверненням історичних назв населених пунктів. Протягом 1989-99 рр. на карту України повернулись назви: Урзуф, Сартана, Бугас, Малий Янісоль, Чермалик. Під час фольклорних свят грецька самосвідомість ставала об'єктом уваги, танці, кухня, одяг демонструвались як зразки грецької культури, тобто маркери ідентичності закріплялись саме на таких святах. Протягом 1991-2015 років проведено 15 фестивалів «Мега юрти».

Ще одним елементом вираження грецької самосвідомості ставало відродження «Панаїрів», щоправда поза релігійним контекстом. Зазвичай у кожному грецькому селі День Перемоги та День села ставали приводом для традиційних елементів масових свят: боротьба «Куреш», виступи самодіяльних грецьких колективів, дегустація страв національної кухні.

Кількість таких самодіяльних колективів досягало близько шістдесяти. Два із них записали у 2005 році власні компакт-диски.

Цікаво, що на відміну від попередніх років традиційно-побутова культура греків Приазов'я виступала як доказом грецькості, не звертаючи увагу на мовні особливості. Так, колектив «Бір тайфа» будучи тюркофонічним називався грецьким та відвідував Грецію. Загалом питання автентичності залишалось поза увагою і колективи легко сприймали балканські елементи у своєму репертуарі: від пісень і танців до одягу [5.313, с. 146-151].

Театральна справа на відміну від пісенно-танцювальної не зазнала належного розвитку. Кілька вистав від двох самодіяльних театральних гуртків і є всім драматургічним надбанням грецької спільноти. Порівняно із 30 книжками греків протягом лише 90-х років спричинили значно більший вплив на історичну самосвідомість.

Окремої уваги заслуговує етнографічна та наукова діяльність. Особливо остання, яка своїм авторитетом формувала ще в 30-ті роки нові номінації та трансформації змісту історичної самосвідомості греків. Музейна справа відзначалась своїм аматорським наповненням. Протягом 90-х створено низку музеїв у грецьких селах. Споруджено пам'ятники Г. Костоправу та митрополиту Ігнатію. Основною формою популяризації наукового вивчення грецької спільноти Приазов'я стали науково-практичні конференції.

Визнання України незалежною від Греції та установа дипломатичних стосунків відкривало широкі можливості місцевій діаспорі: від фінансування до імміграції. А створення консульства у м. Маріуполі у 1996 році надавало ФГТУ карт-бланш. Офіційні візити перших осіб Греції до Маріуполя, оздоровчі тури влітку, освітня програма, близько 50 контейнерів гуманітарно-медичної допомоги є наслідком прямих контактів очільників греків України із консулом Греції у м. Маріуполі.

Отже елементи, на які спиралась грецька історична самосвідомість у роки незалежності України, залежали від прямої підтримки Греції та Кіпру у взаємодії із ФГТУ. Треба зауважити на ролі України в цих процесах, яка часто підтримувала такі процеси, які в іншій країні за іншого суспільно-правового поля були б неможливі. Освітня програма поширювала новогрецьку мову серед приазовських греків, фактично витісняючи із практичного вжитку місцеві говори. Грецьке письмо ставало зрозумілим для тисяч греків України. Фольклорні колективи, Дні та Тижні грецької культури, етнічні фестивалі закріплювали маркери ідентичності, демонстрували та популяризували їх. Грецька кухня, традиційний костюм, пісні і танці ставали близькими та впізнаваними. А етнографічні музеї та література надійно фіксували національні зразки етнічних маркерів. Наукові конференції авторитетно демонстрували об'єктивність існування «еллінів», їх належність до грецької діаспори. А щоденну практичну значимість підкріплювала можливість імміграції для тисяч приазовських греків до Греції та Кіпру за національною ознакою. І лише криза 2008 року внесла нові виклики та завдала суттєвого тиску на вироблену систему підтримки грецької самосвідомості в Приазов'ї.

Загалом післявоєнний період розвитку грецької самосвідомості в Україні умовно сегментується три послідовних етапи. Часів «хрущовської відлиги» 60- поч. 70-х рр., часів «перебудови» 1985-1991 рр. та часів незалежності України.

Перший етап характеризується зосередженістю на реабілітації грецької літератури сталінської доби, її героїзація, а також обережна пролетарська грецька література та самодіяльність. Уява місцевої спільноти про себе як греків залишалась поза практичним значенням, і оберталась лише в просторі національної інтелігенції. Другий етап спричинений зміною ставлення до нацменшин у СРСР. Вперше створено грецьку громадську установу – РТГУ, тобто розпочалась політична суб'єктивація греків. І врешті третій сучасний етап розвитку історичної самосвідомості залежав від фінансово-матеріальну

допомогу Греції та Кіпру, за організаційної діяльності ФГТУ. Остання своїми діями надавала практичної значимості та формувала сучасну грецьку самосвідомість в Україні.

Висновки до розділу

Напередодні Лютневої революції в українському Приазов'ї сформувався новий вимір грецької самосвідомості. Із локальної мариупольської формувалась нова національна ідентичність з орієнтацією на Грецьку державу. Спираючись на національну історичну самосвідомість Греції, мариупольські просвітники пояснювали хто такі мариупольські греки, їх історію та культурно-побутові відмінності від балканських греків. Вони дійшли висновку про те, що мариупольські греки є частиною еллінського світу, тобто діаспорою модерної грецької нації. Виходячи із цього трактувались і особливості говорів: елліномовні греки номінувались греко-еллінами, а тюркомовні – греко-татарами.

Відбулась трансформація самоусвідомлення грецької спільноти українського Приазов'я із мариупольської локальної ідентичності в уявлення про себе як про частину грецької нації, тобто – діаспору. Внаслідок впливу гомогенної національної грецької культури Балкан виникли греко-татарська та греко-еллінська номінації мариупольської грецької спільноти.

Події російської та української революцій актуалізували національне питання і у греків Російської імперії. Їх представники намагались об'єднатись на еллінських з'їздах, створити певну політичну одиницю, яка б представляла їх інтереси. У революційні роки грецька самосвідомість залишалась у актуальному просторі, тому в наступні після революції роки коренізації партійних кадрів радянська влада приділила суттєву увагу грецькому питанню в Приазов'ї. Було створено Грецький відділ ЦКНМ при ВУЦВК у Харкові, який централізовано займався еллінізацією приазовського

населення. При чому його заходи стосувались лише греко-еллінів. Політика відносно греко-татар називалась – «татаризація».

Внаслідок широкої різнобічної уваги до грецького населення, постійного використання національної термінології, діяльності грецькомовних шкіл та лікнепів, грецьких національних сілрад та національних районів грецька національна ідентичність досягла значної актуальності та практичної значущості.

У часи після Другої світової війни розвиток історичної самосвідомості у приазовської спільноти греків умовно розподілено на два етапи: радянський та часів незалежності України. На першому з визначених етапів зусиллями грецької інтелігенції УРСР видано кілька збірок поезії греків Приазов'я, створено декілька фольклорних ансамблів. Розвиток етнонаціонального самоусвідомлення грецької спільноти в цей час відбувався двома шляхами: легальний (фольклорний) та напівлегальний (самвидавівський). Самовизначення спільноти доповнилось негативною пам'яттю про репресії щодо греків у 30-ті роки ХХ ст., а широка громадськість зафіксувала маркери ідентичності у формі танців, одягу та пісень фольклорних грецьких ансамблів. Бути греком в українському Приазов'ї означало пам'ятати про кримське походження та знати місцевий говір разом із фольклорними особливостями. Тобто, історична самосвідомість зберігала пам'ять про драму переселення, античне еллінське походження переселенців і отримала доповнення у вигляді репресій проти греків з боку сталінської радянської влади.

Другий етап позначений увагою держави до спільноти. Завдяки державній підтримці створено кілька музеїв, опубліковано низку видань грецької спільноти. Органами місцевого самоврядування ставилось питання щодо реорганізації державного управління з огляду на національне самовизначення грецької спільноти України. Політизація самосвідомості греків у кінці 80-х років позначилась, коли грецька спільнота реалізувала самовизначення у двох громадських організаціях – ФГТУ та СГУ. Активна

співпраця із Грецією та її громадськими організаціями сприяла розвитку грецької історичної самосвідомості у Приазов'ї. Викладається новогрецька мова у школах, створено факультет новогрецької мови в одному з маріупольських вищих навчальних закладів, члени спільноти за кошти Греції щорічно масово відвідують «історичну батьківщину».

Значну увагу маріупольським грекам почала приділяти історична наука. З часу проголошення незалежності України з'явилися сотні наукових та науково-популярних досліджень історії, мови та культури маріупольських греків, а також багато аматорських краєзнавчих публікацій. При висвітленні етногенезу місцевої громади було отримано багато версій історичного минулого: від античного походження до автохтонного кримського. Набув продовження також формальний поділ місцевих греків на дві спільноти за мовною ознакою, з'явилися нові етноніми: уруми замість «греко-татари» та румеї замість «греко-елліни». Слід наголосити і на спробах створити «румейські» словники та граматику «урумської» мови.

Протягом часів незалежної України, грецька спільнота українськог Приазов'я отримала найкращі умови для розвитку історичної самосвідомості. Всі чотири рівні функціонування грецької історичної самосвідомості підтримувались і розвивали: ці і державна підтримка Греції – без перешкод з боку України; конфесійний рівень – з боку Грецької православної церкви; локальний рівень – з позиції місцевих краєзнавців та літераторів; національний – з боку діаспори та місцевих прибічників ідеології панелінізму. Також представлено всі засоби формування: це і соціально-політичне оточення, освітня система, література, засоби масової інформації, наукові дослідження, усна історія.

Майже двадцять років контактів із Грецією все ж таки змінили самовизначення маріупольських греків. На початок XXI ст. бути греком для них це: відчувати себе частиною грецької діаспори, вважати батьківщиною, щонайменше історичною – Грецію, а також виникла потреба вивчати новогрецьку мову та історію Греції. Попри це, відчутна кількість

мариупольських греків пам'ятає про своїх місцевих героїв – батька-засновника митрополита Ігнатія, «Жалувану грамоту християнам Грецького закону» від Катерини II, драматичне переселення, а також репресії проти місцевих греків у 30-ті рр. XX ст. Представники грецької спільноти беруть активну участь в унікальних місцевих святах панаїрах, пишуть літературні твори місцевими говорами та продовжують вживати унікальні місцеві етноніми «греко-татари» та «греко-елліни» з їхніми новітніми формами «уруми» та «румеї», стверджуючи загалом унікальну історичну самосвідомість на теренах України.

ВИСНОВКИ

Досліджено стан наукової розробки теми, щодо формування у XVIII–XXI ст. на теренах українського Приазов'я грецької історичної самосвідомості. Проблема цілісно не вивчена, в той же час, вітчизняна історіографія висвітила окремі елементи історії грецької спільноти, які стосуються історичної самосвідомості. Різноманітні праці з історії греків Приазов'я, і дослідження історії грецької спільноти в XIX – XX ст., в яких сформульовано певні концепції етногенезу місцевих греків, визначено певний комплекс етнічних уявлень греків про свою культуру та історію. Проблеми порушуються у дослідженнях грецької та західної історіографії, надаючи можливість як аналізувати складові історичної самосвідомості у мариупольських греків, так і можливість для відстеження розвитку загальногрецької і місцевої історичної самосвідомості у спільноти греків українського Приазов'я.

Визначено, що грецька історична самосвідомість XVIII ст. мала державний та конфесійний рівні функціонування, формувалась засобами суспільно-політичної системи Османської імперії, церковної освіти та літератури, а в цивілізаційному сенсі спиралась на православні християнські уявлення та цінності. Державний, як і одночасно із ним конфесійний рівень проявлявся в тому, що вся грецька спільнота об'єднувалася османською владою в Мілет-і-Рум, який мав власну правову, адміністративну та фіскальну складові, власну еліту та міжнаціональну мову («середньовізантійська апла»). Це надавало історичній самосвідомості стабільності та довершеності. Вона слугувала конкретній суспільно-політичній системі та її потребам. Становила собою важливий інструмент управління спільнотою.

З'ясовано, що на теренах Кримського півострова у XVIII ст. в рамках Мілет-і-Рум функціонувала грецька історична самосвідомість. За своєю формою, рівнями та засобами реалізації вона становила частину загально

османської грецької спільноти. Лише локальний рівень, як і всюди, мав особливості місцевого характеру. В 1770-х роках, внаслідок окупації Криму російськими військами, кримська спільнота греків, актуалізуючи в тому рахунку й історичну самосвідомість, організовано та майже в повному складі, мігрувала на терени українського Приазов'я. Цей акт міграції є винятковим епізодом використання російською владою державного рівня функціонування історичної самосвідомості грецького народу з політичною метою. Весь склад кримського Мілет-і-Рум здійснив тривалий та майже трирічний акт міграції на невідомі місцевості. А історична самосвідомість громади доповнилась значним пластом усної історії локального рівня.

Визначені трансформації грецької історичної самосвідомості на території сучасної України та за її межами протягом XIX ст. Основна частина Мілет-і-Рум пережила національну революцію та створення кількох держав православних народів. Однією з них стала Греція. Яка суттєво перетворила грецьку історичну самосвідомість у власних інтересах. Історична самосвідомість в новоствореній Грецькій державі обслуговувала її інтереси і тому мала державний рівень функціонування. Проте сталися змістовні трансформації, які стосувались переорієнтації конфесійних уявлень про минуле відповідно до нових національних суспільно-політичних умов. Розпочався процес «відчищення» історичної самосвідомості, мови, особових назв та прізвищ від усіх негрецьких компонентів. Саме в цей час сформульовано поняття «чистий грек» та «кафаревуса» – відчищена мова. Засобами були як література та освіта, як елементи загальної суспільно-політичної системи Грецької держави.

Встановлено, що після переселення з Криму до Приазов'я, протягом 1780-1859 років, грецька спільнота кримських мігрантів перетворилась на напівізольовану гомогенну спільноту – маріупольські греки. Якщо в Криму історична самосвідомість обслуговувала «Мілет-і-Рум», то в Російській імперії складовою частиною державної ідеологічної системи вже не була. В новому суспільно-політичному оточенні грецька історична самосвідомість

втратила релігійний та державний рівень функціонування, значно звузились і засоби її підтримки. Тепер історична пам'ять трималась лише на одній парафіяльній школі, усній історії та особистому досвіді носіїв. А сфера її застосування мала локальне значення. Після драматичного переселення греки заснували два десятки населених пунктів та місто Маріуполь. Зазначена база стала підґрунтям для формування особливої спільноти «маріупольських греків» із власною історією. Тобто, нащадки греків, які проживали розпорошено в Криму, після міграції до Приазов'я фактично стали новою спільнотою із власною 80-ти річною історією спільної життєдіяльності.

Визначено, що в другій половині XIX ст. активно трансформувалась маріупольська грецька історична самосвідомість. Разом із позбавленням маріупольських греків пільг, до локального рівня додався новий – етнічний. Мова йде про відкриття маріупольських греків для тогочасного російського суспільства та української культури, що розвивалась, стались перші місцеві етнографічні та історичні дослідження. Вони сприяли суттєвим змінам у розумінні свого минулого у представників маріупольської грецької спільноти. Структурної різноманітності додали освіта та література, які знову стали засобами формування місцевої грецької історичної ідентичності. Маріупольська гімназія та десятки земських народних училищ, концепція історії місцевих греків додали їй структурних елементів та разом із тим трансформували зміст. Поділ місцевих греків на «зтатарених» та «чистих» розпочинається саме відтоді.

У ході дослідження встановлено, що за радянської доби, локальний рівень функціонування активно витісняється державним. Слід також підкреслити ізоляцію місцевої спільноти від загально грецької історичної самосвідомості, де був присутній власний варіант державного функціонування. Крім того, протягом 20-30 рр. XX ст. заходи радянської влади стосувались в основному розвитку національного рівня функціонування історичної самосвідомості. При чому використовувався широкий перелік засобів її формування: створення національної грецької

системи освіти, адміністративних районів та сілрад, створюється національна література, засоби масової інформації, національні музеї та театри. Специфічним наслідком цього періоду є розподіл місцевої спільноти на греко-елінів та греко-татар, який відтоді став загальновизнаним. Слід підкреслити, що в цей час було штучно деградовано релігійний рівень використання ідентичності, котрий за кримських часів складав основу конфесійної ідентичності греків.

Визначено, що від середини XX ст. до початку XXI ст. грецька історична самосвідомість пройшла суттєвий шлях трансформацій. Від майже повного забуття після репресій до поступового відновлення. Спочатку локального рівня використання в 50-70-ті рр., на рівні фольклорних ансамблів та літератури до державного, національного, релігійного із підтримкою за допомогою науки, освітньої системи, громадських та міжнародних організацій, медіа, усної історії, фестивалів та інших різноманітних засобів. За радянської доби вона присутня лише у формі згадок про кримське минуле і місцеві обряди, а внаслідок демократичних змін в суспільно-політичному житті активізувалась та розвинулась у широку палітру історичних концепцій від «греки – нащадки прадавніх еллінів» до «греки – автохтоний народ України».

Отже, здійснене дослідження переконливо доводить актуальність окресленої проблематики та акцентує увагу на потребі подальшого вивчення різних аспектів проблеми історичної самосвідомості етнічних спільнот сучасної України. У зв'язку з цим слід визначити наступні напрями перспективних досліджень. *По-перше* – подальша розробка регіональних аспектів, оскільки історична самосвідомість різних народів на теренах України досліджена недостатньо. *По-друге* – важливим напрямом майбутніх історичних розвідок є визначення ролі наукових та краєзнавчих досліджень у напрямках формування історичної самосвідомості українських громадян. *По-третє* – ще одним актуальним напрямом залишається вивчення історичної самосвідомості грецьких спільнот Криму, а також в інших країнах світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 413. Центральна комісія національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті.

Оп. 1.

- 1.1. Спр. 81. Документи про роботу бюро національних меншостей Маріупольського окрвиконкому. [1925], 81 арк.
- 1.2. Спр. 100. Документи про результати обстеження окрбюро національних меншостей грецького населення. [1925], 90 арк.
- 1.3. Спр. 105. Постанови, витяги з протоколів ВУЦВК і РНК УСРР, АФК про заходи забезпечення рівності національних мов, відпуск коштів на видання юридичної літератури на мовах національних меншостей і ін. [1926], 48 арк.
- 1.4. Спр. 190. Документи про роботу серед національних меншостей Маріупільського окрвиконкому. [1926], 96 арк.
- 1.5. Спр. 232. Акти, висновки про результати перевірки роботи грецьких національних сілрад. [1926], 32 арк.
- 1.6. Спр. 283. Документи про роботу Маріупольського окрбюро національних меншостей серед грецького та єврейського населення. [1928], 62 арк.
- 1.7. Спр. 322. Документи обстеження стану грецьких сілрад Мангушського та Сартанського районів. [1927], 29 арк.
- 1.8. Спр. 384. Листування про організацію виставки досягнень розвитку національних меншостей в УСРР; план виставки та опис експонатів з характеристикою грецького населення. [1928–1929], 48 арк.

Державний архів Донецької області

**Ф. 131 Мариупольське повітове казначейство м. Мариуполь,
Мариупольського повіту, Катеринославської губернії 1797–1858 рр.**

Оп. 1.

- 1.9. Спр. 27. Указы императора и переписка с Екатеринославской палатой и Мариупольским греческим судом о сборе денег на земские повинности. [1806], 8 арк.
- 1.10. Спр. 57. Переписка с Мариупольским греческим судом о денежных доходах. [1806], 53 арк.
- 1.11. Спр. 58. Ведомости и переписка с Мариупольским греческим судом о неокладных денежных доходах. [1806], 49 арк.
- 1.12. Спр. 61. Ревизские сказки греческих селений Комары, Богатырь. [1812–1850], 146 арк.
- 1.13. Спр. 64. Ревизские сказки греческого села Карань. [1816], 74 арк.
- 1.14. Спр. 65. Ревизские сказки греческих сел Андреевка, Керменчик. [1816], 105 арк.
- 1.15. Спр. 66. Ревизские сказки греческого селения Ялта. [1816], 64 арк.
- 1.16. Спр. 67. Ревизские сказки греческого селений Стыла, Новая Каракуба, Константинополь. [1816], 97 арк.
- 1.17. Спр. 68. Ревизские сказки греческого села Малый Янисоль. [1816], 1 арк.
- 1.18. Спр. 69. Ревизские сказки греческого села Большой Янисоль. [1816], 46 арк.
- 1.19. Спр. 70. Ревизские сказки греческого села Чермалык. [1816], 37 арк.
- 1.20. Спр. 71. Ревизские сказки казенного греческого села Старый Крым. [1816], 27 арк.
- 1.21. Спр. 72. Ревизские сказка города Мариуполя [1816], 191 арк.
- 1.22. Спр. 73. Ревизские сказка греческого селения Сартаны [1816], 65 арк.
- 1.23. Спр. 74. Ревизские сказки селений Богатырь, с. Каменка, Булатовка, пос. Андреевский, Николаевка (помещика Копытина), Веселое, Петровское, Владимировка. [1816–1828], 148 арк.

- 1.24. Спр. 75. Ревизские сказки греческого селения Мангуш. [1816],99 арк.
- 1.25. Спр. 76. Ревизские сказки греческого селения Комары [1816], 52 арк.
- 1.26. Спр. 77. Ревизские сказки греческих сел Времьевки, Аграфеновки, помещьего села Михайловка, Поречье, Большой Каракубы, Новоселица, Даниловка и др. [1816],136 арк.
- 1.27. Спр. 78. Переписка с Екатеринославской казенной палатой о денежных доходах. Ревизские сказки греческих сел Софиевки, Катериновки и Бешево. [1816], 123 арк.
- 1.28. Спр. 80. Ревизские сказки города Мариуполя. [1835],153 арк.
- 1.29. Спр. 81. Ревизские сказки города Мариуполя. [1835],133 арк.
- 1.30. Спр. 82. Ревизские сказки г. Мариуполя. [1835],116 арк.
- 1.31. Спр. 83. Ревизские сказки греческого селения Стылы, города Мариуполя, греческого села Ласпа. [1835],198 арк.
- 1.32. Спр. 84. Ревизские сказки города Мариуполя. [1835], 194 арк.
- 1.33. Спр. 85. Ревизские сказки города Мариуполя. [1835],173 арк.
- 1.34. Спр. 86. Ревизские сказки города Мариуполя. [1835],147 арк.
- 1.35. Спр. 87. Ревизские сказки города Мариуполя. [1835],108 арк.
- 1.36. Спр. 88. Ревизские сказки города Мариуполя. [1835],212 арк.
- 1.37. Спр. 89. Ревизские сказки греческого села Большой Янисоль. [1835],83 арк.
- 1.38. Спр. 90. Ревизские сказки города Мариуполя (мещане). [1835],128 арк.
- 1.39. Спр. 91. Ревизские сказки города Мариуполя. [1835],99 арк.
- 1.40. Спр. 92. Ревизские сказки Мариупольского колонистского округа [1835],359 арк.
- 1.41. Спр. 93. Ревизские сказки греческого селения Карань. [1835],97 арк.
- 1.42. Спр. 95. Ревизские сказки сел Большой Каракубы и Преображенское. [1835],103арк.
- 1.43. Спр. 96. Ревизские сказки греческого селения Малой Янисоли. [1835],72 арк.
- 1.44. Спр. 97. Ревизские сказки селения Новые Каракубы. [1835],49 арк.

- 1.45. Спр. 98. Ревизские сказки греческого селения Ласпы. [1835], 38 арк.
- 1.46. Спр. 99. Ревизские сказки города Мариуполя. [1835], 181 арк.
- 1.47. Спр. 101. Ревизские сказки мещан города Мариуполя. [1850], 210 арк.
- 1.48. Спр. 102. Ревизские сказки города Мариуполя. [1850], 212 арк.
- 1.49. Спр. 103. Ревизские сказки города Мариуполя. [1850], 273 арк.
- 1.50. Спр. 104. Ревизские сказки города Мариуполя. [1850], 670 арк.
- 1.51. Спр. 105. Ревизские сказки мещан города Мариуполя. [1850], 164 арк.
- 1.52. Спр. 106. Ревизские сказки Новой Каракубы, Камары, Сартаны, Улаклы, Большой Каракубы, Анатолии, Малый Янисоль, города Мариуполя. [1850–1852], 102 арк.
- 1.53. Спр. 107. Ревизские сказки греческих сел Большая Янисоль, Мангуш. [1850], 129 арк.
- 1.54. Спр. 109. Ревизские сказки греческого селения Большая Каракуба [1850], 64 арк.
- 1.55. Спр. 110. Ревизские сказки Мариупольского уезда (селения Темрюк, Захарьевка, Новопетриковка). [1850–1851], 267 арк.
- 1.56. Спр. 111. Ревизские сказки греческого селения Бешево. [1850], 64 арк.
- 1.57. Спр. 112. Ревизские сказки города Мариуполя. [1850–1852], 193 арк.
- 1.58. Спр. 113. Ревизские сказки города Мариуполя. [1856], 214 арк.
- 1.59. Спр. 114. Ревизские сказки о купцах города Мариуполя (мещане русского сословия, женщины). [1858], 299 арк.
- 1.60. Спр. 116. Ревизские сказки о купцах города Мариуполя 10-й народной переписи. [1858], 14 арк.

**Ф. П-11 Маріупольський окружний комітет КП(б)У, м. Маріуполь
Маріупольського округу. 1322 од. зб., 1923–1930 рр.**

Оп. 1.

- 1.61. Спр. 214. Протоколи засідань Маріупольського ОПК. [1923–1930], 78 арк.

Ф. П-19. Маріупольський міський комітет КПУ, м. Маріуполь Донецької області. 6028 од. зб., 1930–1940, 1943–1991 рр.

Оп. 1.

1.62. Спр. 66. Маріупольський горком.[1930–1940],38 арк.

1.63. Спр. 196 Маріупольська портова організація КП(б)У. [1930–1940],25 арк.

1.64. Спр.299 Парторганізація КП(б)У «Азовсталь». [1933–1940],19 арк.

Ф. П-74 Великоновосілківський райком КПУ, смт. Велика Новосілка Донецької області. 2023 од. зб., 1921–1941, 1943–1991 рр.

Оп. 1.

1.65.Спр. 28. Камарський райпартком [1921–1941],13 арк.

1.66.Спр. 41. Райпартком В.Янісольського району [1921–1933], 74 арк.

1.67.Спр. 52. Доповіді райпарткому з нацмен роботи[1921–1941],43 арк.

1.68.Спр. 90. Протоколи бюро засідань нацменосвіти сталінського округу [1921–1941], 176 арк.

1.69.Спр. 94. Райпартком В.Янісольського району[1934–1941], 23 арк.

Ф. П-85Старобешівський райком КПУ, смт.Старобешеве Донецької області. 2680 од. зб., 1921–1941, 1943–1991 рр.

Оп. 1.

1.70.Спр. 27. Стельський райпартком[1921–1941], 31 арк.

1.71.Спр. 40. Протоколи засідань селищного комітету В.Каракуба[1921–1941],27 арк.

1.72.Спр. 59. Протоколи засідань селищного комітету Старобешеве[1921–1941],36 арк.

1.73.Спр. 61. Протокол Бюро Ст.Бешевськогорайпартком [1921–1925],31 арк.

1.74.Спр. 72. Протокол Бюро Ст.Бешевського райпартком [1931–1936],26 арк.

1.75.Спр. 141. Протокол Бюро Ст.Бешевськогорайпартком [1936–1941],46 арк.

Ф. П-152 Сартанський райком КП(б)У, село Сартана Маріупольського району, Донецької області. 102 од. зб., 1924–1932 рр.

Оп. 1.

- 1.76.Спр. 13. Протоколи засідань Старо-Кримського бюро райпарткому КП(б)У [1924–1925], 12 арк.
- 1.77.Спр. 23. Протоколи засідань Сартанського бюро райпарткому КП(б)У [1925–1927], 13 арк.
- 1.78.Спр. 29. Протоколи засідань Сартанського бюро райпарткому КП(б)У [1929–1930], 18 арк.
- 1.79.Спр. 46. Протоколи засідань Сартанського бюро райпарткому КП(б)У [1930–1931], 10 арк.
- 1.80.Спр. 51. Протоколи засідань Марокрвиконкому. [1924–1932], 125 арк.

Ф. П-294 Першотравневий районний комітет КПУ, смт. Першотравневе Донецької області. 1392 од. зб., 1922–1941, 1943–1991 рр.

Оп. 1.

- 1.81.Спр. 17. Протоколи засідань Мангуського бюро райкому КП(б)У. [1922–1928], 54 арк.
- 1.82.Спр. 41. Протоколи засідань Ялтинський бюро райпарткому КП(б)У. [1922–1941], 34 арк.
- 1.83.Спр. 67. Звіти грецьких гуртків грамоти для комуністів села Ялта. [1926–1935], 16 арк.
- 1.84.Спр. 76. Протоколи засідань Мангуського бюро райкому КП(б)У. [1931–1935], 37 арк.
- 1.85.Спр. 103. Листування Мангуського бюро райкому КП(б)У із Маріупольським окрвиконкомом. [1922–1941], 65 арк.

Ф. Р-1303 Виконавчий комітет Першотравневої сільської ради депутатів трудящих, с. Першотравневе Першотравневого району Донецької області. 386 од. зб., 1923–1931, 1944–1969 рр.

Оп. 1.

- 1.86.Спр. 46. Ялтинський районний виконавчий комітет. [1923–1931], 39 арк.

1.87.Спр. 59. Протоколи засідань Мангуської сільської ради депутатів. [1923–1931],61 арк.

1.88.Спр. 119.Протоколи зїзду рад Мангуського грецького національного району. [1923–1931],54 арк.

**Ф. Р-1346 Сартанська сільська рада робітничих, селянських і
червоноармійських депутатів, с. Сартана Маріупольської міськради
Донецької області. 356 од. зб., 1922–1934 рр.**

Оп. 1.

1.89.Спр. 98. Протоколи засідань Сартанської сільради. [1922–1928], 31 арк.

1.90.Спр. 100. Протоколи засідань Сартанської сільради. [1930–1934],18 арк.

1.91.Спр. 222. Протоколи засідань бюро грецького Нацрайону. [1922–1934],186 арк.

1.92.Спр. 249. Протоколи зібрань комісії нацмен міста Маріуполь. [1922–1934],48 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 1 Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора

Оп. 83.

1.93.Спр. 71. Дело по просьбе уполномоченных от общества греческого селения Анадолии, Мариупольского округа поселян Харлампия Мадина, Николая Яйлу и Николая Куртоглу об отводе их обществу недостающего количества земли для надела 56 душ греков, причисленных к этому селению. [1868–1869],19 арк.

Оп. 191.

1.94.Спр. 41. Дело о землях греческого селения Малой Янисоли. [1833], 54 арк.

1.95.Спр. 25. Дело о дозволении 56 семействам Греческаго селения Константинополя переселиться в Анатольскую колонию Мариупольского округа. [1831],35 арк.

Державний архів Запорізької області

**Ф. 12 Олександрівське повітове казначейство м. Олександрівськ
Катеринославської губернії**

Оп. 2.

- 1.96.Спр. 28. Ревизские сказки крестьян деревень Бешева, Старого Крыма, Чермалыка и др. Мариупольского греческого округа, Александровского уезда, Екатеринославской губернии. [8 августа 1811 – 28 февраля 1814], 118 арк.
- 1.97.Спр. 32. Ревизские сказки селений Большой Янисоль, Малый Янисоль, Павловки и др. [20 сентября 1811 – 3 июля 1815], 86 арк.
- 1.98.Спр. 40. Ревизские сказки города Мариуполя, селений Игнатьевки, Карловки и Мангуша. [30 сентября 1811 – май 1815], 129 арк.
- 1.99.Спр. 86. Ревизские сказки крестьян греческого селения Игнатьевки. [17 февраля 1816 – 23 декабря 1818], 53 арк.
- 1.100.Спр. 87. Ревизские сказки селений Камари, Крутого, Павловки, Сартаны, Константинополя и др., жителей Петровской крепости. [14 июля 1816 – 29 июля 1835], 110 арк.
- 1.101.Спр. 238. Ревизские сказки греческих селений Анадолии, Игнатьевки, Карани и др. [24 октября – 12 декабря 1850], 156 арк.
- 1.102.Спр. 256. Ревизские сказки города Мариуполя, селений Малый Янисоль, Чермалыка. [24 октября 1850], 236 арк.

Мариупольський краєзнавчий музей

Фонди

- 1.103.Спр. 3461. Ревизская сказка с. Комар Мариупольского уезда Азовской губернии. [1782], 10 арк.
- 1.104.Спр. 3462. Ревизская сказка с. Ялта Мариупольского уезда Азовской губернии. [1782], 19 арк.
- 1.105.Спр. 3463. Ревизская сказка с. Урзуф Мариупольского уезда Азовской губернии. [1782], 5 арк.

- 1.106.Спр. 3464. Ревизская сказка с. Мангуш Мариупольского уезда Азовской губернии. [1782], 16 арк.
- 1.107.Спр. 3465. Ревизская сказка с. Богатырь Мариупольского уезда Азовской губернии. [1782], 11 арк.
- 1.108.Спр. 3466. Ревизская сказка с. Игнатьевки Мариупольского уезда Азовской губернии. Фрагмент. [1783], 10 арк.
- 1.109.Спр. 3467. Ревизская сказка духовенства Мариупольского уезда Азовской губернии. [1782], 6 арк.
- 1.110.Спр. 3470. Ревизская сказка города Мариуполя. [1811], 80 арк.
- 1.111.Спр. 3473. Дело о попытке жителей с. Чердаклы и других греческих сел возвратиться в Крым. [1790], 33 арк.
- 1.112.Спр. 3474. Дело о бежавших в Крым жителях г. Мариуполя и некоторых сел Мариупольского уезда. [1794], 13 арк.
- 1.113.Спр. 3475. Ревизские сказки г. Мариуполя. [1795], 179 арк.
- 1.114.Спр. 3476. Ведомости о состоянии хозяйства г. Мариуполя и греческих сел Мариупольского уезда. [1794], 31 арк.
- 1.115.Спр. 3481. Ведомость о раскладке почтовой повинности на жителей г. Мариуполя и греческих сел Мариупольского уезда. [1798], 6 арк.
- 1.116.Спр. 3482. Дело о раскладке оброчной повинности по скотоводству в г. Мариуполе и греческих селах Мариупольского уезда за 1799 и 1800 годы. [1800–1801], 31 арк.
- 1.117. Спр. 3483. Дело о сборе общественных и оброчных повинностей с жителей г. Мариуполя и греческих сел Мариупольского уезда. [1795–1797], 83 арк.
- 1.118.Спр. 3484. Дело о раскладке земских и других повинностей в г. Мариуполе и греческих селах. [1806], 110 арк.
- 1.119.Спр. 3525. Дело о взаимоотношениях между мариупольскими греками и казаками Азовского казачьего войска. [1831 – 1832], 17 арк.
- 1.120.Спр. 3528. Дело об отправлении повинностей жителями г. Мариуполя и греческих сел. [1816], 32 арк.

- 1.121.Спр. 6218. Ревизская сказка г.Мариуполя. Предварительная ведомость. [1795], 10 арк.
- 1.122.Спр. 6221. Рапорты Мариупольского греческого суда и смотрителей греческих сел о несчастных случаях, пожарах, убийствах и др. происшествиях. [1814], 34 арк.
- 1.123.Спр. 6263. Указ войскового гражданского правления Области Войска Донского в Мариупольский греческий суд о розыске греческого купца Осипа. [1785], 3 арк.
- 1.124.Спр. 6276. Дело Мариупольской городской думы о передаче на откуп участка городской земли в 1500 десятин, так называемых Митрополитских хуторов. [1824], 13 арк.
- 1.125.Журналы мариупольскаго уезднаго Земскаго Собранія чрезвычайной 8-го и 9-го июня 1918 г. Сессіи. – Мариуполь : Электро-Тип. «Печатное Искусство», 1918. –191 с.
- 1.126.Журналы Мариупольского земского собрания 44-ой очередной сессии 1912 года. – Мариуполь, 1912. – 365 с.
- 1.127.Журналы Мариупольского земского собрания 46-ой очередной сессии 1914 года. – Мариуполь, 1914. – 334 с.
- 1.128.Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1908 г. – Мариуполь, 1909. – 281 с.
- 1.129.Отчет Мариупольской уездной земской управы. Мариупольскому уездному земскому собранию, очередной сессии 1875. – Мариуполь : Тип. А. А. Залюбовского, 1875. – 312 с.
- 1.130.Отчет Мариупольской уездной земской управы. Мариупольскому уездному земскому собранию, очередной сессии 1887. – Мариуполь : Тип. А. А. Франтова, 1887. – 298 с.
- 1.131.Отчет Мариупольской уездной земской управы. Мариупольскому уездному земскому собранию, очередной сессии 1898. – Мариуполь : Тип. А. А. Франтова, 1898. –320 с.

1.132. Отчет Мариупольской уездной земской управы. Мариупольскому уездному земскому собранию, очередной сессии 1905 года. – Мариуполь : Тип. А. А. Франтова, 1905. – 301 с.

1.133. Отчет о состоянии земской медицины в Мариупольском уезде в 1911 г. – Мариуполь, 1913. – 168 с.

Поточний архів Союзу греків України (СГУ, м. Донецьк)

1.134. Протоколы заседаний правления Республиканского общества греков Украины (Союза греков Украины). 1990–1998 гг. – 240 арк.

1.135. Список обществ, делегировавших членов на I съезд греков Украины. – 23 арк.

1.136. Статут Союзу греків України. Прийнятий II з'їздом Союзу греків України, 12.05.1997 р., – 53 арк.

1.137. Устав Союза греков Украины. Принят I съездом Союза греков Украины. 22.12.1991 г. – 25 арк.

Поточний архів Федерації грецьких товариств України (ФГТУ, м. Маріуполь)

1.138. Доклад председателя Совета Федерации греческих обществ Украины А. И. Проценко-Пичаджи I отчетно-выборному съезду 2 ноября 1997 г. – 7 арк.

1.139. Достижения, проблемы и перспективы греческого образования в Украине 2003/2004 гг. : отчет отдела образования Федерации греческих обществ Украины (ФГОУ). – 32 арк.

1.140. Информационный бюллетень (2000–2003). 3-й съезд ФГОУ. – 57 арк.

1.141. Медицинские программы САЕ в Украине: от идеи к реальности. Всемирный Совет греков зарубежья и Федерация греческих обществ Украины / сост. Н. С. Коссе, Н. А. Радченко. – 43 арк.

1.142. О проблемах и перспективах развития образования и культуры греков Приазовья : аналитическая записка к заседанию Совета Федерации. 14.04.2001 г. – 14 арк.

1.143. Отчет отдела образования Федерации за 1999–2000 гг. – 17 арк.

- 1.144. Программа восстановления православных храмов и возрождения духовности в греческих селах Приазовья. 1998 г. – 25 арк.
- 1.145. Протокол I отчетно-выборного съезда Федерации греческих обществ Украины (ФГОУ). 22.11.1997 г. – 46 арк.
- 1.146. Протокол учредительной конференции ФГОУ. 5.04.1995. – 79 арк.
- 1.147. Сведения о греческих воскресных школах в Украине. 2001 г. – 21 арк.
- 1.148. Сведения о работе отдела образования и науки. (Справка к I съезду Федерации). 1997 г. – 19 арк.
- 1.149. Список обществ, делегировавших членов на Учредительную конференцию Федерации греческих обществ Украины (ФГОУ). 5.04.1995 г. – 29 арк.
- 1.150. Статут ФГТУ : зареєстровано М-вом юстиції 28 липня 1999 р. Свідоцтво № 674. – 29 арк.
- 1.151. Выписки из протоколов Учредительной конференции по созданию Федерации греческих обществ Украины // История ФГОУ: время, события, люди (1995–2012 гг.). – Мариуполь : Новый мир, 2012. – С. 23–29.
- 1.152. Отчетный доклад Конгресса III съезда ФГОУ // История ФГОУ: время, события, люди (1995–2012 гг.). – Мариуполь : Новый мир, 2012. – С. 77–98.
- 1.153. Отчетный доклад Конгресса ФГОУ IV –выборному съезду // История ФГОУ: время, события, люди (1995–2012 гг.). – Мариуполь : Новый мир, 2012. – С. 119–135.
- 1.154. Программа сохранения и дальнейшего национально-культурного развития греческой диаспоры в Украине, реформирования и модернизации работы ФГТУ на 2012–2015 гг. // История ФГОУ: время, события, люди (1995–2012 гг.). – Мариуполь : Новый мир, 2012. – С. 235–242.

Російський державний військово-історичний архів

Ф. 52 Потьомкін-Таврійський Григорій Олександрович

Оп. 1.

- 1.155. Спр. 122. Рапорты правителя Екатеринославского наместничества генерал-майора И. Синельникова [1787], 71 арк.
- 1.156. Спр. 164. Рапорты азовского губернатора генерал-поручика В. А. Черткова [1777–1779], 36 арк.
- 1.157. Спр. 199. Рапорты азовского губернатора В. А. Черткова, генерал-поручика И. В. Якоби и астраханской губернской канцелярии о создании греческого и армянского поселений в Азовской губернии, о расквартировании вновь сформированного греческого полка. [28 февраля 1779 – 2 ноября 1780], 57 арк.
- 1.158. Спр. 220. Рапорты губернаторов В. А. Черткова, Н. Д. Языкова и И. Поливанова. [2 февраля – 28 декабря 1780], 29 арк.
- 1.159. Спр. 231. Рапорты Азовского и Новороссийского губернаторов В. А. Черткова и Н. Д. Языкова за 1781 г., 34 арк.

Російський державний історичний архів

Ф. 379 Департамент державного майна Міністерства фінансів

Оп. 1.

- 1.160. Спр. 167. Дело об отводе земли грекам, переселившимся из Крымского полуострова в Азовскую губернию, занимавшимся рыбным промыслом. [11 апреля 1816 – 6 июня 1819], 127 арк.
- 1.161. Спр. 190. Дело о деятельности Комиссии о землях мариупольских греков в Екатеринославской губернии [6 июля 1817 – 27 мая 1821], 263 арк.
- 1.162. Спр. 191. Дело по высочайшему повелению об отводе Мариупольским грекам земли, и об отобрании излишней у них в казенное ведомство. Часть 1. [11 июня 1817 – 12 января 1822], 349 арк.
- 1.163. Спр. 192. Дело об отводе земель мариупольским грекам. Часть 2. [31 декабря 1820 – апрель 1823], 198 арк.

- 1.164. Спр. 194. Ведомости о землях мариупольских греков и планы прилегающих к ним земель. [2 августа 1817 – 29 ноября 1820], 42 арк.
- 1.165. Спр. 315. Дело о расходах Комиссии о землях мариупольских греков с приложением отчета за 1817-1818 гг. [3 мая 1820 – 29 сентября 1821], 98 арк.
- 1.166. Спр. 414. Дело об отрезке земель у мариупольских греков Екатеринославской губернии для образования оброчных статей. [31 декабря 1821 – 7 апреля 1835], 156 арк.
- 1.167. Спр. 656. Об отданной в оброк земли 15444 дес. отмежеванной в казенное ведомство из округа Мариупольских греков. [1825–1828], 131 арк.
- 1.168. Спр. 1119. Дело о дозволении переселения 56 семействам греческого селения Константинополя во вновь состоявшуюся в Мариупольском округе Анатольскую колонию. [22 сентября 1831 – 19 апреля 1833], 32 арк.
- 1.169. Спр. 1449. Дело об отправлении в оброчном содержании засьемщиками отрезанных от Мариупольских греков земель, с приложением ведомости к ним. [17 апреля 1835 – 31 августа 1836], 67 арк.

Ф. 383 Перший Департамент Міністерства державного майна

Оп. 1.

- 1.170. Спр. 4437. О прошении мариупольского греческого общества о наделении его членов землей из 150 000 десятин земли, назначенной для будущего заселения. [1842–1845], 106 арк.

Оп. 7.

- 1.171. Спр. 6391. О 150 тысячах десятин земли, владеемых мариупольскими греками в Екатеринославской губернии. [1844], 10 арк.

Оп. 20.

- 1.172. Спр. 233. Дело о переселении греческих волонтеров. [22–29 января 1857], 12 арк.

- 1.173. Спр. 263. По просьбе переселенных из Крыма греков селения Сартаны, Чердакли, М. Яносоль, Карань Мариупольского уезда Екатеринославской губернии, о позволении купить им землю в Крыму у генерала Дашкова в урочище Камышбурун и м. Сартаны Керченского уезда и переселиться на оную обратно. [21 июля 1805 – 9 октября 1805], 47 арк.

**Ф. 1286 Департамент виконавчої поліції Міністерства
внутрішніх справ**

Оп. 20.

- 1.174. Спр. 1579. О преобразовании управления в г. Мариуполе и г. Нахичевани. [1859–1868], 306 арк.

Оп. 21.

- 1.175. Спр. 1035. О преобразовании управлений в г. Мариуполе и г. Нахичевани. [24 февраля 1860 – 30 апреля 1871], 73 арк.

2. Збірники документів і матеріалів, довідники

2. 176. Адрес-календарь, или общий штат Российской империи на 1846 год : [в 2 ч.]. – Санкт-Петербург : Имп. Академия наук, 1846. – 197 с.
2. 177. Адрес-календарь г. Александровска и уезда на 1907 год / под ред. И. Я. Акинфиева. – Александровск, 1907. – 178 с.
2. 178. Акт проголошення незалежності України // Національні відносини в Україні у ХХ ст. :зб. док. і матеріалів / уклад. М. Панчук. – Київ : Наук. думка, 1994. – С. 461–462.
2. 179. Ведомость [А. Л. Бертье-Делагарда] христианского населения, вышедшего из городов и деревень Крыма в 1778г., и оставшихся после него старых церквей / публ. А. В. Малыгина // Крымский музей. –1995. – № 1/94. – С. 152–169.
2. 180. Военно-статистическое обозрение Российской империи / сост. В. Д. Драчевский. – Санкт-Петербург : Тип. Департамента Генерального Штаба, 1850. – Т. 11, ч. 4 : Екатеринославская губерния. – 186 с.
2. 181. Волости и важнейшие селения Европейской России: по данным

- обследования, произведенного статистическими учреждениями Министерства внутренних дел по поручению Статистического совета.— Санкт-Петербург, 1886.— Вып. 8 : Губернии Новороссийской группы: Екатеринославская, Таврическая, Херсонская и Бессарабия. — 119 с.
2. 182. Вся Екатеринославская губерния. 1913 год.— Екатеринослав : Губ. тип., 1913.— 360 с.
2. 183. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії : документи, матеріали, карти / упоряд.: М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томозов та ін. — Київ : Либідь, 2000. — 448 с.
2. 184. Декларація прав національностей України // Вісник Верховної Ради України (ВВРУ). — 1991. — № 53. — Ст. 799.
2. 185. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин // Права людини в Україні. — Київ, 1998. — Вип. 21. — С. 161–175.
2. 186. Екатеринославский адрес-календарь.— Екатеринослав : Губ. тип., 1915.— 562 с.
2. 187. Енциклопедія етнокультурознавства / за ред. Ю. Римаренка. — Київ : Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв, 2001. — Ч. I, кн. 2. — 522 с.
2. 188. Етнічний довідник : у 3 ч. / гол. ред. В. Євтух. — Київ : Фенікс, 1997. — 111 с.
2. 189. Етнічні спільноти України : довідник. — Київ : Фенікс, 2001. — 251 с.
Етносоціологія: терміни та поняття / В. Євтух, В. Трощинський, К. Галушко та ін. — Київ : Фенікс, 2003. — 280 с.
2. 190. Земско-хозяйственный обзор Екатеринославской губернии за 1881 г. — Екатеринослав : Губ. тип., 1882. — 761 с.
2. 191. Конституция (Основной закон) СССР. Конституции (Основные законы) союзных советских социалистических республик. — Москва : Гос. изд. юрид. лит., 1951. — 487 с.

2. 192. Корф Н. А. Отчет об училищах Александровского уезда и Мариупольского округа за 1867 год / Н. А. Корф. – Екатеринослав, 1868. – 123 с.
2. 193. Краткая историческая записка о Мариупольской гимназии / сост. Г. Нейкирх. – Мариуполь : Тип. А. А. Франтова, 1881. – 31 с.
2. 194. Краткий обзор Мариупольского уезда / сост. И. Э. Александрович. – Мариуполь: Тип. А. А. Франтова, 1884. – 116 с.
2. 195. Лашков Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 р. / Ф. Лашков // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – 1888. – Т. 14. – С. 111–125.
2. 196. Леванда В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени (от 1649 до 1873 г.): Извлечение из Полного Собрания Законов Российской империи / В. О. Леванда. – Санкт-Петербург, 1874. – 1158с.
2. 197. Материалы для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Военное обозрение Екатеринославской губернии / сост. [В.] Павлович. – Санкт-Петербург : Тип т-ва «Обществ. Польза», 1863. – 211 с.
2. 198. Материалы I (учредительного) Всесоюзного съезда греков, СССР, г. Геленджик, 29–31 марта, 1991 г. – Крымск, 1991. – 84 с.
2. 199. Межевая книга Екатеринославской губернии Александровского уезда г. Мариуполя с выгонною землею и с поселившимися на оной разными хуторами. Владения того города из греков и мещан 1825 и 1826 г. – Мариуполь : Тип. А. А. Франтова, 1877. – 24 с.
2. 200. Національний склад населення України та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – Київ : Держкомстат України, 2003. – 245 с.
2. 201. О межнациональных отношениях : резолюция XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня –

- 1 июля 1988 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов : в 15 т. – Москва : Госполитиздат, 1989. – Т. 15. – С. 642–648.
2. 202. О свободном национальном развитии граждан СССР, которые проживают за пределами своих национальных Территориальных образований или не имеют их на территории СССР : Закон СССР // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1990. – Ст. 331.
2. 203. Об изменении границ Мариупольского и Александровского уезда Екатеринославской губернии, № 51691, 26 декабря // Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе. 12 декабря 1825 года – 28 февраля 1881 года : [в 55 т. с указ.]. – Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830–1885. – Т. 47, отд-ние 2 : 1872. – С. 1237.
2. 204. Об образовании земских учреждений в Мариупольском уезде, Екатеринославской губернии, № 46748, 10 февраля // Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе. 12 декабря 1825 года – 28 февраля 1881 года : [в 55 т. с указ.]. – Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830–1885. – Т. 44, отд-ние 1 : 1869. – С. 147.
2. 205. Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. – Екатеринослав : Б. в., 1891. – 281 с.
2. 206. Описание городов и уездов Азовской губернии / публ. Н. Мурзакевича // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – 1853. – Т. 3. – С. 289–305.
2. 207. Отвод земли грекам, переселявшимся из Крыма к Азовскому морю [извлечено из архива крепости св.Дмитрия Ростовского Н. Мурзакевичем] // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – 1858. – Т. 4. – С. 359–362.
2. 208. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год. – Екатеринослав : Б. в., 1875. – 171 с.

2. 209. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / под ред. Н. А. Тройницкого. – Санкт-Петербург, 1905. – Вып. 6. – 60 с.
2. 210. Положення про Відділ національних меншостей НКВС : постанова ВУЦИК від 25 жовт. 1922 р. // Вісті ВУЦИК. – 1922. – 17 листоп. – С. 1–12.
2. 211. Про затвердження Положення про Державний комітет України у справах національностей та релігій : постанова Кабінету Міністрів України № 201 від 14 лют. 2007 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 12. – С. 21.
2. 212. Про утворення Державного комітету Української РСР у справах національностей : указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19 берез. 1990 р. // Вісник Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 15. – С. 233.
2. 213. Протоколы Заседаний Первого Всероссийского Съезда Еллинов. – Ростов-на-Дону, 1917. – 37 с.
2. 214. Республиканское общество греков Украины : (устав, программа). – Донецк, 1990. – 25 с.
2. 215. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / под ред. В. П. Семенова-Тянь-Шанского. – Санкт-Петербург : Б. в., 1910. – Т. 14 : Новороссия и Крым. – 983 с.
2. 216. Самуил Христианович Контениус об иностранной колонизации Южной России : сб. документов 1801–1829 гг. / под ред. О. В. Айсфельд. – Одесса, 2003. – 370 с.
2. 217. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Бахмутский уезд. – Екатеринослав : Изд. Екатер.губ. земства, 1886. – 556 с.
2. 218. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1850. – Ч. 1. – 364 с.
2. 219. Скальковский А. Опыт хозяйственной статистики Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1853. – Ч. 2. – 552 с.

2. 220. Скальковский А. Пространство и народонаселение Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса : Тип. Францова и Нитче, 1848. – 32 с.
2. 221. Скальковский А. Торговая промышленность в Новороссийском крае / А. Скальковский // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1851. – Ч. 33, кн. 2. – С. 1–38.
2. 222. Скальковский А. Торговля Азовского бассейна в 1850 годах / А. Скальковский // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1856. – Ч. 29. – С. 7–40.
2. 223. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730–1823 / А. Скальковский. – Ч. 1 : С 1730 по 1796. – Одесса : Горная тип., 1836. – 288 с.
2. 224. Скальковский А. Ярмарки и сухопутные рынки Новороссийского края / А. Скальковский // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1855. – Ч. 11, кн. 4. – С. 1–78.
2. 225. Смета доходов города Мариуполя за 1908 год. – Мариуполь : Б. в., 1908. – 143 с.
2. 226. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. – Екатеринослав : Б. в., 1914. – 431 с.
2. 227. Статистика України. Серія 1 : Демографія / Центральне статистичне управління УРСР, Держ. планова комісія УСРР. – Харків : Господарство України, 1928. – Т. 5. Вип. 2 : Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. (№ 124). – 210 с., XXIV.
2. 228. Стевен Х. Краткий отчет об успехах шелководства, виноделия и садоводства в полуденных губерниях России, за 1836 год / Х. Стевен // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1837. – Ч. 23. – С. 28–499.
2. 229. Стевен Х. Хозяйство греческих колонистов Мариупольского округа (Екатеринославской губернии) / Х. Стевен // Журнал министерства государственных имуществ. – 1843. – Ч. 9, № 5. – С. 21–23.

2. 230. Тимчасове положення про недільну школу національних меншин в Україні // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – груд. – 32 с.
2. 231. Папуш И. Творческая деятельность греков Приазовья. Конец XIX–XX век. Энциклопедический справочник / И. Папуш. – Мариуполь : Газета «Приазовский рабочий», 2000. – 160 с.
2. 232. Шульга М. Етнічна маргінальність особи / М. Шульга // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – Київ : Довіра, 1996. – С. 30–47.
2. 233. Шульга М. Ідентичність / М. Шульга // Етнічний довідник. Поняття та терміни : у 3 ч. / за ред. В. Євтуха, Л. Аза, І. Кураса та ін. – Київ : Фенікс, 1997. – Ч. I. – С. 68–69.

3. Описові джерела

3. 234. Августинович Э. По селениям и колониям в Новороссии/ Э. Августинович // Труды Императорского вольного экономического общества. – 1882. – Т. 3, вып. 2. – С. 132–157.
3. 235. Агрономическое путешествие по Таврической и некоторым частям Екатеринославской и Херсонской губерний, в 1853 году// Журнал Министерства государственных имуществ.– 1854.– Ч. 53, № 4.– С. 94–111.
3. 236. Арнольд М. Крестьянское хозяйство в Мариупольском уезде / М. Арнольд // Хозяин.– 1895. – № 25. – С. 500–501.
3. 237. Арнольд М. Крестьянское хозяйство в Мариупольском уезде / М. Арнольд // Хозяин. – 1895. – № 38. – С. 757–758.
3. 238. Бабенко В. А. Из этнографических наблюдений в Екатеринославской губернии / В. А. Бабенко // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1905. – Т. 16 : Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе. – С. 337–348.
3. 239. Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края / В. А. Бабенко. – Екатеринослав : Тип. губ.

земства, 1905. – 142 с.

3. 240. Балабанов К. В. Украина – Греция: с любовью в сердце : выступления, статьи, интервью, размышления / К. В. Балабанов. – Донецк : Нац. союз писателей Украины, журнал «Донбасс», 2004. – 504 с.
3. 241. Браун Ф. Мариупольские греки / Ф. Браун. – Санкт-Петербург : Живая старина, 1890. – Т. 1, вып. 2. – С. 71–86.
3. 242. Вечір національних меншин // Приазовская правда. – 1929. – 24 квіт. (№ 94). – С. 2.
3. 243. Виставка грецького відділу при музеї краєзнавства // Приазовский пролетарий. – 1929. – 14 февр. (№37). – С. 4.
3. 244. Гавриил (Розанов В. Ф.) Очерк повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой Сербии до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии, с 1751 по 1786 годы / Гавриил (В. Ф. Розанов). – Одесса, 1851. – 53 с.
3. 245. Григорович В. И. Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и южные побережья Днепра и Днестра / В. И. Григорович. – Одесса : Тип. П. Францова, 1874. – 48, VI с.
3. 247. Дневник путешествия в южную Россию академика Гильденштедта И. А. в 1773–1774 г. // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – 1879. – Т. 11. – С. 180–228.
3. 248. Дополнительный список пьес, представленных на провинциальных театрах // Театральная газета. – 1877. – № 65.
3. 249. Еллінізація грецьких шкіл // Приазовский пролетарий. – 1928. – 21 сент. (№ 220). – С. 4.
3. 250. Калоеров С. А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652–1783) / С. А. Калоеров. – Донецк : Юго-Восток ЛТД, 2008. – 438 с.
3. 251. Концерт грецького театру // Приазовский пролетарий. – 1937. – 14 квіт. (№ 85). – С. 2.

3. 252. Кулаковский Ю. А. К истории Готской епархии (в Крыму) в VIII веке / Ю. А. Кулаковский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1898. – Февр. – С. 167–178.
3. 253. Латышев В. К начальной истории города Мариуполя / В. Латышев. – Одесса : Тип. Н. Хрисогелос «Славянская», 1914. – 25 с.
3. 254. Мариуполь и его окрестности / изд. Д. А. Хараджаева. – Мариуполь : Тип. А.А.Франтова, 1892. – 461 с.
3. 255. Маркианов К. К истории колонизации Новороссии (Письмо Знаменского священника Маркианова о заселении некоторых мест бывшей елисоветградской провинции) / К. Маркианов // Киевская старина. – Киев, 1855. – Т. 11, кн. 3. – С. 531–538.
3. 256. Марков Е. Очерки Крыма. Картины крымской жизни, истории и природы / Е. Марков. – Санкт-Петербург ; Москва, 1902. – 452 с.
3. 257. Миклашевский А. М. О торговле зерновым хлебом в южных губерниях России / А. М. Миклашевский // Записки императорского общества сельского хозяйства. – 1885. – № 2. – С. 72–81.
3. 258. Михневич И. Исторический взгляд на учебные заведения Новороссийского края и Бессарабии / И. Михневич // Новороссийский календарь на 1844 г. – Одесса : [б. в.], 1843. – 490 с.
3. 259. Мурзакевич Н. Описание городов и уездов Азовской губернии / Н. Мурзакевич // Записки Одесского императорского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. 3.–С. 289–305.
3. 260. Новицкий Я. П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (Левобережная часть нынешней Екатеринославской губернии) (1775–1783). – Александровск : Арх. источники, 1910. – 38 с.
3. 261. Паллас П. С. Путешествие по разным провинциям Российского государства / П. С. Паллас. – Санкт-Петербург, 1773–1788. – Т. 1/5. – 108 с.

3. 262. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами в 1769–1774 годах / А. Н. Петров. – Санкт-Петербург : Тип. К. В. Трубникова и В. А. Полетики, 1874. – Т. 1 : Годъ 1769. – 654 с.
3. 263. Письма великого Суворова князю Потемкину // Архив князя Воронцова. – Москва, 1880, – Кн. 24. – С. 290–298.
3. 264. Серафимов С. А. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря / С. А. Серафимов. – Екатеринослав : Тип. Братства св. Владимира, 1901. – 46 с.
3. 265. Сергиевский М. В. Мариупольские говоры / М. В. Сергиевский // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – Ленинград, 1934. – С. 533–587.
3. 266. Соколов И. И. Мариупольские греки / И. И. Соколов // Труды Института славяноведения АН СССР. – Ленинград, 1932. – Т. 1. – С. 12–41.
3. 267. Соловьев М. М. Никифор Феотоки / М. М. Соловьев // Труды Киевской духовной академии. – 1894. – № 9. – С. 87–130.
3. 268. Спиридонов Д. С. Історичний інтерес вивчення говірок маріупольських греків / Д. С. Спиридонов // Східний світ. – Харків, 1930. – Т. 12(3). – С. 171–181.
3. 269. Татаризація шкіл у греко-татарських селах // Приазовський пролетарій. – 1929. – 19 лют. (№ 41). – С. 4.
3. 270. Тимошевский Г. И. Духовное и гражданское самоуправление / Г. И. Тимошевский // Мариуполь и его окрестности. – Москва, 1892. – С. 105.
3. 271. Титов Г. Письма из Екатеринослава / Г. Титов. – Одесса : Тип. Брауна и К., 1849. – 167 с.
3. 272. Т[рубецкой] Г. (кн.) Россия и Вселенская патриархия после Крымской войны. 1856–1860 гг. // «Вестник Европы». – 1902. – № 6. – 916 с.
3. 273. Хартахай Ф. А. Собрание сочинений / Ф. А. Хартахай ; [авт. вступ. ст. и сост. С. А. Калоеров]. – Донецк : Юго-Восток, 2004. – 435 с.

3. 274. Хартахай Ф. А. Историческая судьба крымских татар. Ст. 2 / Ф. А. Хартахай // Вестник Европы. – 1867. – Ч. 2. – С. 140–174.
3. 275. Хартахай Ф. А. Об учебниках русского языка для народных училищ / Ф. А. Хартахай // Циркуляр Варшав. учеб. округа. – 1869. – № 2. – С. 70–83.
3. 276. Чехов А. П. Путевой набросок 1887 // Чехов А. П. Собрание сочинений : в 12 т. – Москва : Гос. изд-во художественной лит., 1955. – Т. 5. – С. 286–287.
3. 277. Ялі С. Греки в УСРР / С. Ялі. – Харків : Комуніст, 1931. – 230 с.

4. Індивідуальні монографії

- 4.278. Агафонов А. И. Область войска Донского и Приазовье в дореформенный период / А. И. Агафонов. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1986. – 149 с.
- 4.279. Андерсон Б. Воображаемые сообщества: Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон ; пер. с англ. В. Николаева ; вступ. ст. С. Баньковской. – Москва : Канон-Пресс-Ц, 2001. – 288 с.
- 4.280. Араджиони М. А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.) / М. А. Араджиони. – Симферополь : Амена, 1999. – 132 с.
- 4.281. Араджиони М. А. Греки Криму: історія і сучасне становище (етнокультурна ситуація та проблеми етнополітичного розвитку) // Симферополь : Симферопольський філіал Національного інституту стратегічних досліджень, 2005. – 92 с.
- 4.282. Багалеи Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Д. И. Багалеи. – Киев : Тип. Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с.
- 4.283. Белова Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751 – 1871 гг.) / Е. В. Белова. – Москва : РГОТУПС, 2004. – 230 с.

- 4.284.Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Ярослава Верменич ; Національна академія наук України, Інститут історії України. – Київ : [б. в.], 2003. – 516 с.
- 4.285.Гаркавець О. Уруми Надазов'я: Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки / О. Гаркавець. – Алма-Ата : Укр. культурний центр, 1999. – 624 с.
- 4.286.Гаркавець О. Урумський словник / О. Гаркавець ; Ін-т сходознавства і міжнародних відносин «Харківський колегіум», Центр євразійських досліджень «Дешт-І Кипчак». – Алмати : Баур, 2000. – 632 с.
- 4.287.Гедьо А. В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) / А. В. Гедьо. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2001. – 245 с.
- 4.288.Гедьо А. В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект / А. В. Гедьо; Дон. нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 398 с.
- 4.289.Джуха И. Одиссея мариупольских греков: Очерки истории / И. Джуха.– Вологда : ЛиС, 1993. – 160 с.
- 4.290.Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860гг. / Е. И. Дружинина. – Москва :Наука, 1981.–215 с.
- 4.291.Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина.– Москва : Наука, 1970. – 383 с.
- 4.292.Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.) / В. М. Кабузан. – Москва : Наука, 1976. – 307 с.
- 4.293.Калмакан И. К. Одесская греческая община: прошлое и настоящее (1795–1996 гг.). / И. К. Калмакан.– Одесса ; Афины : Аполлон, 1996. – 160 с.
- 4.294.Картунов О. В. Вступ до етнополітології / О. В. Картунов. – К. : Крок, 1999. – 300 с.
- 4.295.Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – Київ : Либідь, 1999. – 352 с.

- 4.296.Китромилидис П. Эпоха Просвещения в Греции / П. Китромилидис ; пер. с новогреч. М. Грацианского. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2007. – 422 с.
- 4.297.Козеллек Р. Історичні пошуки ідентичності / Р. Козеллек, Ю. Шеррер, К. Сігов. – К. : Дух і літера, 2004. – 144 с.
- 4.298.Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки) / В. М. Константинова ; наук. ред. А. В. Бойко ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського [та ін.]. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. – 596 с.
- 4.299.Крылов А. Н. Религиозная идентичность. Индивидуальное и коллективное самосознание в постиндустриальном пространстве / А. Н. Крылов. – Москва :ИКАР, 2012. – 306 с.
- 4.300.Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність : монографія / Л. Лойко. – Київ : Фоліант, 2005. – 634 с.
- 4.301.Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. Нагорна. – Київ : Світогляд, 2005. – 315 с.
- 4.302.Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Нагорна Л. – К. : ІПіЕНД, 2002. – 275 с.
- 4.303.Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження / В. І. Наулко. – Київ : Наук. думка, 1965. – 136 с.
- 4.304.Пономарьова І. С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок ХХІ ст.) : Історико-етнографічне дослідження / І. С. Пономарьова. – Київ : Реферат, 2006. – 300 с.
- 4.305.Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт ;пер. з англ. П. Таращука. – Київ : Основи, 1994. – 224 с.
- 4.306.Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) / Н. Терентьева. –Київ : Аквілон-Пресс, 1999. – 351 с.

- 4.307. Чернышева Т. Н. Новогреческий говор сел Приморское (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области: (история и морфология глагола). – Київ : Изд-во КГУ, 1958. – 52 с.
- 4.308. Широков О. С. История греческого языка / О. С. Широков. – Москва : Изд-во Московского ун-та, 1983. – 320 с.
- 4.309. Шульга Н. Этническая самоидентификация личности / Н. Шульга. – Київ : Ин-т социологии НАНУ, 1996. – 200 с.
- 4.310. Якубова Л. Д. Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. / Л. Д. Якубова. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 331 с.
- 4.311. Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення / НАН України. Інститут історії України. – Київ : Інститут історії України, 2014. – 109 с.
- 4.312. Яруцкий Л. Мариупольская старина: Рассказы краеведа / Л. Яруцкий. – Москва : Сов. писатель, 1991. – 432 с.

5. Колективні монографії

- 5.313. Балабанов К. В. Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття / К. В. Балабанов, С. Пахоменко. – Маріуполь : Новий світ, 2006. – 260 с.
- 5.314. Бахарев В. К истории становления и развития клубного дела и музыкального художественного творчества трудящихся Донбасса в годы Советской власти (20–70-е гг.) / В. Бахарев, Д. Патрича. – Київ: [б. в.], 1981. – 83 с.
- 5.315. Грушевский Д. Н. Жданов: Историко-экономический очерк/ Д. Н. Грушевский, Н. Г. Руденко. – Донецк : Донбасс, 1978. – 75 с.
- 5.316. Мариуполь и его окрестности: взгляд из ХХІ века/ авт.кол. : Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашененко и др. – Мариуполь : Рената, 2006. – 354 с., ил.

6. Зарубіжна література

- 6.317.История на България. Том пети. Българско Възраждане X – средата на XX в. – София : Издателство на Българската академия на науките, 1985. – 651 с.
- 6.318.Христов Х. Българските общини през Възраждането / Х. Христов. – София : Издателство на българската академия на науките, 1973. – 249 с.
- 6.319. Adamantios Korais and the European Enlightenment / ed. by Paschalis M. Kitromilides. – Oxford : Voltaire Foundation, 2010. – XIII, 277 p.
- 6.320.Barkan Ö. I. Osmanliimperatorlugunda bir iskan ve ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler / Ö. I. Barkan. – Fakültesi Mecmuasi, 1953–1954. – Т. 15. – 387 p.
- 6.321.Barker E. Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to the Last Paleologue / E. Barker. – Oxford, 1957. – XVI, 239 p.
- 6.322.Beaton R. The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797–1896) / R. Beaton, D. Ricks. – Kings College, 2010. – 270 p.
- 6.323.Clogg R. A Short History of Modern Greece / R. Clogg. – Cambridge : Cambridge University Press, 1980. – VIII, 241 p.
- 6.324.Cries and Whispers in Karamanlidika Books: Proceeding of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia, 11–13 September 2008) / ed. by E. Balta, M. Kappler. – Wiesbaden : Harrassovitz Verlag, 2008. – 307 p.
- 6.325.Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship / ed. by Paschalis M. Kitromilides. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2006. – xi, 403 p.
- 6.326.Giles H. The role of language in ethnic group relations / H. Giles, P. Johnson // Intergroup behaviour. – Oxford : Basil Blackwell, 1981. – P. 199–243.
- 6.327.Giles H. Towards a theory of language in ethnic group relations / H. Giles, R. Y. Bourhis, D. M. Taylor // Language, ethnicity and intergroup relations. – London : Acad. Press, 1977. –P. 307–348.

- 6.328.Gudykunst W. B. Language and ethnic identity: An overview and prologue / W. B. Gudykunst, K. L. Schmidt // *Jurnal of Language and Soc. Psychol.* – 1987. – Vol. 6. – P. 157–170.
- 6.329.Hadziiossif C. The Ambivalence of Turkish in a Greek-Speaking Community of Central Anatolia / C. Hadziiossif // *Cries and Whispers in Karamanlidika Books: Proceeding of the First International Conference on Karamanlidika Studies, Nicosia, 11–13 September 2008* /ed. by E. Balta, M. Kappler. – Wiesbaden : Harrassovitz Verlag. – P. 138–161.
- 6.330.Harlaftis G. A History Of Greek-Owned Shipping. The Making Of An International Tramp Fleet: 1830 To the present day / G. Harlaftis. – London : Ruotledge, 1996. – 439 p.
- 6.331.Hatsopoulos M. From resurrection to insurrection: «sacred» myths, motifs, and symbols in the Greek War of Independence / M. Hatsopoulos // *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797–1896)* / R. Beaton. – London : Kings College, 2010. – P. 78–93.
- 6.332.Holland H. Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc., during the Years 1812 and 1813 / H. Holland. – London, 1815. –551 p.
- 6.333.Horrocks G. Greek: A History of the Language and its Speakers / G. Horrocks. – Chichester, 2010. – 505 p.
- 6.334.Kardasis V. Diaspora Merchants in the Black Sea. The Greek in Southern Russia: 1775–1861 / V. Kardasis. – Lanham : Lexington Books, 2001. – 243 p.
- 6.335.Kitromilides Paschalis M. Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe / Paschalis M. Kitromilides. – Aldershot ; Hampshire : Variorum : Brookfield, Vt., 1994. – XVI, 266 p.
- 6.336.Koliopoulos J. S. Greece: The Modern Sequel. From 1831 to the Present / J. S. Koliopoulos, T. M. Veremis. – London : Hurst&Company, 2002. – 404 p.
- 6.337.Koubourlis I. European Historiographical Influences Upon the Young Konstantinos Paparigopoulos / I. Koubourlis // *The Making of Modern Greece:*

- Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797–1896) / R. Beaton. – London : Kings College, 2010. – P. 53–65.
- 6.338.Kuzio T. Ukraine: State and Nation-building / T. Kuzio. – London ; New York : Routledge, 1998. – XIII, 298 p.
- 6.339.Kyriakidou-Nestoros A. Introduction to Modern Greek Ideology and Folklore / A. Kyriakidou-Nestoros // Journal of Modern Hellenism. – 1986. – № 3. – P. 35–46.
- 6.340.Papadopoulos H. T. Studies and documents relating to the history of the greek church and people under turkish domination / H. T. Papadopoulos. – Brussels, 1952. – 970 p.
- 6.341.Rosen F. Bentham, Byron and Greece: Constitutionalism, Nationalism, and Early Liberal Political Thought / F. Rosen. – New York : Clarendon Press ; Oxford : Oxford University Press, 1992. – XII, 322 p.
- 6.342.Skendi S. Language as a Factor of National Identity in the Balkans of the Nineteenth Century / S. Skendi // Proceedings of the American Philosophical Society. – 1975. – Vol. 119, № 2. Apr. 16. – P. 24–37.
- 6.343.Stavrianos L. S. The Balkans since 1453 / L. S. Stavrianos. – New York : Holt, Rinehart and Winston, 1963. – XXI, 970 p.
- 6.344.Stebelsky I. National Identity of Ukraine / I. Stebelsky// Geography and National Identity / ed. by D. Hooson. – Oxford : Blackwell Publisher, 1994. – P. 233–234.
- 6.345.Stoianovich T. A study in Balkan civilization / T. Stoianovich. – New York : Knopf, 1967. – 215 p.
- 6.346.Tajfel H. The social identity theory of intergroup behavior / H. Tajfel, J. C. Turner // Psychology of intergroup relations. – Chicago : Nelson-Hall, 1986. – P. 65–93.
- 6.347.Xydis S. G. The Medieval Origins of Modern Greek Nationalism / S. G. Xydis // Balkan Studies. – 1968. – № 9. – P. 1–20.
- 6.348.Zakynthinos D. A. The making of Modern Greece From Byzantium to Independence / D. A. Zakynthinos. – Oxford : Basil BlackWell, 1976. – 234 p.

- 6.349.Αναγνωστοπούλου Δ. Σ. Μικρά Ασία, 19ος αι.–1919 οι ελληνορθόδοξες κοινότητες: από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό έθνος / Δ. Σ. Αναγνωστοπούλου. – Αθήνα : Ελληνικά Γράμματα, 1997. – 327 σ.
- 6.350.Γαζις Α. Βιβλιοθηκης Ελληνικης βιβλια δυο / Α. Γαζις. – Βενετια, 1807. – Τομ Β. – 452 σ.
- 6.351.Δημαρας Κ. Θ. Νεοελληνικος Διαφωτισμος / Κ. Θ. Δημαρασ. – 2η εκδ. – Αθηνά, 1980. – 281 σ.
- 6.352.Ιστορια της ελληνικης γλωσσας: [Επιστημονικη επιμελεια Μ. Ζ. Κοπιδακης. Ελληνικο λογοτεχνικο και ιστορικο αρχειο]. – Αθηνά, 1999. – 437 σ.
- 6.353.Ιστορια της ελληνικης γλωσσας. Από τις αρχες εως την υστερη αρχαιοτητα. / επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης. – Θεσσαλονίκη, 2001. – 1213 σελ.
- 6.354.Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. – Αθηνά : Εκδοτική Αθηνών, 1975. – τ. ΙΑ'. – 561 σ.
- 6.355.Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ. Ιώσηπος Μοισιόδαξ : Οι Συντεταγμένες της Βαλκανικής Σκέψης τον 18ο Αιώνα / Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης. – Αθήνα : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1985. – 396 σ.
- 6.356.Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ. Νεοελληνικός διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες / Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης ; μετάφραση Σ. Νικολούδη. – 3η έκδ. – Αθήνα : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000. – 654 p.: ill.
- 6.357.Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ. Ρήγας Βελεστινλής: ο οραματιστής της «Ελληνικής Δημοκρατίας» / Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης. – Αθήνα : Τα Νέα, 2009. – 159 p.
- 6.358.Κοντοσόπουλος Ν. Γ. Διάλεκτοι και ιδιώματα της νέας ελληνικής / Ν. Γ. Κοντοσόπουλος. – Αθήνα : Χ.Ο., 1981. – XVI, 133 σ.
- 6.359.Κυπριανος (αρχιμ.) Ιστορια χρονολογικη της νησου Κυπρου / Κυπριανος (αρχιμ.). – Εν Λευκωσία : τύπος Ευαγόρα, 1902. – ιδ' + 638 pp.
- 6.360.Κυριακοπουλος Κ. Θ. Μελετιος (Μητρου) Αθηνων ο Γεωγραφος (1661–1714) / Κ. Θ. Κυριακοπουλος. – Αθηνά, 1990. – Τομ Α–Β.

- 6.361.Μανουσακάς Μ. Ι. Η Επιτομή της Ιεροκοσμικής Ιστορίας του Νεκταριου Ιεροσολυμών και αι πηγαι αυτής / Μ. Ι. Μανουσακάς // Κρητικά Χρωϊκα. – 1947. – № 1. – Σ. 291–332.
- 6.362.Μητρού Μ. Γεωγραφία παλαια και νεα / Μ. Μητρού. – Βενετια, 1728. – 301 σ.
- 6.363.Μουρουτη-Γεκακού Ζ. Ο Νικηφορος Θεοτοκής και η συμβολή αυτου εις την παιδειαν του γενους / Ζ. Μουρουτη-Γεκακού. – Αθηνα, 1979. – Σ. 148–152.
- 6.364.Παλαια Ιστορία ; μεταφ. Αλεξανδρου Καγκελλαριου. – Βενετια, 1750. – Τομ. Α-ΙΣτ. – 340 σ.
- 6.365.Παλιουριτης Γ. Αρχαιολογια Ελληνικη / Γ. Παλιουριτης. – Βενετια, 1815. – Σ. ΙΗ-ΙΘ. – 174 σ.
- 6.366.Παπαγεοργιου Γ. Οι συντεχνιες στα Γιαννενα κατά τον 19ο και τις αρχες του 20ου αιωνα / Γ. Παπαγεοργιου – Ιωαννινα : Ιμιαχ., 1988. – 362 σ.
- 6.367.Παπαδοπουλος Θ. Ελληνικη Βιβλιογραφια (1466–1800) / Θ. Παπαδοπουλος. – Αθηνα, 1984. – 438 σ.
- 6.368.Παπαθαναση Μουσιοπουλου Κ. Συντεχνιες & επαγγελματα στη Θρακη (1685–1920) / Κ. Παπαθαναση Μουσιοπουλου. – Αθινα, 1985. – 375 σ.
- 6.369.Πατρινελης Χρ. Γ. Ο Θεοδορος Αγαλλιανος ταυτιζομενος προς τον Θεοφανην Μηδειας και οι ανεκδοτοι λογοι του / Χρ. Γ. Πατρινελης. – Αθηνα, 1966. – 176 σ.
- 6.370.Sugar P. F. Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική κυριαρχία 1354–1804 / P. F. Sugar. – Αθήνα : Σμίλη, 1994. – Τόμος Α'.–231 σ.
- 6.371.Sugar P. F. Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική κυριαρχία 1354–1804 / P. F. Sugar. – Αθήνα : Σμίλη, 1994. – Τόμος Β'.–378 σ.
- 6.372.Σακελλαριος Γ. Αρχαιολογια συνοπτικη των Ελληνων / Γ. Σακελλαριος. – Βιεννη, 1796. – 189 σ.
- 6.373.Σιφναίου Ε. Έλληνες έμποροι στην Αζοφική: Η δύναμη και τα όρια της οικογενειακής επιχείρησης / Ε. Σιφναίου. – Αθήνα : ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2009. – 565 σ.

- 6.374. Σταλιδι Κ. Γ. Οι σιντεχνιες και τα επαγγέλματα στην Εδεσσα την περιοδο της τουρκοκρατίας / Κ. Γ. Σταλιδι. – Εδεσσα, 1974. – 165 σ.
- 6.375. Τομπαιδι Δ. Η ποντιακή διαλεκτος / Δ. Τομπαιδι. – Αθηνα, 1988. – 120 σ.
- 6.376. Χατζόπουλος Μ. Έθνος και Εθνικισμός: Συνοπτική επισκόπηση ενός σύγχρονου επιστημονικού διαλόγου / Μ. Χατζόπουλος // Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης. – Μάιος, 2002. – Τχ 19. – Σ. 109–127.

7. Збірники наукових праць, матеріали конференцій

- 7.377. Араджиони М. А. Эмиграция греков в Украину в XVI – первой трети XIX вв. / М. А. Араджиони // Греко-славянское духовное единство : сб. докл. конф. «Греко-руско-украинское культурное единство: 1000-летие его формирования», м. Донецк, 30–31 мая 1992 г. – Донецк, 1993. – С. 61–74.
- 7.378. Белецкий А. А. Греческие диалекты юго-востока Украины и проблема их языка и письменности // Ученые записки Ленинградского университета. – 1970. – Вып. 73, № 343 : Балканская филология. – С. 5–15.
- 7.379. Гедьо А. В. Греки Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.): джерелознавчий аспект / А. В. Гедьо // Вісник Донецького університету. – 2001. – № 2. – С. 153–160.
- 7.380. Гедьо А. В. Умови життя та господарська діяльність греків у Приазов'ї (1778–1820 рр.) / А. В. Гедьо // Південна Україна XVIII–XIX століття: записки наук.-дослідницької лабораторії історії Південної України Запорізького держ. ун-ту / гол. ред. А. В. Бойко. – Запоріжжя : ТанDEM-У, 1996. – Вип. 1. – С. 106–109.
- 7.381. Иванова Ю. В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья / Ю. В. Иванова // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины : сб./ под ред. Ю. В. Ивановой. – Москва : Наука, 1979. – С. 74–91.

- 7.382.Иванова Ю. В. Хозяйственный быт греков Приазовья / Ю. В. Иванова // Итоги полевых работ ИЭ АН СССР в 1970 г. – Москва : Наука, 1971. – С. 130–139.
- 7.383.Калоеров С. А. Приазовские церкви греков, выведенных из Крыма / С. А. Калоеров, А. В. Геде // Проблемы греческой культуры : материалы междунар. науч.-практ. конф., Мыс Фиолент. Георгиевский монастырь, Крым, 15–21 сент. 1996 г. – Симферополь : Крымский Архив, 1997. – С. 17–19.
- 7.384.Кирсенко М. В. Из истории культурных связей между Украиной и Грецией (XVIII–XIX вв.) / М. В. Кирсенко, Н. А. Терентьева // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – Київ, 1990. – С. 76–77.
- 7.385.Константинова В. М. Краєзнавчі студії з міської історії Південної України другої половини XIX – початку XX ст. / В. М. Константинова // Наукові записки : зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2011. – Т. 23. – С. 165–170.
- 7.386.Крейчі Я. Етнічні та політичні нації в Європі / Я. Крейчі, В. Велімський // Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ : Смолоскип, 2000. – С. 468–476.
- 7.387.Ксенофонтова-Петренко О. Семейные обряды в селе Сартана / О. Ксенофонтова-Петренко // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. – Москва : Наука, 1979. – С. 173–184.
- 7.388.Кузьминков Л. Н. Ассимиляция или перспективы национального развития? / Л. Н. Кузьминков // Переселение крымских греков в Северное Приазовье в 1778–1780гг. – Мариуполь, 1997. – С. 37–45.
- 7.389.Кузьминков Л. Н. Греческий «самиздат» на Украине. Эдуард Хаджинов / Л. Н. Кузьминков // Украина – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України : тез. доп. міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, листопад 1998 р. – Київ, 1998. – С. 76–80.

- 7.390. Муратов С. Н. Материалы по говорам тюркоязычных греков (урумов) Донецкой области УССР / С. Н. Муратов // Краткие сообщения института народов Азии. – Ленинград, 1963. – Вып. 72 : Языкознание. – С. 178–191.
- 7.391. Наулко В. І. Греки України: етнічна історія і сучасні етнонаціональні процеси / В. І. Наулко // Записки історико-філологічного товариства ім. А. А. Білецького. – Київ, 1997. – Т. 1. – С. 63–66.
- 7.392. Никольский В. Н. Репрессии против греков в 1937–1938 гг. / В. Н. Никольский, С. В. Сорокина // Правда через годы. Статьи, воспоминания, документы. – Донецк : Регион, 1999. – Вып. 3. – С. 36–42.
- 7.393. Новікова С. В. Особливості розвитку сільського господарства Маріупольського повіту у ХІХ ст. / С. В. Новікова // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – Київ, 1999. – Вип. 7. – С. 39–43.
- 7.394. Пахоменко С. П. Організаційне становлення грецьких громад України наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. / С. П. Пахоменко // Наукові записки : зб. наук. ст. Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова / уклад. П. В. Дмитренко, Л. Л. Макаренко. – Київ : НПУ, 2002. – Вип. 49. – С. 268–276.
- 7.395. Пономарьова І. С. Вплив етнічних процесів на урумську мову греків Приазов'я / І. С. Пономарьова // Круглий стіл: Тюркомовні народи України (мови та культури татар, гагаузів, урумів, караїмів і кримчаків). – Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 37–41.
- 7.396. Пономарьова І. С. К проблеме этнической истории мариупольских греков / І. С. Пономарьова, Т. І. Сорока // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития. – Мариуполь, 1993. – С. 126–132.
- 7.397. Пономарьова І. С. Этническая идентичность греков украинского Приазовья / І. С. Пономарьова // Україна – Греція: Історична спадщина і перспективи співробітництва : зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 27–29 трав. 1999 р. – Маріуполь, 1999. – Т. 1, ч. 2. – С. 89–97.

- 7.398.Рязанова Л. Вплив релігійної та конфесійної ідентичності на етнонаціональну толерантність/інтолерантність / Л Рязанова // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 299–309.
- 7.399.Селяни і місто: феномен сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції (матеріали історико-археографічних експедицій Північним Приазов'ям) / упоряд. В. М. Константинова ; НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Бердян. держ. пед. ун-т; Бердян. осередок Запорізького наукового т-ва ім. Я. Новицького. – Київ, 2012. – 416 с.
- 7.400.Чапни Н. Проблеми викладання новогрецької мови в Приазовському регіоні та роль МПІ у розв'язанні цих проблем / Н. Чапни // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва : тези міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 24–26 трав. 1996 р. – Маріуполь, 1996. – С. 141–143.

8. Періодичні видання

8.1. Журнали

- 8.1.401. Волошко Є. Кобзар мовою греків Донбасу / Є. Волошко // Донбас. – 1964. – № 3. – С. 111–114.
- 8.1.402. Донцов А. И.Язык как фактор этнической идентичности / А. И. Донцов, Т. Г. Стефаненко, Ж. Т. Уталиева // Соционика,психология и межличностные отношения:человек,коллектив,общество. –2009. – № 141. – С. 49–56.
- 8.1.403. Константинова В. Н. Городская и сельская идентичности Приазовья: устно-исторические исследования / В. Н. Константинова // Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. – 2013. – № 5 (сент.–окт.) – С. 107–117.
- 8.1.404. Костинская А. Г. Феномен идентичности как структурирующий фактор / А. Г. Костинская // Мир психологии. – 2003. – № 1(33). – С. 186–197.

- 8.1.405. Майборода О. Ідентифікація «корінного народу» як суб'єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та етнополітичної практики зарубіжних країн / О. Майборода // Вісник Держкомнацміграції України. – 2002. – № 4. – С. 91–97.
- 8.1.406. Мороз Р. З життя національних меншостей України: греки / Р. Мороз // Сучасність: Література, мистецтво, суспільне життя. – 1980. – № 12. – С. 77–78.
- 8.1.407. Полянский В. С. Историческая память в этническом самосознании народов / В. С. Полянский // Социологические исследования. – 1999. – № 3. – С. 20–31.
- 8.1.408. Пономарьова І. С. Етнодемографічна та етносоціальна характеристика греків Приазов'я (на прикладі дослідження погосподарських книг с. Мангуш 1947–49 рр.) / І. С. Пономарьова // Схід. – 2005. – № 1. – С. 15–22.
- 8.1.409. Пономарьова І. С. Мова греків Приазов'я у зв'язку з проблемами їхнього етногенезу / І. С. Пономарьова // Університет. – 2006. – № 6 (14). – С. 45–53.
- 8.1.410. Пряхин Ю. Д. Греческое национальное образование в Украине: к вопросу его истории, традициях и концепции возрождения / Ю. Д. Пряхин // Відродження. – 1993. – № 7. – С. 6–8.
- 8.1.411. Скрипник М. О. Перебудовними шляхами. Проблеми культурного будівництва національностей України / М. О. Скрипник // Український історичний журнал. – 1989. – № 11. – С. 98–121.
- 8.1.412. Тенишев Э. Р. Говор урумов села Прасковиевка / Э. Р. Тенишев // Советская тюркология. – 1973. – № 1. – С. 79–96.
- 8.1.413. Терентьева Н. О. Українська Еллада: іст. нарис / Н. О. Терентьева, Б. В. Чирко // Відродження. – 1994. – № 4. – С. 69–78.
- 8.1.414. Хаджинов Е. З історії фольклору Південного Донбасу / Е. Хаджинов // Народна творчість та етнографія. – 1976. – № 3. – С. 102–105.

- 8.1.415. Чернишова Т. М. Про грецький фольклор на Україні / Т. М. Чернишова // Народна творчість та етнографія. – 1960. – № 4. – С. 97–103.
- 8.1.416. Якубова Л. Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-і рр. ХХ ст.) [Ч. 2] / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 83–97.
- 8.1.417. Якубова Л. Д. Мовна проблема та культурне життя мариупольських греків (середина 20-х – 30-і рр. ХХ ст.) [Ч. 1] / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 82–130.

8.2. Газети

- 8.2.418. Аракелян И. Праздники с греческим колоритом / И. Аракелян, М. Балабанов // Эллыны Украины. – 2005. – № 10. – С. 2–3.
- 8.2.419. Балджи А. Музей греков Приазовья / А. Балджи // Приазовский рабочий. – 1997. – 21 нояб. (№ 65). – С. 2.
- 8.2.420. Балджи А. Новый спектакль греческого театра / А. Балджи // Эллыны Украины. – 2000. – февр. (№ 64). – С. 3.
- 8.2.421. Балджи А. Поэзия греков-урумов / А. Балджи // Приазовский рабочий. – 1996. – 8 дек. (№ 76). – С. 4.
- 8.2.422. Балджи А. Сартанская церковь / А. Балджи // Эллыны Украины. – 2005. – июнь (№ 6). – С. 3.
- 8.2.423. Балджи А. Стелиос Эллиниадис: украинский эллинизм на подъеме / А. Балджи // Эллыны Украины. – 2003. – июнь (№ 5). – С. 1.
- 8.2.424. Визиты в Мариуполь Ангелоса Асланидиса и делегации греческих журналистов // Хронос. – 2000. – окт. (№ 6). – С. 2.
- 8.2.425. II съезд греков Украины // Логос. – 1997. – № 4 (62), май. – С. 1–2.
- 8.2.426. Выступление председателя ФГОУ, члена отдела международных связей Мариупольского общества греков Проценко Александры на

- заседании Совета МОГ от 20.02.2002 // Хронос. – 2002. – март (№ 2). – С. 1–2.
- 8.2.427. Греки в Приазовье: край наш донецкий // Вечерний Донецк. – 1989. – 10 июля. – № 32. – С. 2.
- 8.2.428. Гринько В. Мариуполь собирает греков / В. Гринько // Донбасс. – 1995. – 25 марта (№ 25). – С. 3.
- 8.2.429. Двести лет тому назад (о переселении греков в Приазовье) // Заря Приазовья. – 1988. – 22 нояб. (№ 14). – С. 2–3.
- 8.2.430. Джубага В. Встречи на крымской земле / В. Джубага // Эллины Украины. – 2005. – дек. (№ 10). – С. 2.
- 8.2.431. Диамантопуло К. Вначале было слово / К. Диамантопуло // Хронос. – 2001. – февр. (№ 2). – С. 2.
- 8.2.432. Добра Е. Организация изучения новогреческого языка в 2001–2002 учебном году / Е. Добра // Хронос. – 2002. – окт. (№ 6). – С. 3.
- 8.2.433. Добра Е. Проблемы греческого образования / Е. Добра // Хронос. – 2001. – дек. (№ 10). – С. 2.
- 8.2.434. Истоки греческого этноса // Эллины Украины. – 2002. – нояб. (№ 9). – С. 1–2.
- 8.2.435. Карида А. Олимпиада школьников по новогреческому языку, истории и культуре Греции и Приазовья / А. Карида // Хронос. – 2000. – май (№ 3). – С. 3.
- 8.2.436. Киор В. Возвращаясь к истокам / В. Киор // Эллины Приазовья. – 1996. – янв.–февр. (№ 1). – С. 2–3.
- 8.2.437. Коноп-Ляшко Е. Приазовские диалекты: пора ли «справлять панихиду?» / Е. Коноп-Ляшко // Хронос. – 2000. – март (№ 33). – С. 2–3.
- 8.2.438. Коссе Н. Греческим обществам быть оплотом эллинизма / Н. Коссе // Эллины Украины. – 2002. – янв. (№ 63). – С. 2.
- 8.2.439. Проценко-Пичаджи А. Возрождая духовность / А. Проценко-Пичаджи // Эллины Украины. – 2000. – Янв.–февр. (№ 40). – С. 1.

- 8.2.440. Фестиваль молодых исполнителей греческой песни // Хронос. – 2000. – Янв. (№ 2). – С. 1–3.
- 8.2.441. Хаджинова А. Греческое образование в Мариуполе / А. Хаджинова // Хронос. – 2001. – июль (№ 7). – С. 3.

9. Автореферати дисертацій, дисертації

- 9.442. Арабаджи С. С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Арабаджи Світлана Сергіївна ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – 20 с.
- 9.443. Араджиони М. А. Историография этнической истории и культуры греков Северного Приазовья (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.) : дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 / Араджиони Маргарита Анатольевна ; СГУ им. М. В. Фрунзе. – Симферополь, 1995. – 248 арк.
- 9.444. Баранова В. В. Греки Приазовья: этническое самосознание и язык : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.07 / Баранова Влада Вячеславовна. – Санкт-Петербург, 2006. – 214 арк.
- 9.445. Бацак Н. І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бацак Наталія Іванівна ; Ін-т історії України НАН України. – Київ, 1999. – 189 арк.
- 9.446. Волониць В. С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Волониць Віра Степанівна ; Дон. нац. ун-т. – Донецьк, 2007. – 230 арк.
- 9.447. Гафуров А. М. Формирование этнической, конфессиональной и гражданской идентичности национальностей Башкортостана в 90-е гг. XX века : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.07 / Гафуров Азат Маратович. – Москва, 2008. – 240 арк.
- 9.448. Гедьо А. В. Греки Північного Приазов'я (1778–1785 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гедьо Анна Володимирівна ; Дон. держ. ун-т. – Донецьк, 1997. – 192 арк.

- 9.449.Гедьо А. В.Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII–1875 р.: джерелознавчий аспект : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Гедьо Анна Володимирівна ; Дон.нац. ун-т. – 431 арк.
- 9.450.Демура Ю. М. Іноземні колоністи в соціально-економічному розвитку Північного Приазов'я (друга половина XVIII – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Демура Юрій Миколайович ; Дон. нац. ун-т. – Донецьк, 2008. – 283 арк.
- 9.451.Евсеева Л. Н. Роль языка в формировании национальной идентичности : дис. ... канд. философских наук:09.00.11 / Евсеева Лариса Николаевна. – Архангельск, 2009. – 221 арк.
- 9.452.Капінус О. Л. Грецькі громади України кінця XVII – початку XXI ст.: історіографія проблеми : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Капінус Олена Леонідівна ; Дон. нац. ун-т. – Донецьк, 2008. – 224 арк.
- 9.453.Новікова С. В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Новікова Світлана Віталіївна ;НАН України ; Ін-т історії України. – Київ, 2005. – 19 с.
- 9.454.Подгайко М. К. Самоврядування грецьких громад в Україні (середина XVII – 70-ті рр. XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Подгайко Марія Костянтинівна ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2006. – 205 арк.
- 9.455.Пономарьова І. С. Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури : дис. ... д-ра істор. наук: 07.00.05 / Пономарьова Ірина Семенівна ;Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – Київ, 2007. – 424 арк.
- 9.456.Тиктопуло Я. Ф. Русско-турецкие войны 1768–74, 1787–91 гг. и судьбы греков. Греческий проект Екатерины II : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.00, 07.00.02 / Тиктопуло Ян Федорович ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – Москва, 1991. – 27 с.

- 9.457. Уварова О. О. Російська «політика покровительства» щодо греків-іммігрантів в кінці XVIII – першій третині XIX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Уварова Олена Олександрівна; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 226 арк.
- 9.458. Янници Ф. Греческий мир в конце 18 – начале 20 вв. по российским источникам: к вопросу об изучении самосознания греков: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Янници Феодора. – Москва, 2000. – 210 арк.

10. Електронні видання

- 10.459. Верховский А. Православный национализм[Электронный ресурс] / А. Верховский // Неприкосновенный запас. – 2003. – № 6 (32). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2003/6/ver4.html>. – Дата обращения: 27.03.2016.
- 10.460. Костина А. В. Особенности идентичности в границах этнической, национальной, массовой культуры[Электронный ресурс] / А. В. Костина // Знание. Понимание. Умение: Информационный гуманитарный портал. – 2009. – № 4: Культурология. – Режим доступа: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Kostina_Identity. – Дата обращения: 27.03.2016.
- 10.461. Люббе Г. Историческая идентичность[Электронный ресурс] / Г. Люббе // Логос. – 2007. – № 1. – Режим доступа: http://www.ruthenia.ru/logos/personalia/plotnikov/transitions/02_identitaet.htm. – Дата обращения: 27.03.2016.
- 10.462. Марков А. Греческая идентичность: споры в год юбилеев.[Электронный ресурс] / А. Марков // Православие и мир. – Режим доступа: <http://www.pravmir.ru/grecheskaya-identichnost-spory-v-god-yubileev>. – Дата обращения: 27.03.2016.
- 10.463. Марков А. Элладская Православная Церковь как субъект политики. [Электронный ресурс] / А. Марков // Православие и мир. – Режим доступа: <http://www.pravmir.ru/elladskaya-pravoslavnaya-cerko>. – Дата обращения: 27.03.2016.

- 10.465. Сайт Федерації грецьких товариств України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.greeks.ua/content/kontakti_ua/ua. – Дата звернення: 27.03.2016.
- 10.466. Эшфорт Б. Теория социальной идентичности в контексте организации [Электронный ресурс] / Б. Эшфорт, Ф. Маил // Организационная психология. – 2012. – Т. 2, № 1. – С. 4–27. – Режим доступа: <http://orgpsyjournal.hse.ru>. – Дата обращения: 27.03.2016.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

Ф. 413 Центральна комісія національних меншостей при
Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті.

Опис 1.

А. 1. *Спр. 100. Документи про результати обстеження окрбюро
національних меншостей грецького населення. [1925], 90 арк.*

РЕЗОЛЮЦИЯ

Президиума ВУЦИК"а по докладу Комиссии по обследованию
греческого населения

Мариупольском и Сталинском округах.

1. Отчет Комиссии в целом утвердить.

2. Ставя важной задачей и в дальнейшем проведение среди греческого населения всех основ нашей национальной политики в соответствии с существующими законоположениями, считать необходимым осуществление следующих мероприятий:

В области административной.

3. Принять меры к выделению национальных греческих Сельсоветов, в населенных пунктах с преобладающим греческим населением и изучить возрос о возможности выделения греческих районов.

4. При проведении национального районирования выдвигать на руководящие посты работников, знающих местный быт и владеющих родной речью. Что не касается делопроизводства то до восстановления

греческой письменности, временно оставить на языке наиболее доступном населению /русском или украинском/.

5. В смешанных районах, в состав которых входят и отдельные греческие села, а также в окружных учреждениях / землеуправлении, прокуратуре и проч./ обеспечить обслуживание греческого населения на родном языке.

6. Для руководства работой в области советской и культурно-просветительной ввести в штаты окрисполкомов и наробразов Мариупольского и Сталинского округов должности членов бюро нацмен по советской линии и инспекторов по культпросветработе среди греков.

7. Для лучшего обслуживания греческого населения пересмотреть вопрос в сторону выделения компактных масс греческого населения из Сталинского округа в Мариупольский, в котором имеется большинство греческого населения.

В области культурно-просветительной.

8. Предложить Наркомпросу разработать необходимые мероприятия в области, культурно-просветительной работы среди греков, в частности, в области ликвидации неграмотности и политпросветительной работы как исключительные мероприятия ввиду отсталости данной национальности от населяющей Украинскую Республику, оставив при этом школьную и культурно-просветительную сеть в таком виде, в каком она утверждена в первоначальной смете Наркомпроса.

9. Наркомпросу принять меры к разрешению вопроса об алфавите и наметить план издания и приобретения необходимой литературы, как школьной, так и политпросветительной на текущий год.

10. Предложить Наркомпросу обеспечить с текущего учебного года подготовку преподавательского персонала для греческих школ, а также поручить Наркомпросу организовать греческий сектор при сельской школе и Мариупольском Педтехникуме.

11. Поручить Наркомпросу принять меры к установлению руководства и финансирования деятельности комиссии по изучению греческой национальности при Мариупольском ОкрИК"е.

В области экономической.

12. При рассмотрении земельного вопроса среди греческого населения, предложить Мариупольскому и Сталинскому Окрисполкомам подходить к нему со всей осторожностью не нарушая общих положений. Констатировать, что для скорейшего решения вопроса внутриселенного землеустройства необходимы средства и специальный технический персонал.

13. В виду того, что война и голод отразились сильно на хозяйстве греческого населения, необходимо выделение долгосрочного кредита для кооперации, как сельско-хозяйственной, так и потребительской в греческих селах.

По отдельным вопросам.

14. Предложить НКЗдраву провести ряд мероприятий против чрезвычайно распространенных среди греческого населения бытовых болезней (особенно туберкулеза), принявших характер национальных болезней и создающих условия для вырождения греческой народности.

15. Учитывая крупное значение и роль, которую играет Мариупольский музей по части собирания материалов о греческой народности, значительно этим содействуя проведению национальной работы среди греков, поручить Наркомфину и Наркомпросу разработать смету по отпуску средств музею для расширения и углубления этой работы, причем Мариупольскому Окрисполкому в спешном порядке представить для разработки сметы свои предположения.

**Ф. 413 Центральна комісія національних меншостей при
Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті.**

Опис 1.

А. 2. Спр.100. Документи про результати обстеження окрбюро
національних меншостей грецького населення. [1925], 90 арк.

копия

ЗАВЕДУЮЩЕМУ НАЦМЕН"ом ВУЦИК"а.

От ЯЛИ Саввы Георгиевича.

**ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА О ПОЛОЖЕНИИ ГРЕЧЕСКОГО
НАСЕЛЕНИЯ В МАРИУПОЛЬСКОМ ОКРУГЕ.**

Краткая история мариупольских греков такова. Они происходят от греков-выходцев из Крыма, переселившихся в Мариуполь еще в 1783 году при Екатерине II-ой. Последняя щедро наградила насильно переселенных греков землею, чтобы удержать под господством царизма.

Хотя все греческое население называет себя греками, на самом деле, происхождение неодинаковое. Часть, половина приблизительно, происходит от настоящих греков /эллинов/ и говорит на языке близком к греческому. Другая часть происходит от готов и алан /пришедших в Крым из Западной Европы во II-м или III-м веке/, которые сначала находились под зависимостью крымских греков, а позднее — татар. Они утратили свою национальность и стали называться, греками — хотя и приняли язык татарский. Они говорят теперь на турецком татарском жаргоне.

В данное время в Мариупольском и частью Сталинском округах имеется около 23-х основных греческих сел, с новыми селениями более 30. Всего населения можно считать около 100 тысяч в двух округах /более точных цифр не могу указать, не имея под руками материалов/.

Своей культуры /литературы, письменности вообще/ мариупольские, греки не имеют, обучение в школах велось и ведется на русском языке. Греки привыкли смотреть на свой язык как на язык некультурный, а язык русский, поскольку приходится иметь дело с ними в сношениях с русскими, считается передовым. И грек, знающий хорошо русский язык, слывет среди греков "образованным" человеком. Это, понятно относится прежде всего к зажиточной части греческого населения, которая обычно владеет русским языком более; свободно, чем беднота и особенно женщины.

Русский язык употребляется, главным образом, в общественных и государственных учреждениях в обыденной-же жизни, в быту греки говорят на своем родном языке, за исключением греческой интеллигенции и близкого к ней небольшого слоя зажиточной части греков. Греческие школы были в конце XVIII в. начале XIX века. Они были закрыты – перед революцией 1 греч.школа. Сейчас и ее нет. Греки сохранили свой быт и обычаи. Имеют свои народные песни в которых получила свое отражение и революция.

Греки принимали живое участие в революционном движении, активно выступая против Деникина, организовывая повстанческие отряды и прочее. Греков в Компартии и комсомоле относительно больше в сельских организациях, чем других национальностей.

Возможности для восстановления греческого языка: 1) применение русского алфавита /эллинский язык целиком не подходит/, что практикуется греками в писании писем, в народных песнях и проч. 2) культурных сил /прошедших конечно, русские школы/ предостаточно, ибо имеется греческие села, из которых вышли десятки людей с высшим образованием /врачи, юристы/ к сотне народных учителей – из одного села. 3) окончивших греческие школы – считанные единицы.

Я ограничиваюсь пока только этими сведениями. Необходимо больше времени чтобы дать более полный материал.

/ Яли /.

4/УП – 1925 г.

Харьков.

С подлинным верно: /підпис/

**Ф. 413 Центральна комісія національних меншостей при
Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті.**

Опис 1.

А. 3.Спр.100. *Документи про результати обстеження окрбюро
національних меншостей грецького населення. [1925], 90 арк.*

**КОМИССИЯ ВУЦИКА ПО ОБСЛЕДОВАНИЯ ГРЕЧЕСКОГО
НАСЕЛЕНИЯ В МАРИУПОЛЬСКОМ ОКРУГЕ.**

Комиссия прибыла в Мариуполь 3-го августа с.г. и в тот же день приступила к работе, после ознакомления с мероприятиями местных партийных и советских учреждений по проведению национальной работы среди греков и изложения задач, стоящих перед Комиссией, 3-го сентября последняя выехала в районы и села. С 1-го октября в работе Комиссии принимал участие 3-й член – Представитель Мариупольского Окрисполкома тов. БОГАДИЦА П.И. Нужно отметить, что до приезда Комиссии, советскими органами, в частности, органами Народного Просвещения не было обращено почти никакого внимания на греческую национальность. Лишь при Окрпаркоме работала Окружная Комиссия по изучению греческой национальности которая собрала довольно богатый материал. Правда, при Наробразе находится инспектор по работе среди греков но он же инструктор греческий при Окрисполкоме, который все время отдавал выполнению поручений Окрисполкома по обследованию вопросов землеустроительного характера. Дальше необходимо отметить, что статистические данные по греческой национальности пришлось собирать с большими трудностями, ввиду отсутствия таковых в статистике (греческая национальность почти везде отнесена в рубрику "прочие") и невнимательного отношения

некоторых органов к даче запрашиваемых сведений (например Политпросвет, Земуправление). Нельзя не отметить полное непонимание и неокказание содействия в работе комиссии в селе Старая Карань Советскими органами и в частности руководящими товарищами, которые считают проведение 'национальной политики среди греческого населения пустой затеей, противоречащей яко бы целям нашей партии, ибо последняя мол стремится к Интернационализму, пришлось потратить 2 дня вынужденная к частным с ним с сношениям теряла родной языки усвоила татарский. Александрович находит отличие в типе тех и других греков ("в облике забывших свой родной язык, есть черты их вековых угнетателей, т.е. татар".).

Совершенно иная точка зрения по данному вопросу в научной статье Г.И.Тимошевского, напечатанной в сборнике материалов "Мариуполь и его окрестности", вышедшим в 1892 году, несколькими годами позже упомянутой книжки Александровича (ибо последняя упоминается в сборнике). Тимошевский считает, что часть из Мариупольских греков, которая сейчас говорит на татарско-турецком языке происходит не от греков, а готов и алан. Готы (племя германского происхождения) появились в Крыму во II или III столетии, а алане жили здесь с незапамятных времен. Те и другие малочисленные и с никакой культурой подпали под зависимость греков, утратили свою национальную самостоятельность и стали с тех пор называться греками. А когда в XIII столетии, Крым по частям был завоеван татарами и турками, готы и алане, называвшие себя уже греками, подпали под их господство и переняли у них татарско-турецкий язык в то время, как потомственные греки язык свой сохранили. Эти то гото-алане и есть предки Мариупольских греков, говорящих сейчас на татарско-турецком языке и населяющих такие села, как Старый Крым, Мангуш и т.д. Таково мнение Тимошевского. Не смотря на то, что работа Тимошевского, как научное исследование, по сравнению с церковной литературой и книжкой Александровича, представляет научный интерес по данному вопросу и поэтому имеет ряд преимуществ, все же вопрос о происхождении греков и в

данное время может считаться еще спорным и требует дальнейшего тщательного научного изучения.

Переселение греков из Крыма, произведенное Екатериной II-й якобы для избавления от турецко-татарского ига, имело под собой причины политического и стратегического характера по скольку царское правительство искало пути к заселению пустынной тогда Новороссии, с целью укрепления своих южных границ.

Путем обмана и происков Екатерина II-й с Потемкиным добилась своей цели. Долго не соглашавшегося на выселение греков крымского хана сломали богатыми подарками а митрополита Игнатия сделали организатором и Предводителем переселения греческого народа. Целый десяток лет он употребил на соответствующую "агитацию" среди греков на выход из Крыма. Греки несмотря на все угнетения от татар и турок не хотели уходить из Крыма. Но попы сыграли в этом деле громадную роль. По историческим данным во главе переселения стало более 70-ти священников. А это солидный авангард по тому времени, особенно при той темноте, и том невежестве, которые царили среди греков, для которых попы были наиболее образованными и передовым слоем народа. Переселение продолжалось около 2-х лет. В течение этого времени на пути от перенесенных тягот и поварных болезней, греки растеряли более половины вышедших из Крыма. Долго после этого греческое население не успокаивалось и глухое недовольствие своим положением доходило в некоторых селах до серьезных волнений, а многие даже возвращались обратно в Крым. Но сила оружия Заставила их остаться на месте.

Помимо обильного количества земли Екатерина наделила греков большими политическими преимуществами. Так, греки навсегда освободились от дачи сыновей своих в рекруты и надолго от податей на землю. В течение долгого времени, начиная с 1807 года, Мариупольские греки имели свой самостоятельный греческий Округ. На основании Екатерининской грамоты от 1779 года они имели так называемый "греческий

суд", наделенный судебными и административно-управленческими Функциями. Насколько греки дорожили самостоятельными органами управления видно из того, что они вели настойчивую борьбу против открытых параллельно с греческим судом учреждений, как нижний земский суд, управа благочиния, полицейское управление с городничим во главе. Не признавая этих учреждений, греки добились того, что они были закрыты.

В 60-е годы все политические права отнимаются у греков. В 1869 году упраздняется греческий суд, вместо него открывается земство, в 1874 году отменяется данная Екатериной привилегия освобождения греков от "дачи в войско рекрут". вся эта эпоха льгот и привилегий (земельных, рекрутских, самостоятельного управления и права не отпускать русских в свой греческий город), отнятых через 80 лет после переселения греков сохранились в памяти стариков, передающих из поколения в поколение рассказы о так называемом "первалег" (искаженное от слова привилегия).

Таково происхождение и история Мариупольских греков.

...

ЧТО ИЗ СЕБЯ ПРЕДСТАВЛЯЛ ЯЗЫК В ПРОШЛОМ.

Язык Мариупольских греков еще в Крыму подвергался большому гонению со стороны татар-турок. По рассказам греков-стариков (например, граждан. Шабан Ф.С. из села Македония) в Крыму издевательства над греческим языком походили до того, что из Крыма в Константинополь отправляли детей греков от всех сел для насильного обучения турецкому языку. Возможно, что в результате подобных мер и других часть греков в Мариупольских селах говорит на татарско-турецком языке. По свидетельству того же гражданина Шабана, переселившийся из Крыма митрополит Игнатий предполагал одно время восстановить даже греческий язык у говорящих по татарско-турецки. Из Крыма мало кто прибыл с греческою грамотностью и образованностью в Россию. Эта бедность культурных сил и жесткая руссификация русских царей задержала развитие греческого языка в том виде, в каком он был когда греки прибыли из Крыма, подвергнув еще

некоторым изменениям. Во всяком случае, если с первых лет переселения в Мариупольский уезд греки и вели свои дела еще, например, в греческом Суде на греческом и татарско-турецком языке, все же записывалось по-русски, стряпчим, который единственно и знал этот язык.

В 60-х годах прошлого столетия стали появляться духовные школы для поповских детей на греческом языке.

Народных школ не было, а с самого начала переселение и позже наряду с духовными школами обучались грамоте но официально группами. А в школах обучали греческому алфавиту, октоиху и псалтиру. Последний был экзамен. Язык был, таким образом, древне-греческий.

В каждом селе было несколько греков, знавших греческий язык еще из Крыма. Они и обучали. Так в с. Сартане в свое время учили по-гречески братья Клофас, а в селе Ялте еще в 70-х годах обучал учитель Шахай. Между прочим, греческому же языку обучались многие из сел, говорящих на татарско-турецком языке или обучались греческому алфавиту. Так в Ст.Игнатьевке есть старик, который пишет греческими буквами на татарско-турецком языке. Тяга к созданию греческой школы была и до последнего времени. Так, во время войны в с. Ялте или в Мангуше создан греческий кружок человек из 40, которые хотели выписать литературу через консула, открыть школы и учиться. Втягивались в это дело даже старики. А в городе Мариуполе по инициативе какого то афинского грека Карандрея Н.Д. в 1912 году была открыта греческая школа, в которой учились дети марьинских греков.

Но это были уже отдельные попытки. Уже с 60-х годов стали открывать русские школы, закрывая существовавшие греческие. Руссификация пошла полным ходом, и не даром старики-греки свою ненависть к ней выражали словами русефтан ти дъявулефтан (обрусели и одъяволели) с сохранившимися до нашего времени. Таково прошлое греческого языка.

В Крыму до переселения греков и затем после этого письменность у

греков была преимущественно церковная, как на древне греческом так и на турецком языке, с греческим алфавитом в том и другом случае, доказательством тому служат сохранившиеся старые книги. Так например, исейчас можно встречать книги вроде Октоиха отпечатанного в Венеции в 1858 году, кроме того, из Анатолии / Мало-азиатской области/ привозились богослужебные книги, переведенные там на турецко-арабский язык. Но как древне-греческий так и турецко-арабский мало понятен Мариупольским грекам, понимается легче ново-греческий и татарско-турецкий язык. Последнее время стала выписывать ново-греческие книги. Так встречается у многих стариков Алфавит / ново-греческий алфавит/ отпечатанный в Иерусалиме в 1902, году. Но этим книжкам уже многие учились новогреческому языку. Сейчас, никакой своей письменности, Мариупольские греки не имеют. Сохранилась лишь словесность в народе в устном виде, развивающаяся и в наше время.

Весьма характерно, что сохранились песни и сказания на древне-греческом языке относящиеся к довольно дальней эпохой. Так песня о янычарах отражает время в Крыму около 400 лет тому назад. Кроме этого ряд произведений устного народного творчества отразили собой различные другие последующие периоды, как то: выход греков из Крыма, время упразднения "греческого суда", отнятие рекрутских привилегий 1874 года и т.д. Наконец, позднейшие годы близкие к нам, и революционный период нашли также свое выражение в устной греческой песне.

На ряду со всем этим, в селах почти в каждом из них можно встретить своих греческих певцов и поэтов, воспевающих годы революции, изображающие годы войны и голода, о Махно и т.д. В некоторых селах, как например Старо-Карань различные народные сказания /"Ашик-Кериб", "Алим" и др./ переделаны на татарско-турецком языке пьесы, которые игрались на сцене в ряде греческих сел и имели большой успех. В селе Мало-Янпсоль молодой поэт пишет пьесу на современно-бытовые темы на родном языке, затрагивающую разлад в семье в связи с тягой греческой молодежи в

будынок, в Комсомол и проч.

Характерно то, что местные организации не только непоощряют подобного рода проявления народной культуры, но в некоторых местах даже препятствуют их развитию, не содействуя, или даже запрещая иной раз ставить пьесы на греческом языке.

Таким образом, не смотря на национальный гнет многих столетий еще до сих пор существует устная словесность, которая в силу отсутствия печатной литературы греческой не может развиваться в достаточной степени. Многое забывается, не смотря на то, что глубокие старики ревниво хранят свои тетрадки с песнями и сказаниями написанными нередко 50-60 лет тому назад. Только представление возможностей языку греков в печати может толкнуть в перед действительное развитие греческого народного творчества.

Б.3. Опитувальник. Для вивчення етнічної самосвідомості та міграційних настроїв серед представників грецької спільноти українського Приазов'я.

Вопросник

Для изучения этнического самосознания и миграционных настроений
в греческой общине Приазовья

1. Укажите Вашу национальность.
2. Знаете ли Вы о существовании на территории Приазовья двух этнических групп греков румеев и урумов?
3. К какой из этих двух групп Вы относите себя?
4. Из представителей, каких национальностей состоит Ваша семья?
 - А) только из греков;
 - Б) из представителей других национальностей (укажите подробно, например, отец грек, мать - украинка; муж - грек; жена - русская и т.п.)
5. Если Ваша семья состоит только из греков, укажите подробно представителями какой греческой группы - румеев или урумов - являются члены Вашей семьи (отец, мать, родители отца и матери, муж, жена, родители мужа, родители жены и т. п.).
6. Группы румеев и урумов являются, по Вашему мнению:
 - А) абсолютно одинаковыми;
 - Б) абсолютно разными;
 - В) группами, между которыми существуют частичные отличия.
7. Приведите аргументы, подтверждающие Ваше мнение по вопросу 5 (это могут быть сведения о языках румеев и урумов, об особенностях ведения хозяйства, о проведении семейных обрядов - свадеб, крестин и т.п., о вере).
8. По Вашему мнению, отношение румеев к урумам (Вы описываете отношение своей)
 - А) равное, т.е. такое, над которым сами румеи специально не задумываются;
 - Б) дружелюбное;
 - В) специально (но не в отрицательном смысле) подчёркивает разницу между румеями и урумами;

Г) специально, иногда в отрицательном смысле, подчёркивает разницу между румеями и урумами в пользу румеев, т.е. считается, что румеи «больше» греки, чем урумы;

Д) абсолютно враждебное, (в этом вопросе можно указывать 2 ответа, наиболее близких к истине).

9. По Вашему мнению, отношение урумов к румеям (Вы указываете, что Вам известно об отношении другой греческой группы к Вашей греческой группе):

А) ровное, т.е. такое, над которым сами урумы специально не задумываются;

Б) дружелюбное;

В) специально (но не в отрицательном смысле) подчёркивает разницу между урумами и румеями;

Г) специально, иногда в отрицательном смысле, подчёркивает разницу между урумами и румеями в пользу урумов, т.е. считается, что урумм «больше» греки, чем румеи;

Д) абсолютно враждебное, (в этом вопросе можно указывать 2 ответа, наиболее близких к истине).

10. Известно, что румеи персонажами своих веселых историй специально делают урумов, а урумы - румеев. Чем лично Вы могли бы объяснить причину такого явления?

11. Как часто подобные анекдоты звучат в Вашем окружении?

12. Вам известен хотя бы один подобный анекдот о представителе другой греческой группы? Расскажите его.

Назовите слова, которые в таких анекдотах, по Вашим наблюдениям, постоянно сопровождают слово урум (обычно это прилагательные, например, хитрый, ловкий, удачливый, порядочный и т.д.).

13. Вам известен хотя бы один подобный анекдот о представителе Вашей греческой группы, придуманный представителями другой греческой группы? Расскажите его. Назовите слова, которые в таких анекдотах, по Вашим наблюдениям, постоянно сопровождают слово румей (обычно это прилагательные, например, хитрый, ловкий, удачливый, порядочный и т.д.).

14. Как греки Вашего населенного пункта называют сами себя? (можно указать несколько вариантов, если они существуют).

15. Какому из названий в этом случае всё-таки отдаётся предпочтение:

А) всегда звучит Б) звучит чаще, чем В) параллельно используются названия Г) другое соотношение названий (укажите).

16. Как греки Вашего населённого пункта объясняют происхождение этого названия (этих названий) и условия его (их) использования в современном обществе.

17. Как лично Вы называете сами себя?

18. Как лично Вы объясняете происхождение этого названия (этих названий) и условия его (их) использования в современном обществе.

19. Сохраняется ли привычное для Вас Ваше самоназвание при общении:

А) с представителями Вашей греческой группы; Да....., Нет.....

Б) с представителями другой греческой группы: Да. Нет

В) с представителями других национальностей ,

Г) с гражданами Греческой Демократической Республики на территории Греции или во время их визита в Украину. Да..... Нет

20. Как греки Вашего населённого пункта называют представителей другой греческой группы?

21. Как греки Вашего населённого пункта к Вам лично могли бы объяснить происхождение этого названия (этих названий) и условия его (их) использования в современном обществе.

22. Знаете ли Вы, что в истории греков Приазовья существовали и другие названия:

А) таты, Б) базарьёты (базариоты); В) другие названия (укажите).

23. Выберите вариант ответа:

А) слово тат(ы) слышу постоянно;

укажите условия, в которых это слово продолжает существовать: местность, период времени, произносят его греки или представители других национальностей, если его произносят греки, то уточните, представители

какой греческой группы - румеев или урумов, уточните, кого называют словом тат(ы) в каждом случае его использования;

Б) слово тат(ы) слышал(а) несколько раз (укажите, от кого [имеется в виду от кого по национальности, а также имеется в виду от молодого человека или от человека преклонного возраста], примерно когда и в какой местности);

В) слово тат(ы) никогда не слышал(а);

24. Выберите вариант ответа:

А) слово базарьеты (базариоты) слышу постоянно; укажите условия, в которых это слово продолжает существовать: местность, период времени, произносят его греки или представители других национальностей, если его произносят греки, то уточните, представители какой греческой группы - румеев или урумов, уточните, кого называют словом базарьеты (базариоты) в каждом случае его использования;

Б) слово базарьеты (базариоты) слышал(а) несколько раз (укажите, от кого [имеется в виду от кого по национальности, а также имеется в виду от молодого человека или от человека преклонного возраста], примерно когда и в какой местности); слово базарьеты (базариоты) никогда не слышал(а).

25. Расскажите о других названиях греков, известных Вам, но не указанных в анкете, в том же поряд[^] какой существует в вопросах 23 и 24.

26. Лично Вы используете слова таты, базарьеты (базариоты) и другие, не указанные в анкете слова, для обозначения представителей определенных этнических групп?

27. Укажите известные Вам населённые пункты[^] в которых проживают греки Вашей греческой группы, и населённые пункты, в которых проживают греки другой греческой группы.

28. Что Вы знаете об истории создания и заселения Вашего населённого пункта?

29. Существует ли в Вашем роде какая-нибудь семейная история, характерная для истории греков Приазовья в целом?

30. Каким языком Вы пользуетесь в семье?

31. Если Вы пользуетесь греческим языком (или, как говорят, диалектом) укажите, каким именно. Как его называете лично Вы и Ваше окружение?

Если Вы пользуетесь этим языком не только в семье, укажите и другие условия его использования (на работе, в школе, в институте, в церкви, при любом общении или при общении только со «своими» и т. п.).

33. С чем, по Вашему мнению, связаны особенности Вашего греческого языка (диалекта)?

34. Хотели бы Вы выучить новогреческий язык, который является государственным в Греции? Да..... Нет.....

35. Хотели бы Вы выучить свой греческий язык (диалект) как следует, во всех его подробностях? Да..... Нет.....

Или Вы можете сказать, что и так владеете своим греческим языком (диалектом) в должной мере? Да, могу так сказать. Нет, не могу так сказать

36. Хотели бы Вы выучить историю своего греческого языка (диалекта)? Да..... Нет.....

37. Хотели бы Вы, чтобы Ваши дети выучили:

А) новогреческий язык, который является государственным в Греции;

Б) свой греческий язык (диалект) как следует, во всех его подробностях,

В) оба языка; Да.,.... Нет.....

Г) историю своего греческого языка (диалекта), Да.,.... Нет.....

Д) и язык (укажите, какой (какие).....) и историю.

38. Если в Вашей семье есть представители другой греческой группы, хотели бы Вы чтобы они выучили:

А) новогреческий язык, который является государственным в Греции;

Б) свой греческий язык (диалект) как следует, во всех его подробностях;

В) «Ваш» (т.е. Вашей греческой группы) греческий язык (диалект) как следует, во всех его подробностях

Г) оба языка (и свой греческий язык (диалект), и «Ваш» (т.е. Вашей греческой группы) греческий язык (диалект));

Д) историю своего греческого языка (диалекта);

Е) историю Вашего (т.е. Вашей греческой группы) греческого языка (диалекта);

Ж) и язык(и) и историю (укажите, какой язык (какие языки)и укажите, историю чего Вы в данном случае считаете необходимой) укажите, что ещё Вы в данном случае считаете необходимым

39. Как часто возникает ситуация выбора языка общения в Вашей семье, состоящей из представителей разных греческих групп?

А) Вы согласны общаться только на своём греческом языке (диалекте); Б) Вы согласны общаться на языке (диалекте) другой греческой группы;

В) эти языки используются в равной мере.

40. Как часто возникает ситуация выбора языка обучения детей в Вашей семье, состоящей из представителей разных греческих групп?

А) Вы хотите обучить детей своему греческому языку (диалекту),

Б) Вы хотите обучить детей греческому языку (диалекту) другой греческой группы;

В) Вы хотите обучить детей и своему греческому языку (диалекту), и греческому языку (диалекту) другой греческой группы.

41. Если в Вашей семье есть представители других национальностей, Вы считаете, что им знания новогреческого языка. Вашего (т.е. Вашей греческой группы) греческого языка (диалекта), истории Вашего греческого языка (диалекта):А) нужны; Б) не нужны.

Поясните по пунктам Ваше мнение (например, им знание языка нужно, историю знать необязательно и т.п.).

42. Как долго Вы проживаете в своём населённом пункте?

43. Хотели бы Вы уехать из своего населённого пункта? Куда?

44. Хотели бы Вы уехать из Приазовья? Да Нет..... Куда?

45. Хотели бы Вы уехать из Донецкой области? Да Нет..... Куда?

46. Хотели бы Вы уехать за пределы Украины? Да Нет..... Куда?

47. Члены Вашей семьи относительно уехать или остаться: А) разделяют Ваше мнение (почему?); Б) не разделяют Ваше мнение (почему?).

48. Что Вы знаете о законах Греческой Демократической Республики, касающихся выезда греков Украины в Грецию, вообще и о новых законах?
49. Кто-нибудь из Ваших близких уже покинул Ваш (или свой населённый пункт)? Где он теперь проживает?
50. Есть ли у Вас близкие в Греции, проживающие там постоянно или достаточно давно?
51. Если Ваши близкие не родились в Греции, а уехали туда, можете ли Вы сказать, при каких обстоятельствах и в какое время они покинули свой населённый пункт?
52. Поддерживаете ли Вы связь с этими близкими?
53. Как они сами оценивают своё нынешнее положение?
54. Влияет ли мнение этих Ваших близких на Ваше стремление остаться на Украине или покинуть ее?
55. Были ли случаи повторного возвращения из Греции на Украину